

80 / 3
939

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალი
ГРУЗИНСКИЙ ФИЛИАЛ АКАДЕМИИ НАУК СССР
FILIALE GEORGIENNE DE L'ACADEMIE DES SCIENCES DE L'URSS

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა
და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის

მ რ ა მ ბ ე

ИЗВЕСТИЯ

ИНСТИТУТА ЯЗЫКА, ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ им. акад. Н. Я. МАРРА

BULLETIN

DE L'INSTITUT MARR DE LANGUES, D'HISTOIRE
ET DE CULTURE MATÉRIELLE

IV 3

ტფილისი
1 9 3 9

გამომცემულია და იქნლება

აკად. ნ. შარბის სასწავლო მისი, ისტორიისა და მათემატიკის კულტურის ინსტიტუტის
შემდეგი შრომები:

1. „მოამბე“, პროფ. ს. ჯანაშიას რედაქციით, ტ. I, 1937 წ., 316 გვ., ფასი 10 მ.
2. „ „ „ „ „ ტ. II, 1937—38 წ., 400 გვ.
ფასი 13 მან.
3. „ „ „ „ „ ტ. III, მიძღვნილი «გეფხისტყაოს-
ნის» 750 წლისთავისადმი, 1938 წ.
388 გვ., ფასი 12 მან.
4. „ „ „ „ „ ტ. IV, 1938—39 წ., 388 გვ.,
ფასი 15 მან.
5. Сборник Руставели к 750-летию «Вепхисткаосани», под редакцией проф.
С. Н. Джанашиа, 1938 г., 224 стр., цена 12 руб.
6. ფონეტიკური ლიტერატურის ანოტირებული ბიბლიოგრაფია, წ. 1, ქარ-
ველური ენები, აკად. წევრ-კორესპ. გ. ახვლედიანის რედაქციით, 1937 წ.,
80 გვ., ფასი 3 მან.
7. მაკარ ხუბუა, მეგრული ტექსტები, პროფ. ს. ჯანაშიას რედაქციით,
1937 წ., 362 გვ., ფასი 12 მან.
8. პროფ. არნ. ჩიქობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექ-
სიკონი, პროფ. ს. ჯანაშიას რედაქციით, 1938 წ., 510 გვ., ფასი 15 მან
9. პროფ. არნ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, ტექსტები-
თურთ, I და II, 1936 წ., 424 გვ., ფასი ყლით 20 მან.
10. სერგი ჟღენტე, ჭანური ტექსტები (არქაბული კილოკავი), პროფ. არნ.
ჩიქობავას რედაქციით, 1938 წ., 224 გვ., ფასი ყლით 8 მან.
11. ქართველურ ენათა ლექსიკა I (გურული, ზემოიმერული და ლეჩხუმური
ლექსიკონები), შედგ.: გურული გ. შარაშიძის მიერ, ზემოიმერული—
ბ. წერეთლის მიერ და ლეჩხუმური—მ. ალავეძის მიერ, 1938 წ.,
164 გვ., ფასი ყლით 7 მან.
12. სასოფლო-სამეურნეო ტერმინოლოგია, წ. I, მემცენარეობა, შედგენილია
დოც. ალ. მაყაშვილის მიერ, 1938 წ., 380 გვ., ფასი ყლით 12—50 კ.
13. სასოფლო-სამეურნეო ტერმინოლოგია, წ. II, ენტომოლოგია, შედგენილია
პროფ. ლ. კალანდაძისა და ვ. ბაქრაძის მიერ, აკად. წევრ-კორესპ.
გ. ახვლედიანის რედაქციით, 1938 წ., 315 გვ., ფასი ყლით 7—50 კ.
14. აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირ-
ველი ბუნება და ნათესაობა, 1939 წ., 772 გვ., ფასი ყლით 22—50 კ.
15. პროფ. ი. ყიფშიძე, ჭანური ტექსტები, პროფ. არნ. ჩიქობავას რედა-
ქციით, 1939 წ., 138 გვ., ფასი ყლით 8 მან.
16. ვ. ბარდაველიძე, სვანურ-ხალხურ დღეობათა კალენდარი, წ. 1,
ახალწლის ციკლი, აკად. წევრ-კორესპ. აკ. შანიძის რედაქციით, 1939 წ.,
232 გვ. და 13 ტაბულა, ფასი ყლით 11—50 კ.
17. რუსუდან ხარაძე, დიდი ოჯახის გარდმონაშთები სვანეთში, პროფ.
ს. ჯანაშიას რედაქციით, 1939 წ., 136 გვ. და 11 ტაბულა, ფასი 10—50 კ.

BULLETIN

DE L'INSTITUT MARR DE LANGUES, D'HISTOIRE
ET DE CULTURE MATÉRIELLE

IV 3

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა
და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის

მ რ ა მ ბ ე

ИЗВЕСТИЯ

ИНСТИТУТА ЯЗЫКА, ИСТОРИИ и МАТЕРИАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ им. акад. Н. Я. МАРРА

IV 3

ღამიყაძის სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის
საქართველოს ფილიალის განკარგულებით
თავმჯდომარე ავად. ნ. მუსხელიშვილი

ბრევიტორი პრ. ს. ი. მ. ჯ. ა. ნ. ა. ა.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

ენიგკი-ს 1938 წლის სამეცნიერო მივლინებათა და მძკველიციების ანგარიში

I. ქართველურ ენათა განყოფილება

მასალები ქართლური კილოს შესწავლისათვის 194

1. ს ტ. ჩ ხ ე ნ კ ე ლ ი, მოკლე ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა ხაშურის რაიონში 195—197

2. ი ვ. გ ი ვ ი ნ ე ი შ ვ ი ლ ი, ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა სურამის რაიონში 199—205

3. ა ლ. ჯ ი შ ი ა შ ვ ი ლ ი, ანგარიში 1938 წ. საზაფხულო მივლინებისა ხაშურის რაიონის სოფ. ქვენა-ტკოცასა, ტკოცასა და ფცაში 207—209

4. ა. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ვ ი, ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა ფრონის ხეობაში 1938 წ. 211—221

II. კავკასიურ ენათა განყოფილება

5. ა რ ნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, საანგარიშო მოხსენება ხუნძური (ავარიული) ენის ჭარულ კილოზე მუშაობისა ზაქათალაში 223—230

6. ვ ლ. ფ ა ნ ჩ ვ ი ძ ე, საანგარიშო მოხსენება უღურ ენაზე მუშაობის შესახებ 231—234

7. ქ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, საანგარიშო მოხსენება აფხაზური ენის ბზიფურ კილოზე მუშაობის შესახებ 235—239

8. გ. რ ო გ ა ვ ა, საანგარიშო მოხსენება ქვემო-ადილეური ენის კემგუი-ბჟედელურს კილოზე მუშაობის შესახებ 241

9. თ. გ ო ნ ი ა შ ვ ი ლ ი, საანგარიშო მოხსენება ჩაჩნურ ენაზე მუშაობის შესახებ 243—245

10. დ. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, საანგარიშო მოხსენება ინგუშურ ენაზე მუშაობის შესახებ 247—252

11. შ. გ ა ფ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი, საანგარიშო მოხსენება დარგულ ენაზე ჩატარებული მუშაობისა 253—262

III. სალექსიკოლოგო განყოფილება

12. პ. ხ თ ბ უ ტ ი ა, მოკლე ანგარიში თელავის რაიონში ჩატარებული სალექსიკოლოგო მუშაობის შესახებ 263—272

13. მ ე რ ი გ უ ჯ ე ჯ ი ა ნ ი, საანგარიშო მოხსენება აფხაზეთის სვანეთში (დალში) მივლინების შესახებ 273—276

IV. ფონეტიკის კაბინეტი

- 14. ს. ჟღენტი, ანგარიში 1938 წ. საზაფხულო მივლინებისა სვანური ენის ფონეტიკაზე სამუშაოდ 277—280

V. ეთნოგრაფიის განყოფილება

- 15. გ. ჩიტაია, ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მოკლე ანგარიში 281—290
- 16. ლ. ბოკორიშვილი, ქსნის ხეობაში მივლინების მოკლე ანგარიში 291—294
- 17. ლ. ბოკორიშვილი, კახეთში მივლინების მოკლე ანგარიში 295—298
- 18. რ. ხარაძე, ხეცურეთში მივლინების ანგარიში 299—304
- 19. ალ. რობაქიძე, რაჭაში ეთნოგრაფიული მივლინების ანგარიში 305—319
- 20. ნ. რეხვიაშვილი, ზემო-რაჭაში მივლინების ანგარიში . . . 321—337
- 21. გ. ჩიტაია, საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის მიერ ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის საკითხების შესახებ მოწვეულ პლენუმზე („სხდომაზე“) მივლინების მოკლე ანგარიში 339—344

VI. არქეოლოგიის განყოფილება

- 22. გ. გობეჯიშვილი, ანგარიში სოფ. ღებში წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრებისა 345—361
- 23. ალ. კალანდაძე, მეზოლითურ და ნეოლითურ კულტურათა ნაშთები საქართველოში 363—371
- 24. ალ. კალანდაძე, არმაზის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1938 წ. 373—381

VII. ისტორიის განყოფილება

- 25. ავთ. იოსელიანი, 1938 წლის საზაფხულო მივლინების შემოკლებული ანგარიში 383—387

СО Д Е Р Ж А Н И Е

Отчеты о летних экспедициях и поездках ИЯИМК в 1938 г.

I. Отдел картвельских языков	194—221
II. » кавказских языков	223—262
III. » лексикологии	263—276
IV. Кабинет фонетики	277—280
V. Отдел этнографии	281—344
VI. » археологии	345—381
VII. » истории	383—387

TABLE DES MATIÈRES

Rapports sur les expéditions scientifiques de l'Institut Marr l'été 1938

I. Section des langues kartvèles	194—221
II. » des langues caucasiques	223—262
III. » de lexicologie	263—276
IV. Cabinet de phonétique	277—280
V. Section d'ethnographie	281—344
VI. » d'archéologie	345—381
VII. » d'histoire	383—387

ქართველურ ენათა განყოფილება

მ ა ს ა ლ ე ბ ი

ქართლური კილოს შესწავლისათვის

ქართველურ ენათა განყოფილება, თავისი ხუთწლიანი გეგმის თანახმად, 1938 წლის ზაფხულს განაგრძობდა მუშაობას ქართული ენის ცენტრალურ დიალექტზე—ქართლურზე. ამჟამად სამუშაო ობიექტად აღებული იყო უმთავრესად ხაშურისა და ნაწილობრივ გორის რაიონი. ექსპედიციაში შედიოდნენ: ქართველურ ენათა განყოფილების მეცნიერი თანამშრომლები ს. ჩხენკელი, ი. გიგინეიშვილი და თ. ანდლულაძე და ასპირანტები ა. ჯიშიაშვილი და ა. მარტიროსოვი.

სამუშაო ადგილები შემდეგნაირად განაწილდა: ს. ჩხენკელი—მტკვრის მარჯვენა მხარე (სოფ. ხცისი და ახლომდებარე სოფლები); ი. გიგინეიშვილი—სურამის ახლომახლო სოფლები; თ. ანდლულაძე—სოფ. რუისი და ურბნისი (გორის რ.); ა. ჯიშიაშვილი—სოფ. ქვენა-ტკოცა, ტკოცა და ფცა; მარტიროსოვი—ფრონის ხეობა.

სტ. ჩხენკელი

მოკლე ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა ხაშურის რაიონში
1938 წელს

სამუშაო ადგილების განაწილებისას მე წილად მხედა ხაშურის მახლობლად, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე სოფლები. ხაშურის მახლობელი, ე. ი. ზემო-იმერეთის მოსაზღვრე ქართლური სოფლები ყურადღების ღირსი იყო იმ მხრივ, რომ აქ მოსალოდნელი იყო იმერული დიალექტის გავლენა, რაც მუშაობის პროცესში სავსებით დადასტურდა, და ეს ბუნებრივიცაა, თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ხაშურის მიდამოებში უხვადაა იმერული სოფლები. ამას გარდა იშვიათად თუ მოიძებნება აქ ისეთი ქართლური სოფელი, სადაც რამდენიმე ძველი თუ ახალი იმერელი მოსახლე არ იყოს. ამიტომ იძულებული ვიყავი, სანამ რომელიმე სოფელს ამოვირჩევდი ძირითადად სამუშაოდ, მიმეშართა რაიონის განათლების განყოფილებისათვის ისეთი სოფლის შესარჩევად, სადაც ასე თუ ისე „წმინდა“ ქართლური მოსახლეობა იქნებოდა. ამ თვალსაზრისით ყველაზე უფრო მიზანშეწონილი აღმოჩნდა სოფ. ხციისი, რომელიც მდებარეობს ხაშურიდან აღმოსავლეთ-სამხრეთით 5 კილომეტრის მანძილზე, ხოლო ოსიაურის ბაქნიდან სამხრეთით ორ კილომეტრზე, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. ამ სოფელში მომიხდა ძირითადად მუშაობა მთელი აგვისტოს განმავლობაში¹. ეს სოფელი ხელსაყრელი აღმოჩნდა მთქმელების საშოვნელადაც; ზაფხულის პერიოდში სოფლად კოლმეურნეობებში გაცხოველებული მუშაობაა და მთქმელის შოვნა ზოგჯერ ღირს ხოლმე.

ორი დღე ვიმუშავე ხციისიდან აღმოსავლეთით სამი კილომეტრის მანძილზე მდებარე სოფელში ზემო-შიწობში, ხოლო ერთ დღეს ამხ. გიგინეიშვილთან ერთად ჩავიწერე მცირეოდენი მასალა სოფ. ოსიაურში (მდებარეობს ხაშურიდან აღმოსავლეთით 2 კილომეტრზე).

ამ სხვადასხვა ქართლურ სოფელში მუშაობამ დამარწმუნა, რომ დიალექტოლოგიურად მათ შორის არავითარი განსხვავება არ არსებობს, თუ, რა თქმა უნდა, მხედველობაში არ მივიღებთ ისეთ სოფლებს, სადაც ან მთლიანად, ან დიდი უმეტესობით იმერლობა მოსახლეობს. ამ უკანასკნელს ბევრი რამ შეუ-

¹ სულ ჩაწერილია 8 სასტ. ფორმა ტექსტი (პროზა და ლექსები).

ტანია თავის დიალექტში ქართლური მეტყველებიდან¹, მაგრამ ამავე დროს თავისი მხრით გაგლენაც მოუხდენია მეზობელ ქართლურ მეტყველებაზე.

სწორედ ამ გაგლენას უნდა მიეწეროს, რომ ზემოაღნიშნული სოფლების მცხოვრებთა მეტყველებაში არსად, არც ზმნებში და არც სახელებში, არ გვხვდება ძირითადი ქართლური დიალექტისათვის დამახასიათებელი დიფთონგისებრი ბგერა *ჟჷ, ჟს*. ყველგან, სადაც კი მოსალოდნელი იყო ისინი, გვხვდება *ჷ* და *ს*, რომელთა ხმარებას ზმნებში, როგორც სუბიექტურ-ობიექტურ პრეფიქსებისას, არავითარი კანონზომიერება არ ახასიათებს. მაგ.: ერთი კაცი სიმინდსა სთესამს გზის პირზე; დასწერეს პირობაი; მოჰპარე (ბრძ.) ისა და დამალევი; წამოუარა ამ კაცმა თოფის კონდახითა და მოსცხო და მოსცხო; დაიჭირეს მყურებმა, ძალიან სცემეს. მაგრამ იქვე: ახლა იმათ დაიჭირეს და ძალიან ცემეს; მოდგა და იმტელი ცემა, სუ ტყავი გააძრო.

აღნიშნოთ ზოგი სხვა მოვლენაც, რომლებიც ცნობილია საზოგადოდ ქართლურში და ზოგჯერ სხვა დიალექტებშიაც.

წყვეტილის I და II პირისა და წართქმითი ბრძანებითის II პირის ფორმებში ზოგჯერ *ე-ს* ნაცვლად იხმარება—*ევი* დაბოლოება: ეგეც მე შეუქამევი; შავები ჩავიცვით, გიტირევი; აი ის პატარა ყუთი მაჩუქევი; წადი კაცო, იშუე რამე და მოიტანევი; ის დაისწავლევი, მოჰპარე ისა და დამალევი; შენ იქ შედი და დაიმალევი².

ჩვეულებრივია *გ-ს* შეცვლა *მ-თი*; ვინც კლდეში წემს, კარქა ხედამს; ქექამდა და ქექამდა ნაცარს; მენახირეს საქონელი ყამდა დასვენებული; ისე დაუდგამენ სტაქანს სამსეს; ეს პროცესი ზოგჯერ უფრო შორსაა წასული და *მნ-თია* შეცვლილი: წენს (<წემს<წევს) ეს კაცი იქა; ერთი კაცი მიყანთ (<მიყამთ<მიყავთ) დასამარხათა.

ჩვეულებრივია ბოლოხმოვნიან სახელებში სახელობითის სრული ი: სადა მქონდა თეთრი აქლემის რძეი? დაკოცნა ეს ძმაი; დასწერეს პირობაი; ეს კაციც გახდა ამ ქალაქის ხენწიფევი; ძირ დედამიწაი თავდებათ მამიცია; გაამსეს ეს გორდაი; ნელა მოდის ეს ძროხაი და სხ.

ასევე ხშირია მიცემითის ხმარება ვრცელი დაბოლოებით: იმასა ყამს ერთი ბარიშნა; დეეწაფა ამ გორდასა; ბედსა გწემ; ჩექმებს გაურიგდი ზაბოჟნიკსა; იმ გლესსა შიგ სახში ჩაუყარა ნაგავი და სხ.

ჩვეულებრივ იკარგება სახელებში თავკიდური მ: ერთი კაი დღეობაი იცის ცხინვალის ხარეს; ყამდა ცოტა რევლი; თუ გინდა, ღვდელიც შეიყვარე; ამადამ უსიერ თაში ცხრა ძმანი დევები არიან; ეს კინტო შიერიია; სახენწიფო იმიტომ არი დიდარი და მისთ.

საწინააღმდეგო მოვლენას წარმოადგენს სიტყვა მცა (ცის მნიშვნელობით): როგორც მასკვლავი მცაზედა; ნაჭერ-ნაჭერ ღურბელ მოდის მალლა მცი-დგანა; მალლა მცაში ფრინველს არ გაუვლია.

¹ დროის უქონლობის გამო არ მიმუშავია ხაშურის რაიონის იმერული სოფლების მეტყველებაზე. ზედმეტი არ იქნებოდა ეს მეტყველება საგანგებოდ ყოფილიყო შესწავლილი.

² პირველ ორ ფრაზაში წყვეტილის მაგალითებია, ხოლო დანარჩენებში ბრძანებითი.

სინტაქსიდან აღვნიშნავ მხოლოდ შემდეგს: მხოლოდობითის ფორმაში მოცემულ კრებით სახელთან ზმნა თითქმის ყოველთვის მრავლობითშია შეწყობილი: ადგნენ ეს ხალხი და წავიდნენ; მოვლენ ეს ხალხი, ეს პური უნდა შეჭამონ ამ ხალხმა; მშიერები დამეხოცებიან ცოლ-შვილი; დაიწყეს ტირილი ცოლ-ქმარმა.

დეტალური ენობრივი მიმოხილვა შეკრებილი მასალებისა წარმოდგარება ქართლურ დიალექტოლოგიურ ტექსტებს, რომელთა დაბეჭდვა განზრახულია მოკლე ხანში.

03. გიგინეიზვილი

ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა სურამის მიღამოებში

ქართველურ ენათა განყოფილების გეგმით წელს გრძელდებოდა გასულ წელს ქართლური კილოს შესასწავლად დაწყებული მუშაობა. თუ გასულ წელს მუშაობა უმთავრესად ქსან-ლიახვის ხეობებსა და მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე (კავთისხევ-წითელქალაქის რაიონებში) წარმოებდა, წელს მტკვრის ზემო-წელის დათვალეობა და შესწავლა იყო განზრახული. სამუშაო პუნქტების განაწილებისას წილად მხვდა მუშაობა რაიონში, რომელიც იმერეთს ესაზღვრება—სურამის ულელტეხილის ახლომახლო სოფლებში. მე შევეცადე ამ სოფელთაგან ყველაზე უმთავრესნი მომეთვალეობინა და იქ ჩამეწერა ტექსტები. მუშაობა შემდგომ სოფლებში ვაწარმოე: ოძისში, იტრიაში, ჩუმათელეთში, ბუღაურა-ჯაფინაურში, ტეზერსა და ბეკამში. ორიოდ დღით ვიმუშავე აგრეთვე სტეფ. ჩხენკელთან ერთად ოსიაურში, რომელიც აღნიშნულ სოფელთაგან ასე თუ ისე დაშორებულია, ყოველ შემთხვევაში მათ წყებაში არ შედის. ასე რომ მუშაობის რადიუსი დაახლოვებით 7—8 კილომეტრს უდრიდა. აღნიშნული სოფლების მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა იმერეთიდან გადმოსახლებული აღმოჩნდა, როგორც ჩანს, გასული საუკუნის პირველ ნახევარში უმთავრესად (ოღონდ ეს არ ითქმის იმდენად სოფ. ოსიაურის მოსახლეობაზე). დასახლებული პუნქტების მოსახლეობის მეტყველება თითქმის სავსებით ერთნაირი აღმოჩნდა: საერთოდ, რაც ერთი სოფლის მეტყველებისათვისაა დამახასიათებელი, მეტნაკლებად იგივე ვრცელდება დანარჩენ სოფლებზედაც.

მიუხედავად მუშაობის შედარებით ძნელი პირობებისა (ივლისის ბოლო რიცხვები და ავვისტო, როდესაც გახურებული ლეწვა მიმდინარეობდა და კაცი, ქალი და ბავშვი კალოებზე იყო გამოფენილი, ჩემთვის არავის ეცალა და მხოლოდ გვიან საღამოთი და ღამით შემეძლო მთქმელების შოვნა), მუშაობა მაინც საკმაოდ ნაყოფიერად ჩატარდა: სულ ჩაიწერე 9—10 თაბახის რაოდენობის ტექსტები, თითქმის სულ პროზა, უმთავრესად ზღაპრები. ლექსებს ამ კუთხეში, როგორც ჩანს, მაგრე რიგად არ ეწყობიან: მოვახერხე მხოლოდ რამდენიმე ლექსის ჩაწერა, ამათგან ორიოდე აპოკრიფული ხასიათისაა. ჩაწერილი მასალიდან ზოგიერთი ლიტერატურულ-ფოლკლორული თვალსაზრისითაცაა საინტერესო, მაგალითად, ხალხური ტარიელის ამბავი (რამდენადმე განსხვავებული ვარიანტი), ხალხური ბეჟანიანი, ამირანიანი და სხვა.

აღნიშნავ ზოგიერთ ენობრივ თავისებურებას სხვა კუთხეების ქართლურთან, კერძოდ კავთისხეურთან, შედარებით. ამ მხრივ უწინარეს ყოვლისა

ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ მთელი რიგი ენობრივი მოვლენებისა, რომლებიც სპეციფიკურად ქართლურადაა მიჩნეული, ან კიდევ ქართლურს საერთო აქვს სხვა აღმოსავლურ კილოებთან, აქ აღარ გვხვდება. როგორც ცნობილია, წყვეტილში ე-თი ნაწარმოებ ზმნებს I და II პირში ქართლურში ერთვის ი. ეგევე ი მოვბოვება ზმნას II პირის წართქმით ბრძანებითშიაც. მაგალითად (შესადარებლად მაგალითები აქაც და ქვემოთაც მოყვანილია 1937 წ. კავთისხევში ჩემ მიერ ჩაწერილი მასალებიდან):

წადი და მორწყვი ვერდებითა!
 ორი ეკალი ამოვიღეი ხელებითა.
 იქით გაავდეი, მწვანეზე გაავდეი, ბიჭო, კამეჩი!
 მალლა აღარ ავახედე, სანამ არ მოვიყვანეი თვალადზე.
 ესო ჩვენაო სიამონებათ ჩავთვალეითო.
 რატო ფხიზელმა არ ვითამაშეი!
 აიმ ფანჯარაში დამიკაკუნეიო.
 შენ რო თმები დაგვიბლუჯეი, მე რო თმები ამამგლიჯეი?
 აბა, წამიკითხეი!
 სცემეი, სცემეი, გოგო!
 ერთხელ წაველი ამ ზამთარ ტყეშია და შეშა მოვიტანეი.
 ერთ ღამეს მოვრწყეით სამი ღლის სიმინდი.
 ხახვი სხვისგან ვისესხეითო და წამოვიღეითო.

სათანადო სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს -ი-ვი- მარცვალდართული ფორმებისგან მიღებულადაა მიჩნეული. აი -ვი- მარცვალდართული მაგალითები: ვნახევი, ისევ წაუჭითხევი.

ოც მანათშია სამ მანათ აძღვეს: ერთიანათ გავისაღვეიო და სხვა. ინიანი ფორმები ჩვენი რაიონის მოსახლეობის მეტყველებაში იშვიათად გვხვდება. ენიან წყვეტილში მდგომარეობა უმრავლეს შემთხვევებში ისეთივეა, როგორც თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში. მაგალითად:

ეგ ვაშლები რო შეშჭამოთ, თქვენ სამთავემ ერთათ შეშჭამეთ.
 თუ გინდა ჭამეთ და გინდა, რაც გინდათ, ქენითო.
 ეგ ვირები გამომიგზავნე და, რაც გინდა, ქირა გადამახდინეო.

იქ ძალიან ბევრი ფული ვიშოვნე.
 კაცო, უკვდავების წყალი მასწავლე, თუ ძმა ხარ!
 რა ნახეთ თქვენ, რა, სამ-სამი მოხვედით.
 ეს კარგი ახალგაზრდა ვიშოვნეო.
 საკმელი ჩემავიერ მიუტანე.

მაგრამ აქა-იქ ზოგჯერ -ვი- მარცვალდართული ფორმებიც გვხვდება:

მაშინვე გამაღვიძევიო.
 ნაზირ-ვეზირები იყვნენ ჩემთანაო და ირემი გავატანევიო.
 ჩვე რო ის კაცი ვნახევით, ნეტა რამ გააძრიელა?
 დაგაქორწილე და დაგაბინავევიო.

წადი და ჯვარი დაიწერევიო.
რო გაათავებს, გამომიგზანევიო.
არ შემიძლიან, თუ არ მოვიყვანევიო.

როგორც ვხედავთ, მდგომარეობა აქ სავსებით ისეთივეა, როგორც თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში გვაქვს (უკანასკნელი ფორმების გამოკლებით; თუმცა ასეთი ფორმები ხომ აქა-იქ სალიტერატურო ენაშიაც გვხვდება!). იწყვეტილში იშვიათად თუ სადმე შეგვხვედრია.

ასევე უცხოა ამ რაიონის მოსახლეობის მეტყველებისათვის S₂ და O₃ პრეფიქსების ის სიუხვე და მრავალფეროვანება, რომელიც ასე დამახასიათებელია ქსან-ლიახვის ხეობისა და, განსაკუთრებით კი, კავთისხეველთა მეტყველებისათვის. O₃-დ (იშვიათად S₂-დაც) იქ ჩვეულებრივ გვხვდება ჰ და ს (ასიმილაციით შ), მაგრამ, ამათ გარდა, აგრეთვე ჟ, ჟს, ჰჟ, ზოგჯერ ჰს და ხშირად ჰჰ ცხრა თანხმოვნის წინაც: (ღ ტ თ, ძ წ ც, ჯ ჰ ჩ). მაგალითები:

ჯერ არ ჰსძინამ კაკოსა, მოუკელი კაქუნსა...
არა-ა-ლევს რძესა.

სუ თითონ დადსთოხნის, დადსთესამს, დაჰპბარამს, მორწყამს.
არ გააღლეწა, არ გადსცელა (მან).

აი მეხი კი დეცა თავში, სამი წელიწადია დადღევს.

ერთი ფეხი მოჰტეხეს (ხარს) და დაკლეს; ფეხი მოჰტეხეს და სამფეხა რალათ უნდოდათ!

კი არ მოჰტყდა, მაგრამა მოჰტყდებოდა...
რასაც გამოჰჭერამენ, გამოჰჭერამენ... და სხვა.

ჩვენი რაიონის მოსახლეობის მეტყველებაში არც ჟ, არც ჟს და ჰჟ და არც ჰჰ (ცხრა ბგერის წინ) არა გვხვდება (ცხრა ბგერის წინ ჰს-ს რეციდივი ეგების კიდევ შენიშნოს კაცმა!). პრეფიქსები უმეტეს შემთხვევაში სულ არ არის და, როცა არის, აქ ჩვეულებრივად ჰ და ს (ასიმილაციით შ) არის გამოყენებული. აღნიშნული პრეფიქსების ხმარებისას მეტ წილად არავითარი წესი არ არის დაკული, მათი ფუნქციის გაგება უკვე დაქარაღულია და ხშირად ისინი მხოლოდ სამკაულად არიან ქცეული.

აი რამდენიმე მაგალითი:

ხენწიფეს ცალკე კოშკში ყამს ეს ქალი.
ადგა და ვეზირათ ყანს ტარიელი ბიძასა.
ამ ვაჟსა ქვიან ტარიელი და ქალსა ქვიან ლესტანდარეჯანი.
ტაცა ყელში ხელი გუთანს.
ასტირდენ და მოახსენეს: შენ, მაღალო ხემწიფეო!
დასწერა ქალღლები.
გაჰყვა ეს ფრიდონ-ავთანდილი თავა ჯარით.
იმას ქვია უღუკი...
ადგა და ხენწიფემ თქვა...
ჩიტის ენაც კი ცოდნია ამას.
ადგენენ, რასაკვირელიან, და...

ასდგა, რასაკვირელიან, და...

ასდგენ, რასაკვირელიან, და...

ასდგა და მივიდა.

პირიდან ცეცხლებსა ყრის.

ზაალს არა გამს.

სადილსა შჭამს, სადილს მიირთმევს...

ადამიანს ბევრი შეძლება.

ამხნაგსა ხელი წაკრა, სომხურათ სიტყვა გასთავა.

ამირან-დევი შეიბა, თასა გაქონდა გრიალი, დასცა და ხარი მოტეხა, დააწყებინა ღრიალი.

როგორც ამ მაგალითებიდან ჩანს, ამ პრეფიქსების ხმარების წესი იმდენად შერყეულია, რომ ისინი უკვე მოსპობის გზაზე არიან დამდგარი.

აღმოსავლური კილოებისათვის საერთო მოვლენა—**მო, შე** პრეფერების **მა, შა**-ს სახით წარმოდგენა, მართალია, ჩვენს კუთხეშიაც შეიმჩნევა, მაგრამ ძალიან იშვიათად, გაბატონებულია სალიტერატურო ქართულთან საერთო **მო, შე**; მაგალითები:

ნუ მოაკვლინებ ჩემ თავსაო.

იმას არაფერი არ მოუხერხდება.

თუ იმას მოჰქლამ და იმის გულ-ღვიძლს მომიტანთ, თუ არა და მე მოვჰკვდებიო.

ღორმა ველარაფერი ველარ მოასწრო.

მოიყვანე, დეველაპარაკო იმ ქალსაო.

სხალი არ შემიჭამია.

შევხედე და ჩემი ბიძაშვილი გამოუგზავნიათ.

შევხედო, შემოვიდა ეს გოგოი...

ცოდვა არ არიო, ისე ტიტლიკანა რო წამოიყვანეო?!

მაგრამ ზოგჯერ **შევიდა** და მისთ. გვხვდება; ასევე **წა—წე**-ს სახით გვევლინება (**წევიდა** უმფროსი ძმა), **გა—გო**-ს სახით (**გოუგზანა**), **და—დე**-ს სახით (**დეიწერონ**), რაც იმერულის ვავლენაზე მიგვიბრუნებს. იმერულიდანვეა მოტანილი კავშირებითის ფორმა: **წევიდონ** და **მისთ**. (**წევიდონ** და **დეიწერონ** ჯვარი ძმებმა... კალატოზეუს შევატყობინეფ, თუ მოვიდონ აქ და გავვირიგდონ... მოვიდონ ისინი, დედაო, და მე ვიცი და იმათაო...), მაგრამ აღნიშნული შემთხვევები არც თუ ისე ხშირად გვსმენია.

ს-ს დასუსტება და დაკარგვა მეტად გავრცელებული მოვლენაა აღმოსავლურ კილოებში (ქართლურში, გარეკახურში, ქიზიყურში...). რომ დასუსტების გზა დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ მიდის, ამის დამამტკიცებელია ჩვენი რაიონის მაგალითიც. **ს** პრეფიქსი რომ არ სუსტდება, ამის შესახებ ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი. **ს** სხვა შემთხვევებშიაც იშვიათად სუსტდება და იკარგება. მხოლოდ აქა-იქ შეხვდებით, რომ მიცემითსა და ნათესაობითში **ს** მთლიანად მოკვეცილი იყოს (მიცემითისა ზმნის წინ, ნათესაობითისა -თვის თანდებულთან, -თანა ნაწილაკთან, ან თუ იგი მსაზღვრელადაა გამოყენებული, მიცემითისა ხმო-

ვანფუძიან სახელებში -თან თანდებულთან...), დასუსტებას კი ადგილი არა აქვს. იმავე ქართლში, უფრო აღმოსავლეთით, მაგალითად, კავთისხევის რაიონში ს-ს დასუსტება-დაკარგვა მეტად გავრცელებული მოვლენაა (ხოლო უფრო აღმოსავლეთით თუ გავიწევთ, გარეკახურში ეს მოვლენა ხომ კიდევ უფრო გავრცელებულია, ქიზიყურში კი ყველაზე მეტადაა განვითარებული!). აი რამდენიმე მაგალითი ჩვენი რაიონის მოსახლეობის მეტყველებიდან:

ერთ ქაჯ დაინახან კიდე იქა?

წინათა ჩვენ გლეხკაცის შვილ არ მიიღებდენ უმაღლესში.

ინჟინრებ გავყევი. წახვალ ეხლა შენ მემცხვარეთანა?

შვიდ ვაგონი მეტსა ვერ წაიღებდა ერთი პარაოზი.

სხვა სოფელ წაველ დასთანა (ამ უკანასკნელ მაგალითში, როგორც ხედავთ, ს-ანი -თან თანდებულის წინ შემონახულია). იშვიათად ასეთი ფორმაც შეიძლება შეგვხვდეს: იმისანა, მემცხვარესან (თანა ნაწილაკის თ და -თან თანდებულის თ იკარგება).

ახლა შესადარებლად ავიღოთ კავთისხეური მეტყველების მაგალითები (ს პრეფიქსის დასუსტების მაგალითები აღარ მოგვეყვას).

ერ დღეა გავლენწამ.

დაკა, დაკა მაგაა!

დღეა დასვენებაა.

რაა დადღეე უკანა?

დღეა როგორ ვიმგზავრეთ? წიღანამ ქალი დავატაინე ურემსა.

მოდი, კოლა, დეესწარ კალოობაა! კალოობასაც დაესწრობილი ვარ და...

მკითხავ ვაკითხვიოთ, რამდელი ხანია დაგემართა ეს სიგიჟე.

სიძეძთან წავიდოდა, სიძეძთან... და სხვა.

თანდებულთაგან აღსანიშნავია: ში-ს ნაცვლად ძალიან ხშირად -შიდ გვხვდება (სკოლაშიდ მიაბარეს, ვენახშიდ ერთი კვახი მეგულებოდა და მისთ.), მაგრამ ეს ლიხვის ხეობაშიაც არის შენიშნული¹; -ზე თანდებული -ზედ სახითაა წარმოდგენილი ხშირადვე (ხენწიფის კარებზედ სამი ყვავი შემოჯდა... ჩიტები შემოსხდნენ ხეზედ... საღამოზედ ალექსანდრე მოვიდა... მიდის გზაზედ); -დამ თანდებული, რომელიც ძლიერ გავრცელებულია აღმოსავლურ კილოებში და ზოგი მწერლის ენაშიაც ფართო გასაქანს პოულობს (მაგ., ილ. ქავჭავაძისაში), აქ თითქმის არ შეინიშნება, ყველგან თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის ფორმაა:

გაიგო, ვილაც ერანიდან მოსულა...

დილიდან საღამომდინ წყესათ ვიყავო მიდორშიო...

დაანთე ძრიელი ცეცხლი, შორიდან დაგვენახვა.

მაისიდან დავიწყებთ მერე თოხნას...

მაგრამ ზოგჯერ შეიძლება ასეთი ფორმები შეგვხვდეს: დილიდგან, შორიდგან... გაზაფხულდება აპრილიდგან...

¹ პრ.ფ. ვ. თ. თ. უ. რ. ი. ა, ქართლური, კრებ. არილი.

ვითარებით ბრუნვაში თითქმის ყოველთვის -თ-, -ათ დაბოლოება გვაქვს; ხმოვნით დაბოლოებულ სახელებს სახელობით ბრუნვაში -ი აქვთ დართული (თუმცა არა ისე ხშირად, როგორც ქართლის სხვა რაიონებში); სახელებს თავში მ უფითარდებათ ხშირად (მცა, მცხვარი, მწვიმა, მძვალი...); კრებითი სახელები ზმნას მრავლობით რიცხვში იგუებენ; წოდებითი ბრუნვის ნიშანს -ს ზოგჯერ ხელახლა დაერთვის ახალი ნიშანი ბრუნვისა -ვ (მგელოვ; მგელოვ! დედივ; დედივ! უკანასკნელ შემთხვევაში ბრუნვის ნიშანი -თ არა გვაქვს, მაგრამ ფორმა წოდებითია); ზმნებში დ-ს შემდეგ უმეტეს შემთხვევაში -ნენ დაბოლოება გვაქვს. მაგრამ -ენ დაბოლოებაც გვხვდება და მრავალი სხვა. მაგრამ ამათ შესახებ სიტყვას აღარ ვაფარძელებთ, რადგანაც აქ მხოლოდ რამდენიმე ფაქტის აღნიშვნა გვსურდა. ეს მით უმეტეს, რომ ეს მოვლენები და მრავალი სხვა, რომელიც ამ კუთხის მოსახლეობის მეტყველებისათვისაა დამახასიათებელი, ქართლის სხვა კუთხეებშიაც არის დადასტურებული.

ერთი ფონეტიკური მოვლენის შესახებაც: ძალზე გავრცელებულია აქაური მოსახლეობის მეტყველებაში მ-ს ნ-თი შენაცვლება. მ-ს ნ ენაცვლება იმ შემთხვევაშიც, როცა თავიდანვე მ იყო მოსალოდნელი, მაგრამ გაცილებით უფრო ხშირია შემთხვევები, როდესაც ნ გვაქვს იქ, სადაც ვ არის მოსალოდნელი. ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ჯერ ვ-ს მ-თი, ხოლო შემდგომ ამ გზით მიღებული მ-ს ნ-თი შენაცვლებასთან. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა -ავ, -ევ, -ოვ თემატური ნიშნების ნაცვლად ხშირად -ან, -ენ, -ონ-ის არსებობა. შენაცვლების პროცესი შეიძლება ასე წარმოვიდგინოთ: ავ — ამ — ან. რომ ეს ასეა, ამას ამტკიცებს ამნაირი (-ანაირი და მისთ.) ფორმების გვერდით -ამ, -ემ და მისთ. ნიშნთან ფორმათა არსებობა.

მაგალითები:

სონხურათ სიტყვა გათალა.^ა

გაენზადა.

შუა გზაზე დამილანდა.

დანწიფდება.

ფეხები დაანტვრია.

პირობას თუ მისცენდა (ემ — ენ).

თავს არ მივცემ მოსვენებას, არ მოვკიდან ხელი ხელსა (აქ -ებ-ის ნაცვლად -ამ არის ნახმარი და შემდეგ ხდება მ-ს ნ-ით შენაცვლება).

სამჯერ უნდა გაანსოსო ამ დიდარმა კაცმა ქუროო.

რაც კაცი იმას არ ნახანს, იმი კაცობა რა არი!

რავალთგვარი ხალხი მომყანს, ჩემზე მონდობილი არი.

თუ გამიკითხან, ჭირი მჭირს სიკვდილზე უარესია.

კარგს ვაჭმენ და კარგს ვასმენო (=ვასმევო).

თუ იმას გვაპოვინფო, მე შენ შეგიერთანო.

ერთ ქაჯ დაინახან კიდე იქა?

ავთანდილს არ ძინანს, ღვიძამს.

კიღობნითა მყანს ქალი დაკარქულიო.

ისე ნეკით მოყანს ეს ქალი... ნეკით რო მოყანდა...

მამაჩემი ჩემ თავს შენ არ გამოგწირანსო.

მაგრამ დროს არ აძლენს ეს ქალი.

ჯერ ხო ღმერთსა შემოგფიცან.

წამიკითხან (= წამიკითხავს) კი არა, თელ ღამეს ვკითხულობდი ყარაშნიანს.

ვინ იზანდა, ვინ იზანდა? ერთმა ვეზირმა უთხრა: ტარიელ იზანდაო და მრავალი სხვა.

როგორც ვხედავთ, მთელი რიგი თავისებურებანი, რომლებიც ქართლის სხვა კუთხეების მოსახლეობის მეტყველებას ახასიათებს, აქ უკვე აღარ მოიპოვება და აქაური მეტყველება გაცილებით ახლოს დგას თანამედროვე სალიტერატურო ქართულთან, ვიდრე ქართლის სხვა კუთხეებისა. საერთოდ კი, როგორც მოსალოდნელი იყო, აქაური მოსახლეობის მეტყველება იმერულის გავლენას განიცდის და ერთგვარი საშუალო ადგილი უჭირავს იმერულსა და ქართულს შორის. ასეთივე (გარდამავალი) ენობრივი ზოლი უნდა იყოს ლიხის გადაღმაც. ამას გვაფიქრებინებს ის ფაქტი, რომ უღელტეხილთან ახლოს მდებარე ერთი იმერული სოფლის—**ფონახ** მცხოვრებთა მეტყველება (ამ მეტყველებაზე დაკვირვება მე მოვახერხე, თუმცა ტექსტები, სამწუხაროდ, ვერ ჩავიწერე) თითქმის არაფრით განსხვავდება ჩვენი რაიონის მოსახლეობის მეტყველებისაგან, ამ სოფლის მოსახლეობა კი მთლიანად იმერულია.

ალ. ჯიზიაშვილი

ანგარიში 1938 წ. საზაფხულო მივლინებისა ხაშურის რაიონის სოფ. ჭვინა-ტკოცასა, ტკოცასა და ფცაში

1938 წლის 15 ივლისიდან ერთი თვის ვადით მივლინებული ვიყავი აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერ. კულტურის ინსტიტუტის მიერ ქართლური დიალექტოლოგიური მასალების შესაგროვებლად ხაშურის რაიონის სოფ. სოფ. ქვენა-ტკოცასა, ტკოცასა და ფცაში. მივლინების მიზანი იყო: 1. მონაწილეობა მიმელო ენიმკის ქართველურენათა სექტორის 5-წლიანი გეგმით გათვალისწინებულ ქართლურ დიალექტის შესწავლის საქმეში და 2. გავგელო საასპირანტო გეგმით გათვალისწინებული სავალდებულო სამეცნიერო მუშაობის პრაქტიკა.

14 ივლისს მივიღე მივლინების ხარჯები და 15 ივლისს დღის 12 საათზე უკვე ხაშურში ვიყავი. ხაშურში ჩასვლისთანავე გამოცხადდი რაიონის განათლების განყოფილების გამგესთან ამხ. მ. ნოზაძესთან, რომელსაც გავაცანი ჩემი მისვლის მიზანი და დახმარება ვსთხოვე.

ამხ. მ. ნოზაძემ მეტად თავაზიანად მიმიღო, მომცა სათანადო რჩევა-დარიგება და სარეკომენდაციო წერილები ცალკეულ სოფლებისა თუ სას. საბჭოების მიხედვით.

16 ივლისს, დღის 11 საათზე უკვე სადგ. აგარაში ვიყავი, ხოლო 15 წუთის შემდეგ ქვენა-ტკოცის არასრულ საშ. სკოლაში მივედი, როგორც გავიგე, მიუხედავად იმისა, რომ საზაფხულო არდადეგები იყო, სკოლის დირექტორი ამხ. ალ. (საშა) დადუნაშვილი (უმალღესი განათლებით, სპეციალობით აგრონომი) აქ იმყოფებოდა და სკოლის რემონტზე მუშაობდა. როგორც კი გაიგო ამხ. დადუნაშვილმა ჩემი ჩამოსვლის მიზეზი, იმავე საათში მომიძებნა ლამის გასათევი ბინა და ბავშვები დაგზავნა ისეთ გლეხებთან, რომლებიც, მისი აზრით (ის აქ მუშაობს უკვე მე-4 წელია), მთქმელებად გამოდგებოდნენ. ჩემთან სულ 4 კაცი გამოცხადდა, რომელთაგან საბოლოოდ მხოლოდ ერთი, 90 წლის მოხუცი—სარდო დიმიტრის ძე ქარუხნიშვილი ავირჩიე და შევუღდექი მისგან ტექსტების ჩაწერას. მთქმელი ბევრი ამბების მცოდნე აღმოჩნდა, სალაპარაკო მასალა არ ელეოდა, მაგრამ წამდაუწუმ იღლებოდა ლაპარაკით და დასვენებას ხშირად ითხოვდა. სარდო ქარუხნიშვილთან დღეში 2—3 საათს ვმუშაობდი ტექსტების ჩაწერაზე, ხოლო დანარჩენ დროს ცალკეულ სიტყვებისა და ტერმინების (შენობათა სახელები და მათი ნაწილები, ბინის შინაგანი მოწყობილობისა, ქურჭლებისა, ტანსაცმელებისა, მორთულობისა, საქმელებისა და სასმელების

სახელები, სოფლის მეურნეობის ტერმინოლოგია, მიწათმოქმედების იარაღები და მათი ნაწილები და სხვ.) შეგროვებას ვანდომებდი. ქვ.-ტკოცაში დაერჩი 22 ივლისამდე და ამ ხნის განმავლობაში მოვახერხე რვეულის 100 გვერდამდე გაბმული ტექსტისა და 500-მდე ცალკეული ტერმინის ჩაწერა.

22 ივლისს, დღის 3 საათზე ტკოცაში წაველი და 6 საათისათვის უკვე ადგილზე ვიყავი. სოფ. ტკოცა 2—2¹/₂ საათის სავალი გზით შორავს ქვენა ტკოცას და მეტად ლამაზ ადგილზეა გაშენებული იმერულ ყაიდაზე. როგორც მცხოვრებთა უმრავლესობამ გადმომცა, აქ მთლიანად გადმოსახლებული იმერლები მოსახლეობენ, რაც აუცილებლად ყურადსაღები ფაქტია ამ სოფლის ენობრივი ანალიზისას.

მეორე დღეს დილით მივმართე კოლმეურნეობის თავმჯდომარეს ამხ. გრიგოლაშვილს, რომელმაც, მიუხედავად იმისა, რომ გაცხარებული მუშაობა ჰქონდა პურის ლეწვის გამო, მაშინვე გამოჰყო ჩემთვის 90 წლის მოხუცი, წერა-კითხვის უცოდინარი ილარიონ ქიტეხას ძე კამთელაშვილი; აღმოჩნდა, რომ ილარიონ კამთელაშვილს არც სალაპარაკო მასალა ჰქონდა საკმაო და არც კარგი ლაპარაკი ენერჯებოდა, რის გამოც სხვა მთქმელის გამოსაძებნად კვლავ კოლმეურნეობის თავმჯდომარეს მივმართე, რომელმაც ამჯერად 31 წლის გიორგი იასონის ძე გრიგოლაშვილი გამოჰყო. გიორგი საკმაოდ მარჯვე კაცი აღმოჩნდა, იცოდა წერა-კითხვა, წაკითხული ჰქონდა წიგნებიც და სხვა. გარდა გიორგისა ტექსტი ჩავიწერე 100 წლის მათა გაბოს ასული მისიურაძისაგან. ტკოცაში დაერჩი 29 ივლისამდე და ჩავიწერე რვეულის 60 გვერდი გაბმული ტექსტი და 1000-მდე სიტყვა.

მთელ მუშაობაში დიდი დახმარება გამიწია ტკოცის საბავშვო ბაღის გამგემ—ევა ხარიტონის ასულმა კაპანაძემ.

29 ივლისს დღის 10 საათზე ფცაში გავემგზავრე და 11¹/₂ საათზე უკვე სოფელში ვიყავი. ბინა მისვლისთანავე ვიშოვნე და მთქმელის ძებნას შევეუდექი, მაგრამ ამ საქმის მოგვარება მეტად ძნელი აღმოჩნდა. მართალია 1—2 პირზე მიმითითეს, მაგრამ ისინი მთქმელებად არ გამოდგებოდნენ, ხოლო სხვები დიდიდანვე სამუშაოდ მიდიოდნენ და სალამოთი დაღლილები ბრუნდებოდნენ, რის გამოც ჩემთან მოსვლაზე უარს აცხადებდნენ. აქ დაერჩი სულ 3 დღეს, ჩავწერე 400-მდე სიტყვა და 2 გვერდამდე გაბმული ტექსტი, რის შემდეგ ტფილისში გამოვემგზავრე.

ამგვარად, მივლინების მთელს პერიოდში ჩემს მიერ ჩაწერილია რვეულის 162 გვერდი გაბმული ტექსტი და საკმაო რაოდენობის სალექსიკოლოგო მასალა.

ვინაიდან მუშაობის დაწყების პირველ დღეებიდანვე ცხადი გახდა, რომ ამ სოფლების ენა დიალექტოლოგიურ თვალსაზრისით არსებითად გასდევს პროფ. ვ. თოფურიას მიერ ქართლურში (არჩილი, გვ. 127—152, 1925 წ. ტფილისს) დადასტურებულ მოვლენებს, მთავარი ყურადღება მივაქციე მხოლოდ მასალის შეგროვებას.

საბოლოო შედეგში მცირეოდენი ახალი რამ მაინც გამოვლენილ იქნა. ასე მაგალითად:

I. ფონეტიკა: 1. არის ერთი შემთხვევა ქ ბგერის ჩართვისა და ბგერა ჩ წარმოდგენილია ჩქ- კომპლექსით სიტყვაში—„ნორჩქი“, რაც სემანტიკურად იმასვე უდრის, რასაც ლიტერატურული სიტყვა „ნორჩი“.

ეს მოვლენა მეტად მნიშვნელოვანია ქართველურ ენათა ურთიერთობის თვალსაზრისით.

2. არის შემთხვევა ჯ და დ ბგერის მონაცვლეობისა. ასე მაგ.: ერთდამავე ვაზის ჯიშის აღსანიშნავად ფცაში და ქვენა-ტკოცაში (ტკოცაში არ შემიმოწმებია) იხმარება დ ი ბ რ ი ტ ო || ჯ ი ბ რ ი ტ ო || ჯ ი ბ ლ ი ტ ო.

3. ს ბგერა იკარგება მთლიანად მხოლოდ ნათ. და მიც. ბრუნვაში („ფოსტიფული“, „კურდღელ აქ რა დააყენებდა“), ხოლო სიტყვის ძირში ს → ჟ. („წე-მევეფწარი“):

II. მორფოლოგია: 1. ბრუნების თვალსაზრისით საინტერესოა სიტყვა „სახელო“ (рукав), რომელიც კუმშვად-კვეცად ფუძიან სიტყვებს მიეკუთვნება (ე. ი. ამგვარად იბრუნვის: ნათ. სა ხ ლ ი ს, მოქმ.—სახლით; მრ-ში: სახ.—სახ-ლები და ა. შ.)

3. S₂-სა და O₃-ის ნიშნის ხმარების არავითარი წესის დადგენა არ შეიძლება. იგი ხან გვხვდება და ხან არა. (იხმარება, როგორც „მიცა“, „ქონია“, ისე „მიპყამდათ“, მისცეს“, „მოშჳამა“ და სხვ.). როდესაც S₂-სა და O₃-ის ნიშანი ხელზეა, იგი ან ს ბგერაა და ან მისი მონაცვლე ბგერები, რომლებიც სხვა ქართულ დიალექტებშიაც გვხვდება (ჰ, შ, ზ და სხ.), გარდა ჟ-სა. ჟ, მს, ჟჰ—S₂-სა და O₃-ის ნიშნად, რაც პროფ. ვ. თოფურიამ ქართულრისათვის დაადასტურა, სოფ. სოფ. ქვენა-ტკოცის, ტკოცისა და ფცის მოსახლეობის მეტყველებისათვის სრულიად უცხოა.

ყველა იმ მოვლენის დეტალური ანალიზი, რომლითაც სოფ. სოფ. ტკოცის, ქვენა-ტკოცისა და ფცის მოსახლეობის მეტყველება სავსებით ანალოგიურია ქართული ენის სხვა დიალექტებისა, ან მთვან განსხვავდება, თან დაერთვის ჩემს მიერ ამ სოფლებში ჩაწერილი ტექსტების გამოცემას.

ა. მარტიროსოვი

ენობრივი საზაფხულო მივლინებისა ფრონის ხეობაში 1938 წ.

I

1938 წლ. 15 ივლისიდან 15 აგვისტომდე მივლინებული ვიყავ ფრონის ხეობაში დიალექტოლოგიური მასალების შესაგროვებლად. ენიმკი-ს ქართველური ენების განყოფილების დავალებით ვმუშაობდი სოფ. ბრეთში, არადეთში, სალოლაშენში, წვერსა და ღირბში.

სალოლაშენი მდებარეობს ფრონის მარცხენა ნაპირას, არადეთი და წვერი¹ კი—მარჯვენაზე. ესინი ერთმანეთისაგან თითო-თითო კილომეტრით არიან დაშორებულნი. ეს სოფლები მდებარეობენ ქარელიდან ჩრდილოეთით, დაახლოვებით 5—6 კილომეტრის მანძილზე. ბრეთი მდებარეობს ცოტა ზემოთ, სამიოდე კილომეტრის მანძილზე სალოლაშენიდან. ღირბი ბრეთიდან 5—6 კილომეტრით არის დაშორებული.

ჩაწერილია ტექსტები 400 გვერდი (რვეულის ზომისა). შეგროვებულია შემდეგი დიალექტოლოგიური მასალები:

1. იარაღთა სახელები.
2. მევენახეობის, მეხილეობის, მემინდვრობისა და მესაქონლეობის დარგში ხმარებული სპეციფიკური ტერმინები და სახელები.
3. სხვადასხვა ნაგებობათა და მათ ნაწილთა სახელები.
4. მცენარეთა სახელები და სხ.

II

ენობრივი მიმოხილვა

1. ფონეტიკა

ა) ბგერითი შედგენილობიდან აღსანიშნავია ე, რომელიც სრულიად დაკარგვის პროცესში იმყოფება. მისი ხმარების შემთხვევები მხოლოდ რამდენ-

¹ წვერი ამჟამად დაბლობზეა გაშენებული. მაშ რატომ ჰქვია ამ სოფელს წვერი? ადგილობრივ მცხოვრებთა გადმოცემით ამ სახელით ცნობილი სოფელი დაახლოვებით 40 წლის წინათ გაშენებული ყოფილა ბრეთის დასავლეთით მდებარე გორაზე. სამეურნეო ცხოვრებისათვის ეს ადგილი არა-ხელსაყრელი აღმოჩენილა და იქაური მცხოვრებნი გადმოსახლებულან დღევანდელს ტერიტორიაზე. ეს სახელი იქიდან მოდის.

ნიმე მაგალითით ამოიწურება. ზმნებში იგი ჰაესა და ხანის მონაცვლეობას ეწევა: ხიდან გაძახა... შეძახა... ახედ-დაახედა...

ა-ეს ხმარებაში საგრძნობ განსხვავებას იძლევიან ტერიტორიულად ურთიერთთან ახლოს მდებარე სოფლები. ბრეთში, სალოლაშენში, წვერსა და არადეთში ა, თულა გვხვდება, მხოლოდ ჰაეს ან ხანის მონაცვლეობას ეწევა, დირბში კი ზოგჯერ ჰაესთან და ხანთან დიფთონგს შეადგენს¹. მაგ.: „თუ კი ღმერთმა ამ გელსა (მგელსა) ჩემი თხაი სარდოთ გაუხადა, ნუთუ ჩემ ცოლშვილს დაჰტომს უნუგეშოთ ღმერთიო... დილით მოახწველიდა (ძროხასა), სალამოთი შექამდა, სალამოთი მოახწველიდა დილით შექამდა... აილო და ეს ვირი მიჰყიდა ამ კაცსა... მოქცე შენი ერთი აბაზი თუ ერთი სიტყვა გაახწავლო... ამ ღორმა აახტება ჭყვირილი“ (ჭყვივილი) და სხ.

ბ) ასიმილაცია. გვხვდება ყველა სახის ასიმილაცია: სრული, ნაწილობრივი პროგრესული და რეგრესული. განსაკუთრებით ფართო გზა აქვს გახსნილი ხმოვანთა სრულს ასიმილაციას. მაგ.: გეექცევა, დეექებს, წეეჩხუბა, დეედევნა, გეეტენა, ემეეფარა, მეეშვა, დეეძინა, მეეშველება, მეერია, დეეტია, დეენახა, დეემალება, დეეცა, მეეწონა და სხ.

ხმოვანთა დამსგავსება ხდება არა მარტო მეზობლად მყოფ ხმოვნებს შორის, არამედ თანხმოვნით დაშორებულთა შორისაც (განსაკუთრებით მაშინ, როცა ზმნას ორი ზმნისწინი გააჩნია მაგ.: გემეერჩია, გემეება, წემეეყვანა, გედეერჩინა, გემეეღვიძა, წემეელო, გედეეხვიფინენ და სხვ.

ხმოვანთა სრული პროგრესული ასიმილაცია თუმცა იშვიათია, მაგრამ თითო-ოროლა შემთხვევა მაინც გვხვდება. მაგ.: ეენტერესება, მანათი (გვხვდება „მეენთი“). აქ ენმა ჯერ აღვილი იცვალა, შემდეგ კი წინ მყოფი ა დაიმსგავსა). აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ზოგჯერ ხმოვანთა დამსგავსება იწვევს ხმოვნის გაგრძელებასაც. ეს მოვლენა თავს იჩენს მაშინ, როდესაც მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელი ებ სუფიქსის ე დაიმსგავსებს ხოლმე ფუძისეულ ანს და სრული ასიმილაციის შედეგად ვიღებთ გრძელ ენს (ამ მოვლენას განსაკუთრებით ვამჩნევთ ბრეთელთა საუბარში). მაგალითები: მარტოკები იყვნენ... ნისიები გამაართვა... მოლუბი თავანთ (თავიანთ) საქმეს აკეთებდნენ... ამ მაგალითებში, ყველგან გარკვეულად ე ისმის (და არა ეე).

მაგალითები ხმოვანთა სრული ასიმილაციისა, მეტათეზისის შემდეგ: ერთმეენთი (ერთმანეთი < ერთმანერთი), მეენთი და სხ.

თანხმოვანთა სრული ასიმილაცია: უყმაყოფილო, ძლეი (ძნელი), მოშა-შარდავთ (მოსაშარდავად), ლელა-ლელა (ნელა-ნელა) და სხ.

თანხმოვანთა ნაწილობრივი ასიმილაცია: ობიექტური ნიშანი მეორე პირისა გ, უმრავლეს შემთხვევაში, მომდევნო თანხმოვანის გავლენით ქ-დ ან კ-დ იცვლება. მაგ.: დაქხვდეს, მოქხვდეს, შექხვდება, გაქცეს, მოქცემ, შექება, მოქთხოვ, მიკყამს, კპატიყოფ და სხ.

არის რამდენიმე შემთხვევა, როდესაც გან თანდებული მოქმედებით ბრუნ-

¹ ამგვარი მოვლენა დამახასიათებელია ქართლის სხვა კუთხეებისთვისაც. იხ. პროფ. ვ. თოდუროვის წერილი: „ქართლური“, კრებ. „არილი“ გვ. 129.

ვის ფორმაზე დართვისას არავითარ გავლენას არ ახდენს წინმავალ თანზე: ნადირობითგან, ცითგან, იქითგან და სხ.

გ) დისიმილაცია. გავრცელებულია დისიმილაციის ორივე სახე (პროგრესული და რეგრესული). ჩვეულებისამებრ, აქაც დისიმილაციის შემთხვევები უმთავრესად ნარნარა ბგერებზე მოდის. მაგ.: შარეულობა (=შალეულობა), წრეულ, მარგალინი, გარგალი, ჩემონალა (=ჩემოლალა).

დ) ბგერათა დაკარგვა. ბგერათა დაკარგვას ფართო ხასიათი აქვს მიღებული. ეს მოვლენა იმდენად შორსაა წასული, რომ ერთსა და იმავე სიტყვაში, ერთსა და იმავე დროს იკარგვის არა მარტო ერთი ბგერა, არამედ რამდენიმე. ხშირია შემთხვევა, როდესაც ბგერათა დაკარგვის გამო კონტექსტის გარეშე, გაუგებარი ხდება, თუ რას უნდა ნიშნავდეს ესა თუ ის სიტყვა.

მსგავსად ძვ. ქართულისა, სუბიექტური პირველი პირის ნიშანი ვინი იკარგვის უნის წინ. ამის გამო სუბიექტურ პირველსა და მეორე პირს შორის იშლება ყოველგვარი ფორმალური განსხვავება. მაგ.: მე უნდა უამხო ზღაპარი... მოკლა დაუპირე... სანიძლეო მოუგე... კარქა უნდა მოუარო... რა უყო და სხ.

ონის შემდეგ იკარგვის როგორც ფუძისეული, ისე პირისეული ვინი. მაგ.: ჩამოარდა (ჩამოვარდა), წამოიდა (წამოვიდა), თხოა (სთხოვა), მოა (მოვა), ნაშოარი (ნაშოვარი), გათხოება (გათხოვება), მიშოეთ (მიშოვეთ) და სხ.

წინადადებებში: მალე მოალ... მე ხმას არ ამოიღებ... ეს ტყავი მე მოიტანე... ბიჭი წავიდა, რო ჩემი დაი უნდა მოიყვანო (=მოვიყვანოვო)... რო დევებარებინა წამოიღებდი. ამ წინადადებებშიც სუბიექტური პირველი პირი არაფრით განსხვავდება მეორისაგან.

ვინი იკარგვის კაუზატივობის მაწარმოებელ ვვ 'სუფიქსიდანაც. მაგ.: ვადამასმეინე (ვადამასმეინე), დამადგმეინე (დამადგმეინე) და სხ.

ვინის დაკარგვის სხვა შემთხვევები: ნატრიშვილ (ნატრისშვილი), თითონ, შაები (შაეები), ვჩერი (ვეჩერი), კოპერატის წიგნაკი, რეული (რეეული). კეი (კეეი), რასაკრელია (რასაკვირველია), ყითლათ (ყვითლად), ყელაფერი (ყველაფერი), დასალეთი (დასავლეთი), ზეით, ქვეით, ზეიდან, ქვეიდან¹.

მანის დაკარგვა უფრო შორს არის წასული, ვიდრე ვინისა. მაგალითები: თელი (მთელი), ზე (მზე), ძლაგრი (მძლაგრი), გელი (მგელი), შიერი (მშიერი), თა (მთა), ჭადი (მჭადი), წყესაობა (მწყემსაობა), მიიღერიან (მიიმღერიან), თავრობა (მთავრობა), ტვერი (მტვერი), მარიაობის თვე, წარე (მწარე), ძახალი (მძახალი), ხეცი, ზითევი, საშობლო და სხ. მრავ.

ჩვეულებრივია მანის დაკარგვა მიმღეობაში: კვლელი, თხრობელი, პოენელი, კვლარი, ცემელი (მცემელი), ძინარე, (მძინარე), ღინარე (მღინარე), ჩქეფარე და სხ.

მანი დაკარგულია შემდეგ უფორმო სიტყვებში: თორე, რატო, რო, ხოლოთ. იკარგვის რაეც. მისი დაკარგვა უმთავრესად შემჩნეულია თანხმოვანთა

¹ ოთხს უკანასკნელს მაგალითში ვინი არც უნდა გვექონოდა, მაგრამ რადგანაც შედარების ობიექტად სალიტერატურო ქართულია გამოყენებული (აქ კი ეს ვინი გაჩენილია) ამიტომ, რომ ვამბობთ ვინი დაიკარგა.

შორის, მაგრამ ხმოვანსა და თანხმოვანს შორისაც იკარგვის: შაშან, კვეცხი, დაზდა (დაზრდა), ვეცხლი (ძვ. ქართულშიც ასე იხმარებოდა), ჩილილი, ბძოლა, მატოკა, მომჩენი, დავჩები, როგო, საზლობენ, წამოადგინეს, კაი, კატიჭკა, ხაველი, წმუნებელი, პატრეტი, ჩავკა (ჩავკარ), გადავკა (გადავკარ).

რაეს დაკარგვა საკუთარ სახელებსაც დასტყობია: მათა (მართა).

ლასი შედარებით გამძლე ბგერაა, მაგრამ დაკარგვის შემთხვევებიც დასტურდება. იკარგვის უმთავრესად კომპოზიტებში: შვილისარი (მშვილდისარი), სახკარი (სახლკარი), გუთმისანი (გულთმისანი) და სხ.

სხვა შემთხვევებში: ძიენ (გვხვდება ასედაც: ძიელ, ძიან) სუ მთლათ და სხ.

სანის დაკარგვა თავს იჩენს: ნათესაობითსა და მიცემითს ბრუნვაში (განსაკუთრებით თან, თვის თანდებულის წინ), მითითებით ნაცვალ სახელებში, ფუძისეული ტარის წინ და ზმნაში, მაგალითები: ნათესაობით ბრუნვაში: ჩემი ქმარი შიშითა მალლა ფრინველ ვერ გაუვლია და ძი ქინკველასაო... მაშიჩემი ყავარი გაცვეთილაო... წამოიდნენ იმ ქალი წასაყვანათა... ქვაბი სიკვდილი როგო შეიძლებაო... ამ ქირანახული პატრონსა ერთი ქალი ყანდა... ეს ამბავი ქალი მამამ გაიგო... გელმა თქვა ხენწიფი შვილი ავით არიო... ხი ძირში... ხელი ტოლა... კაცი მქამელი... ძალი ლეკვი... ძლევი ჯვარი (სოფელია ქართლში). ბალი ბოლოს, ფოსტი ფული, კაშეჩი ტყავი, დოლი პური და სხ.

თვინ¹ თანდებულის წინ: თოვლითვინ, იმითვინა, თავითვინ, ემი გულითვინ, ძმებითვინ, გლევკაცებითვინ და სხ. თან ფორმანტის წინ: შენითანები.

მიცემით ბრუნვაში: ბაბუა ქალად მისცემს და გაატანს თავი შევითანა... კობლემ ცოლ დაუძახა... დაუწყო ამ ბეჭ ღრნაი... ამ ბიჭ ყველაფერი ესმის... ერთ აფიცერ ცხენები ჩაბარებული ყამს... მონადირეები ნადირ ვერ იპოვნიან... ნახევარ იქით გადაადგებს და ნახევარ იქით... წმუკუნ და ლაქუც დაუწყებენ... პახუხ რო აღარ მიიღებს ტარიელი დაბრუნდება.

ფუძისეული ტარის წინ: ტამბოლი, ნეტიანი, (ნესტიანი), ტრაქნიკები და სხ. სანი ზოგჯერ წ-ს წინაცაა დაკარგული: წორი, წორეთ და სხ.

ჩვენებით ნაცვალ სახელებში: აილო და მისცა ი სავარცხელი... ხენწიფემ დაიბარა ი ბიჭი... რა უყაით ი თევზიო... ე კაცი ძიელ გაჯავრდა... და სხ.

ერთი და იგივე მოქმელი ჩვენებით ნაცვალსახელებს ხმარობს, როგორც შემოკლებული სახით (ი, ე), ისე სრულით (ის, ეს). ასე რომ შეუძლებელია ითქვას, თუ რომელი მათგანია გაბატონებული.

სხვა თანხმოვანთა დაკარგვის შემთხვევები: ნ- გაჩდა, მაქანა (მანქანა), ბალიცაში; ლ- ამოჩნდა, ამოსავლეთი, ამასკომი, მერთსა (ვაი დედიჩემი მერთსა); ხ- ოჯაქორი, შემიფთა (ცხენი შემიფთა); ზ- ლამაათ, გარდილა; უ- რადენა; კ- ჭუა (დიდ კაცსა დიდი ჭუა აქო);

ერთსა და იმავე სიტყვაში იკარგვის ორი ბგერა ან მთელი მარცვალი: კაა მიბეგვა... თითონ კაა შემოვლენ... ხელარი (სახელარი), მოტაცული (მოტა-

¹ თვის თანდებული წარმოდგენილია ასე: თვინ.

ცებული), ხელა (ხელადა), უჭია, (პატარა ნაჯახი აგერ უჭია [ურჭვია] წელშია), ნაკლისი (დანაკლისი).

ე) ბ გ ე რ ა თ ა ჩ ა რ თ ვ ა . საკმაოდ მრავალი ფაქტებით დასტურდება ბგერთა დაკარგვის საწინააღმდეგო მოვლენა ბგერთა ჩართვა. საყურადღებოა, რომ სიტყვაში ჩაერთვის ხოლმე სწორედ ის ბგერები (ნ, მ, რ, ვ, ს), რომელნიც სხვა შემთხვევაში იკარგებოდნენ. ჩართვა ხდება არა მარტო ცალკეულ ბგერებისა, არამედ მთელი მარცვლისაც კი.

ჩართვის მაგალითები: ნ- თანთქარიძე, გაანღვიძა, შეუქმანზა (ცხენი შეუქმანზა), მენკარვე (მეკარვე), დანგროვდა, მანგროა, ენგრე და სხ.

ვ- შეეშვივით (შაშვივით), გაუჭივრა საქმე...

მ- მცხვარი, განმამავლობაში, მცა (ცა), მგმირი, მღვეი მცხვირი, ალუმბალი.

ს- ერთი აზნაური იყო 9 ფუთი გამოდიოდა სწონაშია... სინტერესი.

ე) მ ე ტ ა თ ე ზ ი ს ი ს მ ა გ ა ლ ი თ ე ბ ი ა : დაზუკული (დაკუზული), სურიელი, გაძრიელებული (გაძრიელა), ფშოთამს, ავლის ხე (ალვის ხე), ხეხი, გერანალი, ბანალი. (ბალანი).

ზ) ბ გ ე რ ა თ ა შ ე ნ ა ც ვ ლ ე ბ ა . ურთიერთ შორის მონაცვლეობას ეწევიან ნაზალი ბგერები მ-ნ: უნღერებს, გადაინტერა, დაანთავრა, სანჯერ, დანზადა, ანხანავი, ნთელი, რანდენიმე, რანდელი (რამდენი), ინდელი (იმდენი), ინყოფება, საზანთრო, არანც და არანცაო (არამც და არამცაო), გენჯობინება, ჟანბო, ანაირი (ამ-ნაირი<ან-ნაირი<ანაირი; გამოთქმის დროს ისმის ერთი ნარი). განდიდრდა, დალანდა, ინტომ, შენთხვევა, შეანჩნევს, დანწყვრეული, კანბანია, დაგინტკიცე, ჩანდგარა, ზანთრი პირი, იქანდის, ინაირათ (იმ-ნაირად<ინ-ნაირად<ინაირად), სონხები, სონხური, სონხობა და სხ.

ნარი მანის მონაცვლეობას ეწევა ჩვენებით ნაცვალსახელებშიც: ინ სახენწიფოში, ან კაცმა, ენ ჯარსა და სხ.

მონაცვლეობას ეწევიან, ვ-ვ (ხშირად მანის მეშვეობით: ვ-მ-ნ): არა უშანს, მიცვინდნენ, ისურნოს, გაუნსეს, სანსე, კიდენ.

ნ-მ: ამოვამგრევ, ალაჯამ, გიჩამს, გამსხვაებმა.

მ-ვ: სიმავრი, შწყევსი.

ბ-პ: აპა, ფაპრიკები.

ბ-ფ: შათათი, დააფრკოლა.

ნ-ლ: მაგდელი, ინტელი.

ლ-რ: არმასი, რამაზათ.

გ-ქ: კარქი, შემდექ, დაკარქულები, გენაცვალე მაქ სიტყვაში...

წ-ტ: დატვა ლოგინში, პროტიალი.

ძ-ზ: და პირიქით: ზევალი (ძევალი) არძანი დაწერა (არზა დაწერა).

ს-ნ: ბოდბინხვეელი (ბოდბისხვეელი): ზოგი მინ (მის) დღეში ღარიბიაო და რა უშანსო...

გვხვდება თითო-ოროლა შემთხვევები, როდესაც ურთიერთ შორის მონაცვლეობას ეწევიან: ბ-ფ იოსეფა, ზ-ჟ იფაკუსკა, ხ-ყ დაყეტილობს, ზ-დ მაღარა, ჭ-ჯ ბიჯო, ღ-ხ ინრიკება, ხ-შ არტაშები, შ-ს სტო (შტო), გას-

ტერა, ბ-გ ეუგნება, ტ-ჭ დაჭვირთა (დაჭვირთა ორი აქლემი ქოსამა და წაეიდა).

ხმოვანთა მონაცვლეობა. **ო-უ:** კუკური (ვარდის კოკორი), უქროს შვილები. **ო-ა:** ფილაქსერა. **ა-ე:** სატიელო, ტიელო ტახო. **უ-ვ:** კვლავ მალე ჩამოსულა, ეხლა რა მოუვიდა. **უ-ვ** მონაცვლეობას ამ სიტყვაში ინდივიდუალური, ან შემთხვევითი ხასიათი კი არა აქვს, არამედ ეს სიტყვა თითქმის ყოველთვის ასე გვევლინება, რის გამოც იშლება ფორმალური განსხვავება ორ სხვადასხვა მნიშვნელობის მქონე სიტყვებ (კვლავ და კულავ) შორის. შეადარეთ: „კვლავ ვესტუმრები“ და „კულავაც ჩამოსულა“.

მოიპოვება მაგალითი, რომელშიც ვინის მაგიერ უმარცვლო უნი ძველიდანვე გარკვევით შემონახულა: ყუაგილი.

მარცვალთა სუბსტიტუციიდან აღსანიშნავია: **ო-ვა** ხვარბალი, **ვა-უ** კუხე, **ოვე-უე** აძუებს, გამუედი, ძუძუს მაწუებს.

ზნის აწმყოს თემატური სუფიქსი **ავ**, პირველი სერიის დროებში შეცვლილია ამ სუფიქსით. მაგალითები წინადადებებში: შენც **მოკლამ** და შენ შვილებსაცო... ხმალ **დაჭკრამს** კლდესა... **მამყამდა** ქალი ლამაზი, **მამყამდა** მამიხაროდა... უნცროსი ძმა **ნახამს** ბაბუას... ქალი **მამყამს** და აბაღე ფაეტონებო... ვირი **დაჭყამდა** ტყეშია და შემა მოქონდა, იმასა **ყიღამდა** და აჭმენდა ცოლშვილსა...

იგივე **ავ** ხშირად შეცვლილია **ან-ად** (ავ-ამ-ან): არ ვიტყვი რო მამა **მყანდაო** და არც თქვა რო შვილი **მყანდაო**... ერთმა თქვა აბა მე **გავიხედან** და **დავინახან** თუ სად არისო... შენ არ იყა, რო წაეყვანე არწივსა და ფთებ ქვეშ **ყანდიო**.

ოვ-მარცვლის ნაცვლად გვხვდება როგორც **ომ**, ისე **ონ-იც**. მაგ.: ნუთუ ღმერთი ჩემ ცოლშვილს **დაიჭტომს** უნუგეშოთო... რასაც **გვთხონ** მოგცემითო...

პირველი სერიის დროებში **ევ** მარცვლის ნაცვლად **ემ** და **ენ** გვევლინება. მაგ.: აჭმენს, (აჭმენდა, შეგაჭმენ), დენს, წემს, (გვხვდება ასედაც: წენს), მიწენს, უდემს, წაართმენს, ჩამოართმენს, (ეხლა ეს ჩამოართმენს ამ სახენწიფოსო) ვაჭმემ, (აჭმემდა), არქმემ, აძლემ (აძლემდე); დალემ და სხ.

ბოლოკიდური მქდერი **ბ** ყრუვდება თემატურ ნიშნებში: **ობ**, **ებ-ოვ**, **ევ**: **ვცხოვროვ**, **დავაშროვ**, **კპატიყოვ**, **კადრულოვ**, **გიძმოვ**, **ამოვ**, **ვცხოვროვ**, **ავიღევ**, **დაუძახევ**, **გავაკეთევ**, **დაანტიკევ**. **მაგრამ:** ხელს ვიღემ მეგობარზედა.

ვა-ო: ამ კაცმა ეს კული წელში გაირქო... ჯოხი დაარქო... (მაგრამ: სავარცხელი შუაზე დაარქვა... ძუძუ პირში ჩაუდვა).

მ ო რ ფ ო ლ ო ვ ი ა

ხმოვნით დაბოლოვებული ფუძიანი არსებითი სახელები სახელობით ბრუნვაში დაირთავენ ი-ს: მამაი, მალაზიაი, ვადაი, ოქროი, ფთაი, ხენწიფეი, ძიძაი, მიტრაი, ნიკოი, რადენაი, ზღვაი, კვირაი და სხ. მრავ.

თანდებულებიანი მოქმედებითი კითხვაზე—**საიდან?** ზოგჯერ **ან-ის** მაგიერ **ამ** სახეობას იძლევა. მაგ.: ხელიდამ, სახლიდამ, თავიდამ და სხ.

გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ ვითარებით ბრუნვაში **ღონის** მაგიერ ყოველთვის **თან** გვევლინება. ეს იმდენად დაკანონებულია, რომ კაცს გაუჭირდება მონახოს **ღონით** ხმარებული თითო-ორილა მაგალითიც კი.

თავისებურია ვითარებითი ბრუნვა მაშინ, როდესაც მოგვიგებს კითხვაზე — სად? „შე რომ ერთი დღე დაგეცდინაო **ხმელეთათ** (შეადარეთ სალიტ. ქართულში ხმარებულს „ამ ქვეყნად“) რაც სულდგმული იყო, იმით ბძანებელი გაეხდებოდიო... ჩვენი ბეჭდები ამ ქვათ (მნიშვნელობით უდრის—ქვის ქვეშ) შევინახოთო... და სხ.

გვხვდება ვითარებით ბრუნვის მაწარმოებელ **ღონის** დაკარგვის შემთხვევებიც. მაგ.: მღვეი რო გაუღოშიავდა და **მარჯვე** მოიდა ამ ბიჭთანა, ესროლა და მოკლა... ტარიელ დაქსვი **ვეზირა** (ვეზირად), სიტყვა შენ დაგანჯობინე (ხალხურ „ვეფხის-ტყაოსნიდან“).

კენ თანდებულის მაგიერ გვხვდება ვითარებითა და მოქმედებით ბრუნვაში დასმული სახელები მაგ.: გაიხედა **ხმელეთა** (ხმელეთისკენ)—არ არი, გაიხედა **ბარათა**—არ არი, გაიხედა **ცითა** (ცისკენ)—არ არი, გაიხედა **წყლითა** (წყლისკენ) და დაინახა ეს ბიჭი... აფრინდა ეს ხალიჩაი და წავიდა **ზეციერათ...** იყურება **ცისიერათ...** და სხ.

იშვიათ შემთხვევაში **ში** თანდებული **ჩი-ს** სახითაჲ წარმოდგენილი. მაგ.: ათი აქლემი **მამალჩი** დაასაპანა.

იხმარება როგორც **მდის**, ისე **მდინ** თანდებულიც.

ებრ თანდებულის მაგიერ იხმარება **ებ** (-ეფ): წებოსებ, კალოსებ, ხესაეფ და სხ.

ზ მ ნ ა

ზმნისწინი და ხშირად იხმარება ობიექტის სიმრავლის აღსანიშნავად¹. მაგ.: ნაფეხურები **დაზომა**, (და არა „ნაფეხური დაზომა“.) ქალები **დაათხოა** (და არა „ქალი დაათხოვა“), ტაქნები **დაავსო** (და არა „სტაქანი დაავსო“).

ახ. სალიტერატურო ქართულში „მიცემა“ ზმნასთან, როდესაც მიმართების გამოხატვაა საჭირო, **მო** ზმნისწინი მხოლოდ პირველსა და მეორე პირთან იხმარება: **მომცა** მან მე ის; **მოგცა** მან შენ ის, მაგრამ: **მისცა** მან მას ის. ეს უკანასკნელი (მისცა) იხმარება განურჩევლად იმისა, მოუბართან ახლოსაა მესამე პირი, თუ არა. მაგ.: „ფული მისცა“ შეიძლება ითქვას მაშინ, როცა მთქმელთან ახლოსაა მესამე ობიექტური პირი და მაშინაც, როცა ის მთქმელთან სრულიად არაა, მაგრამ თუ კი მთქმელს დასჭირდა აღნიშნოს ამ პირის ადგილმყოფელობა თავის მიმართ, მაშინ ჩვენებითს ნაცვალსახელებს იხმარს: ამას, მაგას, იმას „ფული მისცა“. ფრონის პირის სოფლებში **მო** ზმნისწინი მესამე პირთანაც იხმარება მაშინ, როდესაც ეს პირი მოუბართან ახლოსაა. მაგ.: „ვინ **მოსცა** ეს ცხენი“. ეს წინადადება მაშინ ჩავიწერე, როდესაც მთქმელის წინ ცხენოსანმა

¹ იხ. პროფ. ა. შანიძე „ზმნა და ქართული ენა“ (ლითოგრ. გამოც. გან. 5-6, 33. 71-72).

გაიარა, ე. ი. იმ პირმა, რომლისთვისაც ვილაცას (ცენი მიეცა), ამგვარივე მნიშვნელობითაა ნახმარი „მოსცა ბეჭედი“.

ამ წინადადებაში კი „დეპეშა მოვეცი“ აღინიშნება, რომ მოქმედების ჩამდენი (დეპეშის გამომგზავნელი, ამ შემთხვევაში მოუბარი, ანუ პირველი პირი) იქ იმყოფება, სადაც მან დეპეშა გამოგზავნა და თვით ის პირიც, რომელსაც გამოუგზავნა. სხვა მაგალითი: „ამ ხენწიფემ ეს ურკობალი მოსცა ამ კაცსა“

მეორე პირის სუბიექტური და მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსები სრულიად გაქრობის გზაზეა დამდგარი. ხშირად ერთი და იგივე ზმნა პრეფიქსითაც იხმარება და უპრეფიქსოდაც.

მაგ.: ერთი მხრით: მისცა, ჰკითხა, სთხოა, დასწვდა, და მეორე მხრით: მიცა, კითხა, თხოა, დაწვდა.

ამ პრეფიქსთა ხმარება იმდენად არეულია, რომ შეიძლება იქ შეგვხვდეს, სადაც იგი მოსალოდნელი სრულიად არ არის, ან კიდევ არ მოიბოვებოდეს იქ, სადაც მისი ხმარება კანონზომიერია. მაგალითები: **დაჰკითხა** თავის დამცველებს... **გადაჰკიდეს** ხურჯინი... **ვაჰკარი** სპიკა ბეწვსა და მაშინვე იქ გაეჩნდებოდა... ერთი ისეთი **გადაჰკა** ჭექასა გვანდა ცისასა... **გადაჰხადა** კარქი ქორწილი... იმ ბიჭსა **ჰკითხა**... **სთხოა** ბატონიშვილსა... ბაღს დიდი ყარაულობა აღარ **სჭირდებოდა**... ერთსა **მოსტენა** ხარია (მხარი), მეორეს ხარ და ბეჭია... გზაში **შეჰკითხა** ამ კაცმა ყვავსა... როცა **გამოსცდნენ** ეზოსა, ტარიელმა **მისცა** თავი სურათი ავთანდილსა... **მაგრამ**: ამ კაცმა **შეჩივლა** თავის გაქირება მიქელ გაბრიელსა... **მიცა** ორი ძიძაი... **გამოკითხა** საიდანა ხარო... ძაღლს მათრახი **დაკრა**... ზოგსა თვალი **გამოთხარა**... ერთ ბებერსა **კითხეს**... ფრიდონი **კლდეს წაკრამს** ფესსა... ვირი დაჰყამდა ტყეშია და **შეშა მოქონდა**, იმას ყიღამდა და აქმენდა ცოლშიელსა. („დაჰყამდა“ პრეფიქსითაა ნახმარი, „მოქონდა“ კი უპრეფიქსოდ).

საერთოდ, პრეფიქსებად იხმარება: **ჰ, ს, ი, მჰ, მს**, ორი უკანასკნელის ხმარებ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დადასტურებულია მხოლოდ დირბში.

მომდევნო თანხმოვანთა ნაწილობრივი ასიმილაციის გამო ობიექტური პრეფიქსი **სანი** განიცდის შემდეგნაირ ცვლილებებს: **ჰ-ს წინ შ-დ** იქცევა (**მოვ-**

1. „მიცემა“ ზმნასთან **მო** ზმნისწინი ასეთივე მნიშვნელობით იხმარებოდა ძვ. ქართულ შივ. მაგალითები:

1. „აწ ვყოთ ჩუენ სასწაულ კეთილ და ერთი ძეთა ჩუენთაგანი განვაწყსოთ მონაზონად და მოწაფე ამთ ქრისტეს მოწაფეთა და ამათითა ლოცვითა **მოვეცეს** მადლი“ („გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ 23, 12).

2. „აწ უფალო იყენედ ყურნი შენნი მორჩილ კმასა ლოცვისა ჩუენისასა და აკურთხე ადგილი ესტ მადლითა შენითა და აღაშენე მონასტერი განსასუენებლად სიწმიდისა სამკვდრებელთა შენთა და **მოვეც** ამას სახელი კეთილად—სახელოვანი შორის თესლებსა მრავალსა სადიდებლად შენდა“ (იგივე: 25, 10).

3. „ხოლო გაბრიელ დიდებულმან აზნაურმან ფრიადითა კეთილითა წარმოგზავნა მამა გრიგოლ და **მოსცა** კირით—ხურონი და ნივთი ყოველი კვით-კირისა ეკლესიისა საშენებლად“ (იგივე: 10,1). **მაგრამ შეადარეთ**: „და ესრტ მოვიდა მამა გრიგოლ თჳსსა ვანსა და განიხარეს მოწაფეთა მისთა მადლი მისცეს ქრისტესა და ულოცვიდეს მოღუაწეთა მათ“.

შვამ ჭირსა... თავი მოშვრა იმ კაცსა... დაშვყივლა), დ-სა და ძ-ს წინ კი ზ-დ-
(გადაზძახა... ჩაფიდან ამოზძახა... ზღო ამ ლედელსა) იშვიათად კ-ს წინ ს
ხანადაა შეცვლილი: ხკითხამს გამლელ გამომლელსა.

ავიან და ამიან ზმნებში აწმყოს მესამე პირის ფორმა ზოგჯერ შეკუმ-
შულია: მივლენ ხალხი დახედვენ, ნახვენ როგორც პოტრეტი იმითანა სახე აქ
ამ ქალსა... ეს ბიჭები სმენ და ჰმენ... ქალმა უთხრა მე ქვეთ მოვებში და შენ
ზეითო, თორენ ჩამოკკვრენ (აქ ვ-სა და რ-ს მეტათეზისი შესაძლებელია ა-ს
დაკარგვამ გამოიწვია) ჩამოგვადღებენო... დევები ქვებს სამჯერ გადადგმენ და
გადმოდგმენ... შენ უღონო ხარ და მოკკვლენო (აქაც ლ-სა და ვ-ს მეტათე-
ზისია მომხდარი).

აორისტის პირველსა და მეორე პირში ზმნა, თუ ე-ზეა დაბოლოებული
ემატება ვი მარცვალი. მაგ.: გადავიარევი სერი... ნივენდევი ძალასა... უმრავ-
ლეს შემთხვევაში ვინიც იკარგება და ვილებთ შემდეგნაირ ფორმებს: მამაშო-
რეი, დამალეი, მადროეი, და სხ. წინადადებებში: მეფემ უთხრა ვეზირ-
მეზირებსა: ვინც ჩემ სახლ წინ გაიაროს და კარქი თქვას ისიც დაიჭირე-
ითო და ვინც ცული თქვას ისიც დაიჭირეითო და ჩემთან გამააცხადეითო...
ძმამ უთხრა ეს ქვა გადააბრუნეთ და ჩემი დანაც გაიყოლეითო... ემა და ემდელი
წყალში გაურიეთო... მეორე თას (მთას) რო გადახედო ეგ ცხენი დამალეიო...
და სხ.

იშვიათად აორისტში მესამე პირის სუბ. ნიშნად მრავლობით რიცხვში ეს
სუფიქსის მაგიერ გარდაამავალ ზმნებშიც თავს იჩენს ენ. მაგ.: გასწიენ და წავი-
დნენ და მივიდნენ ერთ ჯვარედინ გზაზედა... ეს ალბათ დასავლური კილოების
გავლენას უნდა მიეწეროს.

ევინ ზმნათგან „ვახვევა“-ც (დახვევა) ევ ფორმანტს იკვეცს ვნებითის
წყვეტილის მესამე პირში: თელი ხალხი დეეხვა (დეეხვია) ამ ბიქსა... გეეხვა...
ახეხვა... და სხ.

აორისტში „ყოფნა“ ზმნა პირველსა და მეორე პირში წარმოდგენილია
ამგვარად: მე ვიყა, შენ იყა (ნაცვლად ამისა: ვიყავ, იყავ).

ს ი ნ ტ ა ქ ს ი

რიცხვში შეთანხმება ხშირად ხდება შინაარსის მიხედვით, და არა ფორ-
მისა: თავი რო დავიხჩო, უფრო გაუბედურდებიან ჩემი ცოლშვილიო... ერთი
უღელი დაიხოცონ, ერთი კი კყამდესო... უნდა წახვიდე და ყვეარი ხარი
წაასხაო... ეს ხალხი აღგებიან თვალებ დაბლეტლილები... ხალხი ბევრნი არიან
კარებზეო... ხალხი კი ვერ ამჩნევენ, ადამიანია თუ რა არი... ამ ხალხმა და-
ინახეს, ესროლეს და მოკლეს...

საყურადღებოა, რომ რიცხვით სახელებთან ნახმარი არს. სახელი მრავ-
ლობითის ფორმით არის წარმოდგენილი: იმათ ყამთ ასი სული ძროხები...
ერთ ხენწიფესა ყამდა სამი ქალები...

რიცხვში შეთანხმება შეიძლება მოხდეს თუ ქვემდებარე უსულო საგანს
აღნიშნავს: გავიგე, რომ ჩვენ სამკითხველოში კაი წიგნები არიან, მიველი და.

მითხრეს აქ არ არიანო... კაი ეკლესები არიან... კაცის სახელები არიან... მე რო დავბრუნდები თუ აქ (ქვის ქვეშ) არიან დანებიო, მაშინ მოგძებნითო... თქვენი სახლები სად არიან... და სხ.

შეუთანხმებლობის ნიმუშია: ის შენობა შვირებმა დაამთავრა.

ფართოდაა გავრცელებული გარდაუვალ ზმნებთან ქვემდებარის დაყენება მოთხრობით ბრუნვაში, თუ რომ შემდგომი ზმნა გარდამავალია: წამოიდა ამ ბიჭმა და მოკლა ერთი ირემი... ადგა ამ ბიჭმა და წავიდა... ადგა ამ ბიჭმა და ესროლა... ახლა ყმამ გამოუდგა მოსაკლავათა... ადგა ამ ქალმა დახუჭა თვალები და ჩაუჯდა მებატესა... მამამ წამოიდა სახლშია, უთხრა ცოლსა დაეხოცო... დაფიქრდა ამ ქალმა და უთხრა.

წინადადებების ამგვარი კონსტრუქცია გამოწვეულია იმით, რომ თხრობის დროს მთქმელი ანგარიშს უწევს არა წინმყოფ შემასმენელს, არამედ მომდევნოს¹.

ყურადღების გამახვილებისათვის ხშირია სიტყვების ორმაგი ხმარება. მაგ.: ეს კაცი **ისევ-ისევ** ხენწიფეთ დაუყენებიათ... ბრუნდება **ისევ-ისევ** უკანა... **ისევ-ისევ** გაიხსენა თავი ნასწავლები (ნასწავლი) სიტყვა... ძმურათ ცხოვრობენ **ისევ-ისევა...** **ამდენ-ამდენ** მოქცემით და თავი მოგვეციო...

ლ ე ქ ს ი კ ა

გვხვდება ზოგიერთი ზმნისა და სიტყვის თავისებური მნიშვნელობით ხმარება: **აბალე**—ამ სიტყვის ხმარება ძალიან გავრცელებულია (ქალი მამყამს და აბალე ფაეტონებიო).

ამომწყვტიტე და ეს არი... „**ამომწყვტა**“ ზმნის ფუძე ახალ ქართულში სახელს მრავლობითში მოითხოვს, აქ კი სახელი მხოლოდობითია (შენ რო ხელსაფეკვავეები გაქ უნდა გამომიგზავნო, თორენ ამომწყვტამო).

გარეშემო (გარშემო) იმგვარადვეა წარმოდგენილი, როგორც ეს ძვ. ქართულშია.

მე გადავარბენ სახშია (გადავირბენ სახლშია).

მოვაწყე = ხერეღეთ მოვრწყე.

აწმყო დროში ზოგჯერ „**ზის**“ მაგიერ „**ჯღის**“ გვხვდება.

თვე ზოგჯერ იხმარება სწორედ იმ ფორმით როგორც ეს ძვ. ქართულში იყო. **თთუე** (გამოთქმის დროს, თუკი კარგად დააკვირდებით ორი **თან**ი გესმით).

რახანც (**რახამც**) = რადვანაც (**რახანც** დედი მითხარი, მოდიო...).

ორთავენი = ორივენი (ორთავე ძმები...).

საკმარი = (საკმარისი).

„**შემდეგ**“—ის მაგიერ თითქმის ყოველთვის იხმარება ზმნის სართი „**უკან**“

მაგ.: ერთ საათს უკან... მას უკან... საჭმლის უკან, დესერტი უნდა დააყოლოო... ეს კაცი ცოტა ხნის უკან გარდაიცვალა.

¹ იხ. პროფ. ვ. თოფურიას წერილი „ქართულური“ კრებ. „არილი“, გვ. 146.

შეჯავახება. შეეჯავახნენ = შეეჯახნენ (ერთმანეთ შეეჯავახნენ).

თავისებურ მნიშვნელობით იხმარება სიტყვა „ცხოვრება“. მაგ.: ემიოვინა რომა სიბერემდე იქნება კიდე ცხოვრება (ქონება) ვიშოვოთო...

იშვიათად საგნის აღსანიშნავად „ჰყავს“ იხმარება „აქვს“ ზმნის მაგიერ. მაგ.: თევზის ბეწვი რო ყანდა (ჰქონდა) გაჰკრა სპიჰკა და წაუჰკიდა...

ჩამოდამა: ერთერთ მთქმელმა, როდესაც მან ჩამომითვალა მეფის რუსეთის მოხელეთა თანამდებობრივი სახელები, ეს ზმნისართი ამგვარად იხმარა: ნაჩალიკი, პრისტავი, მამასახლისი ჩამოდამა პომოშნიკი, გზირი, ბორჩიკი, ურადნიკი, ტრაჟნიკები, პრავიტელტარშინები, გარადოი, აკალოშნიკები—პრისტავის ჩამოდამა.

არს. ჩიძობავა

საანბარიზო მოხსენება ხუნძური (ავარიული) ენის ზარულ კილოზე
მუშაობისა ჯაჭათალაში (1—14. VIII. 1938)¹

ხუნძური ენა დალისტნის მრავალ ენათა შორის ერთად ერთია, რომ მთელ დალისტანს გადაჭრის ჩრდილოეთიდან სამხრეთამდის (როგორც ამას პ. უსლარი აღნიშნავდა): უკიდურესი ჩრდილო პუნქტი აულ ჩირ-იურტის სახით ჩრდილო-კავკასიის (ორჯონიკიძის) რკინის გზის ხაზთანაა, სამხრეთის წვერი კავკასიონის ქედს გადმოცილებულია და ქარ-ბელოქნის ხაზით თითქმის ალაზნის მარცხენა ნაპირს უწყევს: დანაჩი და კაბახჩოლი ალაზანს რამდენიმე კილომეტრით შორავენ.

ხუნძურის ასეთ განვრცობასთან მჭიდრო კავშირშია მისი ძლიერი დიალექტობრივი დიფერენციაცია. ხუნძურში სამ კილოს გამოყოფენ: ხუნძახურს, ანწუხურსა და ქარულს. ესენი გარჩევით აქვთ დასახელებული ჯერ კიდევ გიულდენშტედტს (XVIII ს.) და კლაპროთს (XIX ს. პირვეული ათეული). მაგრამ ამჟამადაც სპეციალურ ლიტერატურაში თითქმის არავითარი ცნობა არ მოიპოვება ანწუხურისა და ქარული კილოების შესახებ. პ. უსლარის ფუნდამენტალური ნაშრომი „ხუნძური ენა“ ჩრდილო დიალექტის, ხუნძახურის (უფრო ზუსტად: ჩრდილო კიდის აულ ქირკეის) მასალების განხილვაზეა დაფუძნებული.

პ. ჟირკოვის „ხუნძური გრამატიკაც“ იმავე კილოს ემყარება (როცა ის პ. უსლარის მონაცემებს სცილდება). აკად. შიფნერს, მართალია, ცდის პირებად ღუნიბელები ჰყავდა, მაგრამ თავის გამოკვლევას („Über das Awarische“ 1861) საფუძვლად დაუდო მასალა, ადგილობრივ ჩაწერილი სხვადასხვა პირების მიერ; და ეს მასალა თითქმის მთლიანად ხუნძახურ კილოზე მოუბართავან მომდინარეობდა.

ერკერტის შრომაში („Die Sprachen des Kaukasischen Stammes“) შედარებით მეტი მასალაა, მაგრამ ავტორს ქარულის დამახასიათებელ მთავარ მოვლენათაგან მხოლოდ ორი აქვს შენიშნული.

შამილის დროს „ჯარის ენა“ („ბოლ მაწა“) ხუნძური ენის ხუნძახური კილო იყო.

საბჭოეთის ხანის ხუნძურ მწიგნობრობასაც ხუნძახური კილოსაკენ უჭირავს თვალი: ხუნძახური კილო სალიტერატურო ხუნძური ენის ფუძე-დიალექტად იქცა.

მართალია, ამ მწიგნობრულ ენაში აქა-იქ გამოიქვიტავს სამხრული ხუნძურის დამახასიათებელი მოვლენები—ავტორებია სამხრული დიალექტის წარმომადგენლები,—მაგრამ ამით არაფერი იცვლება: ფონეტიკაც, მორფოლოგიაც,

¹ წაკითხულია მოხსენებად ენიმკიში 19.X.1938 წ.

სინტაქსიც ხუნძური ენისა ხუნძახურია. სამხრული კილოების შემოტანილი მოვლენები დიალექტიზმებად განიარსება.

ეს დიალექტიზმები მაინც საინტერესოა — ენათმეცნიერული თვალსაზრისით, რა თქმა უნდა, პირველ ყოვლისა: მათი მიხედვით სამხრული კილოების თითო ოროლა მოვლენა მიახლოებით შეიძლება კაცმა გაითვალისწინოს.

საგულისხმოა ასევე შემთხვევით ამოტივტივებული მასალა სამხრული ხუნძურისა შიფნერთან. საინტერესოა პ. უსლარის შრომის შესავალში წარმოდგენილი თითო-ოროლა ცნობაც სამხრული ხუნძურის შესახებ.

მაგრამ ყოველივე ეს ოდნავადაც არ კმარა იმისათვის, რომ კაცმა გაითვალისწინოს სამხრული ხუნძურის თუნდაც ძირითადი თავისებურებანი.

სამხრული ხუნძურის გარეშე კი ჩრდილო ხუნძურის სტრუქტურის რიგი მთავარი მოვლენები გაუგებარი რჩება, ხუნძური ენის ისტორიის საკითხები სწორად არც გადაწყდება და არც დაისმის.

შემთხვევა გვექონდა ამაში დავრწმუნებულებიყავით 1933 წლის ზაფხულს ლენინბის რაიონის აულების სულრაათლისა და ქუდალიბის წარმომადგენლებთან ათიოდე დღით წამუშავებისას ქ. ბუინაკსკში. ამ გარემოებაზე მიუთითებდით წერილში „ინფინიტივის დიალექტური ვარიაციები ხუნძურში“ (ენიშკი-ს მოამბე“ ტ. I, გვ. 95).

მას შემდეგ დაღისტანს გამგზავრება არ მოგვიხერხდა. იყო იმედი — წელს ერთი თვით მაინც შიგნი დაღისტანში სამხრულ ხუნძურზე წამუშავებისა. სამწუხაროდ, წელსაც მხოლოდ ხუთმეტრიოდ დღის მარაგი აღმოჩნდა ხუნძურზე სამუშაოდ ადგილობრივ. ასეთი დროის ბიუჯეტით სამხრეთ დაღისტნის აულებში გამგზავრება არ იქნებოდა მიზანშეწონილი: ოთხი-ხუთი დღე გზას უნდა იქით.

ამან გადაწყვიტა მარშრუტის საკითხი: სამხრეთისკენ სვლა შეიცვალა სამხრეთის პუნქტში გამგზავრებით. ცხადი იყო, რომ ამ ვარიანტს გარკვეული ნაკლი ახლდა: მხოლოდ ჩრდილო ხუნძურის (ხუნძახურის) ნიადაგზე სამხრეთის კიდე ძნელი გასარკვევი იქნებოდა: გვაკლდა შუა რგოლები.

მაგრამ არჩევნის საკითხი არ იდგა: აგვისტოს პირველი ნახევარი მაინც უნდა ყოფილიყო გამოყენებული.

ტფილისიდან გავემგზავრე თვითმფრინავით 2 აგვისტოს დილის 7 საათზე; 11 საათზე ზაქათალაში ვიყავი.

ადგილობრივი განათლების განყოფილების დახმარებითა და რაიკომის მდივნის გულისხმიერი დამოკიდებულების შედეგად მოხერხდა 3 აგვისტოდანვე სრული დატვირთვით მუშაობა (დღეში 8—10 საათი).

ჩემი მასწავლებელი იყო ჯემალ მამედოვი, ჭარში დაბადებული, სოფ. ფაშანში (მაკოუს სოფ.-საბჭო) გაზრდილი, ამჟამად ზაქათალაში მომუშავე (ბექდვის კავშირის ხაზით).

ჭარულზე მუშაობის პირველ დღიდანვე ყურადღება მიიქცია არა ერთმა თავისებურებამ. მწვავედ დაისვა ამ თავისებურებათა სათავეების საკითხი: სპეციფიკურ ჭარულია ეს მოვლენები თუ ის სხვა კილოკავებშიც არის; თუ — კი, რას მიჰყვება და აგრძელებს ჭარული — ანწუხურს თუ ლენინბ-ყარახის ხაზზე მდებარე აულთა მეტყველებას?

ანწუხელის ძებნას შევუდგე. აღმოჩნდა ერთი, ისიც არც თუ შესაფერი-
სი: ათი წელიწადია ანწუხში არ ყოფილა, ნელა სიტყვას ვერ ათქმევინებ, რამ-
დენიც არ გაამეორებინო, ურევს კარულსა და ანწუხურს, ჩვენებას წამდაუწუმ
ცვლის და სხვა. სამი შეხვედრა მქონდა. გამოვკითხე სიტყვები — სომატური
ტერმინოლოგია, რიცხვითი სახელები... — ვათარგმნინე აზერბაიჯანული ანბანი-
დან ელემენტარული ტექსტები...

ყველა სიძნელის მიუხედავად, რაც ამ მუშაობას ახლდა, გაირკვა, ჯერ
ერთი, ის, რომ მთელ რიგ მომენტებში ანწუხური კარულს შორდება და, მეო-
რეც, — ხუნძურის ისტორიისათვის ანწუხურის შესწავლა მიუცილებელია (საინ-
ტერესოა ქართულთან ურთიერთობის თვალსაზრისითაც).

ზაქათალიდან 13 აგვისტოს გამოვემგზავრე ბელოქან-ლაგოდეხით წნო-
რის წყალზე. მუშაობის შედეგად:

1. ჩაწერილია **კარული კილოს ტექსტები** 50 რგ. გვერდი.
2. ჩაწერილია ნათესაური ურთიერთობის ნომენკლატურა, სხეულის ნა-
წილთა სახელები, რიცხვითი სახელები და ნაცვალსახელები (კარულად).

გარდა ამისა — ათიოდე გვერდი ანწუხური ტექსტები, რიცხვითი სახელები,
ძირითადი ნაცვალსახელები, სხეულის ნაწილთა სახელები, ნათესაური ურთიერ-
ობის ტერმინოლოგია. ამ მასალას შემოწმება ესაჭიროება, მაგრამ ამ სახი-
თაც საინტერესოა ხუნძური დიალექტოლოგიის თვალსაზრისით.

კარული კილოს თავისებურებათაგან ჩაწერილი ტექსტები საშუალებას
გვაძლევს აღვნიშნოთ შემდეგი:

ბგერითი შედგენილობისა და ბგერათა ცვლის საზით:

1. კარულს არ მოეპოება ლატერალები.

ხუნძურის ხუნძახურს კილოში გარჩეულია 4 ლატერალი: ლ'აბგო „სამი“,
ლ'იკ „კარგი“, ნილ' „ჩვენ“ (ინკლ.), ტილბ „უნაგირი“.

ლუნბის რაიონის აულებში უჭირთ მეორე და მესამე საფეხურის ლატე-
რალთა გარჩევა წიგნის ენაშიც. განსხვავებულია: ლ'აბგო, ტილბ და მესამე
საშუალო ტიპი.

კარულში ლატერალები არა გვაქვს. მათს ადგილს იჭერს ორი რეფლექსი:
ჰა — თავისებური, თითქოს პალატალიზებული ჰ და კაჰ — მაგარი, თუმც
პალატალური (!) კ.

პირველი რეფლექსი განურჩევლად იხმარება ლ'-ს, ლ'ა-ს და ლ'-ს ნაცვლად,
მეორე ტჲ-ს მაგივრობას ეწევა.

- ჰაბგუ (= ლ'აბგო) „სამი“
- ჰიკ (= ლ'იკ) „კარგი“
- ნიჰა (= ნილ') „ჩვენ“ (ინკლ.)
- ანიჰგუ (= ანლ'გო) „ექვსი“

ქვაილი (=ტილი) „უნაგირი“
 ანკაგუ (=ანტეგო) „შვიდი“.

რიცხვის სახელები 6 და 7-ისათვის მხოლოდ ამ ლატერალებითაა გარჩეული ხუნძახურში: ანღო 6, ანტეგო 7; ქარულში: ანჰაგუ 6, ანკაგუ—7. ამბობენ, ერთი სომეხი ვაჭარი, რომელმაც ხუნძური (ქარული) ისწავლა, ამ ბგერებს ვერ გამოთქვამდა გარჩევით, ორივე სიტყვას ერთნაირად გამოთქვამდა—რაღაც საშუალო ბგერით პლუს გ—და წინ მსახლერებს ურთავდა: კუდაბ ანგუ „დიდი ანგუ“, ე. ი. შვიდი, ტინაბ ანგუ „პატარა ანგუ“, ე. ი. ექვსი.

ორ რეფლექსში თავის მოყრა ოთხი ლატერალის ბგერინაცვლებისა ამ ლატერალთა ბუნებისა და ურთიერთობის თვალსაზრისით საყურადღებო მოვლენაა, მაგრამ ამაზე აქ არ შევიჩრდებით.

2. ქარულში დასტურდება ჯ და ძ ბგერები, რომლებიც უცხოა ამჟამად ხუნძახურისათვის (და ლიტერატურული ხუნძურისათვის).

გურჯიათუ (=გურჯიათუ, ხუნძახ.) „ქართველი“
 საჯან „საჟენი“

ქინძი (=ქვანაზე, ხუნძახ.) „ჭამა“.

ძ-ს ფონემურობა ეჭვებს იწვევს (თუ ძ-ს ყურადღებას მიაქცევთ, ზ-თი ცვლიანი!), თუმცა რიგს შემთხვევაში ძ გარკვევით ისმის. საინტერესოა, რომ უმეტესად ის ინფინიტივის დაბოლოებაში ამოტივტივდება ხოლმე (ქინძი, ჰინძი...) და ქმნის გარდამავალ საფეხურს -დე || -დი-სა და -ზე || -ზი-ს შორის: -დე || -დი → -ძე || -ძი → -ზე || -ზი.

წერილში: „ინფინიტივის დიალექტური ვარიაციები ხუნძურში“ ეს შუა საფეხური, როგორც თეორიული ვარაუდი, ვარსკვლავითაა აღნიშნული. ქარულის ამ ჩვენების შემდეგ ეს ვარსკვლავიანი ვარიანტი რეალური ფაქტია და არა ვარაუდი.

ჯ ბგერა ნასესხებ სიტყვებში ყველგან რჩება, რით აიხსნება ჯ-ს და ძ-ს პოზიციათა სხვაობა ქარულში? პირველადია თუ არა ჯ თანამედროვე ქარულში? ამაზე—ცალკე.

3. ქარულში დასტურდება დ, ლ, რ, ნ, თ-ბგერების რბილი ვარიანტები. ხუნძახურმა კილომ ეს არ იცის.

დედედე—„ბაბა“ (ბავშვის მიმართვა მამისადმი).

ჰედდე „ბაბუა“.

დიდა ჰზილაბ „მე მეცოდინება“.

ქალამ „კომბოსტო“.

ბერაბ

ბენაბ „შეიძლება“, ნაჰა „კარაქი“, ერბო“.

ქუთაქაბ „ძლიერი“, „ლონიერი“.

რბილ ლ-ს უპირისპირდება მაგარი ლ (ჰინჰინლა ხეიხინებს) ასე, რომ ლ-ს სამი სახეობა გვაქვს: ჩვეულებრივი, —საშუალო, —რბილი და მაგარი; უკა-

ნასკნელი ორი სახეობა აქა-იქ გვხვდება, მაგრამ გარჩეულია მკვეთრად: მათ
ნაცვლად რომ „საშუალო ლ“ იხმაროთ, გაგისწორებენ.

ღრმა უკანაენისმიერი თავკიდური ჰა-ც ზოგჯერ თითქოს დოტაციას დაირ-
თავს, მაგრამ ამას შემოწმება ჭირდება.
გვევე ითქმის კ-ს შესახებაც (იხ. ქვემოთ).

4. ყ- აინის გარდა, რომელიც აქ მჟღერი სპირანტია, ჰამზის ბადალი ბგე-
რაც გვაქვს; ესაა მეგრული ყ („მიყორს“—მიყვარს):
ღუნ ვოყა „მე (მამაკაცი) ვიყავი“;
ვოყანაბ როყ „საცხოვრებელი სახლი“ (სიტყვა-სიტყვით „სამყოფი სახლი“).

ფონეტიკური პროცესებიდან აღსანიშნავია:

1. ბოლოკიდურ ე-ს დავიწროება ი-დ: ე→ი:
 „ო-ს „ უ-დ: ო→უ:
 დიდი—დიდე „მე“ (მიცემ.),
 დუდი—დუდე „შენ“ (მიცემ.);
 ინფინიტივის სუფიქსის ბოლოკიდური ე→ი:
 ჭაზი—ჭაზე „კვლა“,
 ბიჩიზი—ბიჩიზე „გაყიდვა“.

2. ასიმილაცია (უპირატესად რეგრესიული) მეტი ინტენსივობისაა, ვინემ
ეს გვაქვს ხუნძახურში. პირველ რიგში უმახვილო ხმოვნები ექვემდებარება ასი-
მილაციას.

- ღუსულ—დოსულ „მის“ (ნათეს.)
- ღუზულ—დოზულ „მათ“ (ნათეს.)
- ინწილდა ც'ო—ანწილდა ც'ო „თერთმეტი“
- რიყაივ—როყაივ „სახლში“ (მამაკ.)
- ყყედი „ნაჯახი“, ყოყდრდ—მოთხრ., ყაყდალ—მრავლ. სახელ.; შდრ. ხუნძახ.
- ყაშტი, ყოშტოცა, ყაშტალ...
- მუყ „თქვენ“—მოთხრობითში: მოყრდ (←მუყოდ).

3. ხუნძახ. ტ—ქარ. კა:
 ქარ. კაგხ—ხუნძახ. ტეხ „წიგნი“.
 „ კამაჰ— „ ტამახ „ფოთოლი“.
 „ კაერენაბ „ ტერენაბ „წვრილი“, „ფაქიზი“.
 „ კაად „ ტად „ხედ“...

4. ხუნძახ. ხ—ქარ. ჰა:
 ქარ. ნაჰა—ხუნძახ. ნახ „კარაქი“
 „ ჰაარაბ— „ ხარაბ „მკედარი“

ქარ. ნუჰჰ— ხუნძახ. ნუხ „გზა“
 „ ყაჰჰ— „ ახ „ბალი“...

II. მორფოლოგიურ მოვლენებში განსაკუთრებით საყურადღებოა:

1. მოთხრობითი ბრუნვის ნიშნად დ- სუფიქსის გამოყენება ხუნძახური -ცა- სუფიქსის ნაცვლად:

ქარ. ლენინიდ—ხუნძახ. ლენინიცა „ლენინმა“
 „ იმც'უდ— „ ინსუცა „მამამ“
 „ ჰეიდდედელ— „ — „ბაბუამ“
 „ ნეჟედ— „ ნეჟეცა „ჩვენ“ (მოთხრ.).

2. ნაცვალსახელებში ღუნ „მე“, მუნ „შენ“ მოთხრობითში დაირთავს ჰდა-ს ხუნძახური -ცა-ს ნაცვლად:

დიჰჰა (ხუნძახ. დიცა) „მე“ (მოთხრ.)
 დუჰჰა („ დუცა) „შენ“ (მოთხრ.).

ამ შემთხვევაში ქარული მიჰყვება ანწუხურისა და ღუნების რაიონის აულთა ხაზს: იქ ამ სახელებში -ლ'ა(ა)-ბოლოსართი აწარმოებს მოთხრობითს. ქარული -ჰა ამ -ლ'ა(ა)-ს სახეცვლაა (იხ. ლატერალების შესახებ თქმული).

3. „თქვენ“ ნაცვალსახელი ქარულში ძველი სახითაა დაცული: მუჟ (ხუნძახური ნუჟ—მუჟ).

გიულდენშტედტისა და კლაპროტის მიერ ნაჩვენები მუჟ ამგვარად დღემდის შემორჩა ქარულს.

4. თავისებურია რიცხვითი სახელები 50-დან მოყოლებული:

ქარ. 50: ხ'ოწილ ხუნძახ. კიყოჰალდა ანწგო
 „ 60: დიხწილ „ ლიბყოგო
 „ 70: იკწილ „ ლიბყოჰალდა ანწგო
 „ 80: დოწილ (?) „ უნყოგო
 „ 90: მოწილ (?) „ უნყოჰალდა ანწგო.

(„დოწილ“ და „მოწილ“ ხშირად ერევათ: საკუთარი თვლა ყველამ არ იცის ჯეროვნად).

ხუნძახური თვლა აშკარად ოცეულობითია, ქარული—არა: ათეულობითი. ჩანს, მაგრამ რა არის მამრავლად გამოყენებული?

5. ზმნაში პირთა გარჩევის ელემენტები ისახება (ზოგ დროში):

ღუნ ვერაჟ— „მე მოვედი“
 მუნ ვერი— „შენ მოხვედი“
 დაუ ვერი— „ის მოვიდა“
 ნიჟ რერალ— „ჩვენ მოვედით“
 მუჟ რერი— „თქვენ მოხვედით“
 დალ რერი— „ისინი მოვიდნენ“

დიჰა ჰუბუ ბიშინაბ—„მე ვაკეთებ“
დუჰა ჰუბუ ბიშინა— „შენ აკეთებ“.
დას ჰუბუ ბიშინა— „ის აკეთებს“...

როგორც უობიექტო, ისე ობიექტიან ზმნას პირველი პირი აქვს განსხვავებული მეორე და მესამე პირთაგან. განსხვავებას ქმნის კლასის ნიშანი: სუბიექტისა—უობიექტო ზმნაში (ვ : ვერაფ), ობიექტისა—ობიექტიან ზმნაში (ბიშინაბ)... ორსავე შემთხვევაში—სუფიქსის ხაზით ტარდება განსხვავება.

თუ მოვიგონებთ, რომ ხუნძახურში (და სალიტერატურო ხუნძურში) ამგვარი გარჩევის შესაძლებლობა გამორიცხულია, ქარულის ეს მოვლენა დიდი პრინციპული ღირებულებისად მიიჩნევა (ამ მოვლენასთან რიგი საკითხებია დაკავშირებული; მათ ცალკე განხილვა ესაჭიროება).

6. ქარულისთვის დამახასიათებელია თანდებულების ხმარება, რომლებიც ბრუნვის ფორმებს არ არიან შეხორცებული. -წოლო—„თვის“—მიცემით ბრუნვისთან; -ზუნუ—„მი“; -ისა—„გან“; -კად—„ზე“...

ლექსიკის ხაზითაც ქარულ დიალექტში ბევრი რამაა საინტერესო; აქ მოვიხსენიებთ მხოლოდ შემდეგ ქართულ სიტყვებს, რომლებიც დადასტურდა ქარულში:

- ქარ. ქიქა—„ქაქა“;
- ვაზი—„ვენახი“, „ვაზი“;
- წუბულ—„წაბლი“;
- მიჯ || მეჯ—„მუხა“ (ძვ. ქართ. „მუჯა“), ხუნძახურში „მიქა“;
- ყიჩ—„ვაშლი“ (ხუნძახურში „ყეჩ“);
- ყანწრი—„ანწლი“;
- ფითრი—„ფითრი“;
- ხარსი || ხავსი—„ხავსი“;
- უბა—„უბანი“...

აღსანიშნავია ტერმინი „ეთრე“ ქართველის მნიშვნელობით. სიტყვა შენახულია გამოთქმაში „ეთრე წაუნწარი“—„მსხვილი ქიანჭველა“. „ეთრე“ იგივე ძირი ჩანს, რაც წახურულ მუთრი-ში გვაქვს: „მუთრი“—„ქართველი“ (ა. დირი, ნ. მარი).

ორიოდე ცნობა ქარელთა შესახებ. თავის თავს ქარელი ხუნძად არა თვლის, ლეკი ვარო, ამბობს: დუნ ლეზგიაუ ვუგავ („მე ლეკი ვარ“). ტერმინი „ლეკი“ აქ ზოგადი მნიშვნელობითაა ნახმარი და კიურელს არ ნიშნავს.

ხუნძური მეტყველება დაუბრკოლებლივ არ ესმით: შესწავლა სჭირდებათ. მთის ლეკებსაც, ცოტა არ იყოს, განზე უყურებენ.

ზაქათალისა და ბელოქნის რაიონებში შემდეგი ხუნძური თემებია (სოფსაბჭოები).

- ქარი (უბნები: ჰაებელ უბა, ჩუქაქ უბა, ჰიკა უბა, თახთა);
- თალა (იყოფა სამ სოფსაბჭოდ);

მაწები;

კატები;

მაკოუ (მასში შედის სოფ- ფაშან-ი);

დანაჩი;

კაბახჩოლი;

გოგამი (აზერბაიჯანელებიც ცხოვრობენ);

ქვემო ჩარდახლი.

ქარელ ჯემალ მამედოვის დაკვირვებით: ქარი, მაკოუ და დანაჩი ენობრივად ახლოსაა ერთმანეთთან; გოგამი (|| გოგამი) ცოტათი განსხვავებულია (აზერბაიჯანელებიც ცხოვრობენ); ბელოქანი, კაბახჩოლი—თავისებურია, განსაკუთრებით—უკანასკნელი; ქართული აქ თითქმის ყველამ კარგად იცისო.

ქვემო ჩარდახლიც განსხვავებულია ქარულთან შედარებითო.

დასასრულ, მადლობით უნდა მოვიხსენიო ჩემი მასწავლებელი ქარულისა ჯემალ მამედოვი და ყველა ის პირი და ორგანიზაცია, რომელთაც ხელი შემიწყვეს ამ მუშაობაში.

3ლ. ფანჯიძე

საანგარიშო მოხსენება უღურ ენაზე მუშაობის შესახებ
(სოფ. ვართაშენსა და სოფ. ნიჯში, აზერბ. სსრ)¹

მიმდინარე 1938 წელს (მაისი—ივნისი) აკად. ნ. მარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერ. კულტ. ინსტიტუტის მიერ მივლინებული ვიყავ უღურ ენაზე სამუშაოდ. ეს მეორე გამგზავრება იყო ამ ენაზე სამუშაოდ, და ამ ხელად ჩვენ ავირჩიეთ სოფ. ვართაშენი (ვართაშენული კილოს გასათვალისწინებლად) და სოფ. ნიჯი (ნიჯურისათვის).

სოფ. ვართაშენი, სადაც მუშაობას ვაწარმოებდი 18.V.—13.VI.1938. წარმოადგენს სარაიონო ცენტრს (40-დე კილ. დაშორებულია ქ. ნუხიდან). მოსახლეობა ვართაშენში ქრელია: მოსახლეობენ უდები (წინათ—მართლმადიდებლები და გრიგორიანები), სომხები და აზერბაიჯანლები. ამის გამო ენობრივი ურთიერთობანი მრავალფეროვანია და უღური ენის ვითარებისათვის დამახასიათებელი: უღური განიცდის გარემო ენათა გავლენას და მისი აგებულება და ლექსიკა ინტენსიურად იცვლება.

ჩვენი მუშაობის ძირითადი მიზანი იყო ენობრივი აგებულების ფაქტების გათვალისწინება და ლექსიკური მარაგის შესწავლა. ამისათვის ვიწერდით სხვადასხვა ფოლკლორულ ტექსტებს და სალექსიკონო მასალას. ფოლკლორული მასალა, როგორც არა ერთხელ აღნიშნულა, შეთვისებული ჩანს (უმთავრესად აზერბაიჯანულიდან), და საკუთარი ლექსიკაც ძალიან მცირედ არის წარმოდგენილი.

სპეციალურად გამოწმებდით აგრეთვე ა. შიფნერის შრომის (Versuch über die Sprache der Uden. 1863) მონაცემებს (თემისათვის: „ა. შიფნერი, როგორც უღური ენის მკვლევარი“). შემოწმების შედეგად აღმოჩნდა, რომ ა. შიფნერთან საერთოდ კარგად არის წარმოდგენილი მორფოლოგიური აგებულება უღური ენისა. შედარებით სუსტია ფონეტიკური მხარის გადმოცემა: გვაქვს შეცდომები და ზოგჯერ არაა დაცული დამწერლობის ერთიდაიგივეობა. რაც შეეხება ლექსიკონს, ა. შიფნერის ლექსიკონში გვაქვს ზოგჯერ სიტყვები, რომელნიც დღევანდელს უღურში აღარ შეინიშნებიან; მეორე მხრივ, ლექსიკონში არაა შესული სიტყვები, რომლებიც დღეს ხმარებაშია (ამათ შესახებ სპეციალურად ცალკე წერილში გვექნება საუბარი).

ვართაშენულის ძირითადი ენობრივი მოვლენები (მორფოლოგიური, სინტაქსური და ფონეტიკური) იმგვარადვეა წარმოდგენილი აქაც—ვართაშენში, როგორც ეს ლიტერატურაშია ცნობილი (ა. შიფნერისა და ა. დირის

¹ წაკითხულია მოხსენებად ენიშვი-ში 25.X.1938 წ.

შრომებში)¹. შეინიშნება მხოლოდ ორი მორფოლოგიური მოვლენა, რომელნიც საყურადღებო არიან უდური ენის აგებულების გასათვალისწინებლად.

ა. პირველი მოვლენა შეეხება მყოფადი დროის წარმოებას. უდურში ჩვენ გვაქვს ორი მყოფადი: ერთი იწარმოება -ო სუფიქსით; მეორე კი მყოფადის მიმღობისგან—პირის ნიშნების მიმატებით.

მაგალითად:

ბასკესუნ—დაწოლა, დაძინება.

ძირი: **ბას-კ**:

Fut. I.

მხოლ. რ.	მრავლ. რ.
1. ბას-ზუ-კ-ო	ბას-დან-კ-ო
2. ბას-ნუ-კ-ო	ბას-ნან-კ-ო
3. ბას-ნე-კ-ო	ბას-ყუნ-კ-ო

Fut. II.

მხოლ. რ.	მრავლ. რ.
1. ბასკალ-ზუ	ბასკალ-დან
2. ბასკალ-ლუ (←ბასკალნუ)	ბასკალ-ლან (←ბასკალნან)
3. ბასკალ-ლე (←ბასკალნე)	ბასკალ-ყუნ.

ეს ფორმები დღევანდელ უდურში საყოველთაოდ არის გავრცელებული (ორსავე კილოში). მაგრამ ამათ გვერდით გვხვდება თავისებური ფორმებიც.

მაგალითად:

აშბესუნ—მუშაობა, საქმიანობა (აშ—საქმე, ბესუნ—კეთება).

Fut.

მხოლ. რ.	მრავლ. რ.
1. აშშუბოლ (←აშზუბოლ)	აშდანბოლ
2. აშნუბოლ	აშნანბოლ
3. აშნებოლ	აშყუნბოლ

(ლ. ფოლადოვი).

ფორთბესუნ—ატანა, გაძლება („ტანჯვას ვუძლებ“)...

Fut.

მხოლ. რ.	მრავლ. რ.
1. ფორთზუბოლ	ფორთდანბოლ
2. ფორთტუბოლ (←ფორთნუბოლ)	ფორთნანბოლ
3. ფორთტებოლ (←ფორთნებოლ)	ფორთყუნბოლ.

(ქრ. სილიკოვი).

¹ შდრ. ჩვენი „უდური ენა და მისი კილოები“. ენიშკი-ს მოამბე, II.

აღნიშნული ფორმები უნდა მიღებული იყოს კონტამინაციის საფუძველზე Fut. I. -**ლ** და Fut. II -**ალ** (მიმღებობისეული!) ფორმანტთა შერწყმით, თუ სხვა რამ გარემოება არაა მიზეზი მათი წარმოქმნისა (ინდივიდუალურ მოვლენად მას ვერ მივიჩნევთ).

b. მეორე საყურადღებო საკითხი შეეხება ზმნის გარდამავლობის წარმოებას, რომლის თავისებურ სუფიქსად გვევლინება -**ევ** || -**ვ**- ფორმანტი. ჩვეულებრივ გარდამავლობა უღერში დაკავშირებულია ფუძის საერთო მნიშვნელობასთან და ზმნის ფუძის მაწარმოებელთან: —**დესუნ**, **ბესუნ**... ამათგან თუ -**დესუნ** დაერთვის გარდამავალი ზმნის ფუძეს, მაშინ კაუზატიურობის კატეგორიას გამოხატავს:

მაგალითად:

1. აკსუნ (→აკ-ესუნ)—ხედა, დანახვა...
აკესტესუნ (←აკეს-დესუნ)—ჩვენება, დანახება...
2. გირესუნ—შეკრება („ვიკრიბები, ვგროვდები“)
გირბესუნ—შეკრება („გკრებ, ვაგროვებ“)
3. ცამფესუნ—წერა („ვწერ“...)
ცამფესტესუნ (←ცამფეს-დესუნ)—დაწერინება...

-დესუნ-ის მსგავსად კაუზატიურობის აღმნიშვნელად გვევლინება -**ევ** || -**ვ** სუფიქსი, რომელიც ვართაშნულის გარდა ნიჯურშიც დასტურდება.

მაგალითად:

1. ჭეძსუნ—გამოსვლა („გამოდის“...)
ჭევეკსუნ (|| ჭევეკსუნ)—გამოყვანა, გამოტანა...
2. ცისუნ—ჩამოსვლა („ხიდან“...)
ცივეკსუნ—ჩამოყვანა
«ყუშ თე ბანეფსა აღუნ დღნინანი, ღარახ ცირევენეკსა»... „ფრინველ-მა რომ მიაღწია ზემო ქვეყანას, ყმაწვილი ჩამოიყვანა (ჩამოსვა)“...
3. ზერესუნ—„ემსგავსება, ჰგავს“... ირთვება...
ზერევეკსუნ—„ამსგავსებს“, რთავს...
4. ბათკსუნ—„იღუპება“ („ქონებას კარგავს, იღრჩობა წყალში“).
ბათევეკსუნ—ღუპავს.
«...თე-ტუ-აბა, ეთარ-ყან მეტუხ ბათევეკი»
„...არ იცის, იგი როგორ დაღუპა-მცა“... R 7₁₂₋₁₃.

აღნიშნული ფორმანტი უღერის ორსავე კილოში დასტურდება, ოღონდ იგი გვხვდება მარტო ზოგიერთ ფუძესთან. საყურადღებოა მისი დაკავშირება—ფუნქციონალურად და გენეტურადაც—ქართულ „-ევ“- სუფიქსთან ისეთ ზმნებში, როგორიც არიან: „აქმევს, ასმევს, აცმევს“... ცხადია, ეს საკითხი მოითხოვს ცალკე განხილვას.

სხვა ენობრივი მოვლენები ვართაშნულში იმგვარადვეა წარმოდგენილი, როგორც ეს სოფ. ოქტომბერშიც დასტურდება... აღსანიშნავია მხოლოდ ის, რომ სოფ. ვართაშნის ზოგი კუთხის მეტყველება თითქოს ემსგავსება ნიჯურისას. არა ზუსტი ცნობებით ამ კუთხეებში უნდა იყვნენ ნიჯიდან გადმოსახლებულნი, მაგრამ ამის დანამდვილებით გარკვევა არ მოხერხდა.

ამგვარსავე მუშაობას ვაწარმოებდი სოფ. ნიჯშიც, სადაც ვმუშაობდი 14.VI—3.VII (ვაგროვები ფოლკლორულ ტექსტებს და ვარკვევდი ენობრივი აგებულების ფაქტებს). ამასთან სპეციალურად ვამოწმებდი ა. შიფნერის ლექსიკონს, რომელიც ვართაშნულისათვის შევამოწმეთ სოფ. ოქტომბერში 1937 წ. ნიჯურის ფონეტიკური და მორფოლოგიური ვითარებისათვის შეიძლება იგივე ითქვას, რაც დადასტურდა წარსული წლის მუშაობის დროს (იხ. „უღური ენა და მისი კილოები“, „ენიმკი-ს მოამბე“, II). რაც შეეხება ლექსიკას, აქ ჩვენ გვაქვს განსხვავებანი უმთავრესად ფონეტიკური ხასიათისა იმ სიტყვებში, რომელნიც საერთო განძს წარმოადგენენ. მაგრამ ხშირად ვართაშნულის სიტყვა შეცვლილია ნიჯურში აზერბაიჯნული ან სომხური სიტყვით. საყურადღებოა ის, რომ, რამდენადაც უფრო ახლოს ვეცნობით უღურ ლექსიკას (ზოგჯერ ფორმანტებსაც), იმდენად უფრო მეტი სიახლოე აღმოჩნდება ძირებისა სათანადო ქართული სიტყვების ძირებთან (ეს საკითხი ცალკე მოხსენებაში იქნება გარკვეული).

ჩატარებული მუშაობის შედეგად ჩაწერილია სოფ. ვართაშენში: ტექსტები—150 რვ. გვერდი, სალექს. მასალა—90 გვ.; სოფ. ნიჯში: ტექსტ.—90 გვ., სალექს. მას.—190 გვ.

მუშაობის საერთო პირობები კარგი იყო, რადგანაც ადგილობრივი პარტიული და სხვა ორგანიზაციები ორსავე სოფელში გულისყურით ეკიდებოდნენ ჩემს მუშაობას და ხელს მიწყობდნენ ყოველმხრივ.

ქ. ლოგოთაძის

საანგარიშო მოხსენება აფხაზური ენის ბზიფურ კილოზე მუშაობის
შესახებ

(ს. ჭათარაში, გუდაუთ. რ. 17.I—28.II.1938 წ.)¹

ენიმიკი-ს კავკასიურ ენათა განყოფილების მივლინებით ამა წლის იანვარ-
თებერვალში (თვე-ნახევრით) მუშაობა მომიხდა ბზიფურს დიალექტზე.

ბზიფური დიალექტის ლიხნურს თქმას ჩვენ ვასულ წელს გავეცანით, მაგ-
რამ აქ სხვადასხვა თქმათა და სალიტ. ენის გავლენის შედეგად ზოგი, ბზიფური
დიალექტისათვის ნიშანდობლივი, მოვლენა უკვე გამჭრალა. საჭირო იყო ისეთი
ბუნქტის არჩევა, სადაც უფრო კონცენტრირებული იქნებოდა ბზიფური დია-
ლექტის ძირითადი თავისებურებები. ასეთად არჩეულ იქნა მთის სოფელი
ჭათჰარა (გუდაუთ. რ.), დაახლოებით ოცი კილომეტრით დაშორებული
ქ. გუდაუთს. არჩევანი რიგიანი გამოდგა. აქ და მახლობელ სოფლებშიც აფხა-
ზური მოსახლეობის კომპაქტური მასაა. სხვა ენის ცოდნა იშვიათია.

მუშაობის პირობებიც—ზაფხულთან შედარებით—ამ დროს გაცილებით
უფრო კარგი იყო. უფრო თავისუფლად იშოვებოდა ობიექტები, ამაში ადგი-
ლობრივი ხელისუფლებაც დიდ დახმარებას გვიწევდა, ოღონდ სრულიად არ
მოხერხდა დახმარების აღმოჩენა შეგროვილი მასალის გარჩევაში მასწავლებ-
ლობისა და სოფლის ინტელიგენციის მეტად დატვირთულობის გამო.

მივლინების მიზანი იყო ბზიფური დიალექტოლოგიური ტექსტების შე-
გროვება და იმ თავისებურებებთან გაცნობა, რაც ამ დიალექტს აბუფურთან
შედარებით ახასიათებს.

ჩაწერილ იქნა ტექსტები 200 რვეულის გვერდამდე. ამ მასალას შეად-
გენს: ზღაპრები, გადმოცემები, მოსწრებული სიტყვები, გამოცანები, ზოგი
დღესასწაულის აღწერილობა.

შეგროვილ იქნა სამეურნეო ხასიათის ლექსიკური მასალა (მეფუტკრეობის
ტერმინები, იარაღთა სახელები, სადგომები, შინაურ ცხოველთა და ფრინველთა
სახელები, წისქვილის, ურმის ნაწილთა სახელები, თევთა სახელები ნათესაო-
ბის ტერმინები, სხეულის ნაწილების სახელები და სხვ.).

¹ წაკითხულია მოხსენებად ენიმიკი-ში 13.X.1938 წ.

ჩაწერილ იქნა აგრეთვე მონადირეთა ენისათვის, ანუ, როგორც აფხაზები ეტყვიან, ტყის ენისათვის (აბნა ბუზშია) დამახასიათებელი ლექსიკა. საინტერესოა, რომ ამ მხრივ დიდი სხვაობაა აბჟუელ და ბზიფელ მონადირეთა მეტყველებაში.

ბზიფური დიალექტის განვითარების თანამედროვე საფეხურზე ყურადღებას იქცევს ხსენებული სოფლის მეტყველება ბგერითი შედგენილობის თვალსაზრისით. მთელი რიგი ბგერები, როგორც ეს არა ერთგზის აღნიშნულა, მიაჩნიათ ბზიფურის კუთვნილებად. ეს ბგერებია: ხჲ, სჲ, ცჲ, წჲ, ზჲ, ყჲ, შჲ. ყოველ შემთხვევაში, არც ერთი ამ ბგერათაგანი თანამედროვე აბჟუურში არ გვხვდება.

პირველად აფხაზურ ბგერათა შედარებით სრული სურათი პ. უსლარმა წარმოგვიდგინა. ს, ც, წ, ყ, შ, ხ ბგერათა განსხვავებული სახეობებიც პირველად უსლარისავე ნაშრომშია მოცემული, ოღონდ უსლარს მხოლოდ სჲ, წჲ, ხჲ-ს შესახებ შეუნიშნავს, რომ ისინი მარტო ბზიფურს ახასიათებს. ზოგი დანარჩენი ცჲ, ყჲ, შჲ სხვა მათი მსგავსი ბგერებისაგან გარჩეული, რა თქმა უნდა, აქვს, მაგრამ არ უწერია, რომ ბზიფურისათვისაა დამახასიათებელიო. საქმე ის არის, რომ პ. უსლარის ობიექტი ბზიფელი იყო და ეს ბგერითი მარაგიც მისგან უნდა მომდინარეობდეს. როგორც ჩანს, უსლარს სხვა დიალექტზე ყველა ამ მასალის შემოწმება ვერ მოუხერხებია და ამიტომაც დანარჩენთათვის ასეთი შენიშვნა არ მოეპოება. უნდა ვიფიქროთ, რომ არც ამ დროისათვის არ უნდა ყოფილიყვნენ ისინი აბჟუურისათვის დამახასიათებელნი. ამის გამო ბუნებრივია, რომ ყველა ზემოჩამოთვლილ ბგერას ბზიფურის კუთვნილებად მიიჩნევენ. ეს ბგერები უსლარის შემდეგ გვხვდება ყველა სხვა მკვლევრის ნაშრომებში. ნ. შართან მათ ბზიფურისათვის ერთგვის აგრეთვე ზჲ, ძჲ.

1937 წელს, სოფ. ლიხნში ჩვენ მიერ ჩატარებული მუშაობის შედეგად განსხვავებული ყჲ და შჲ ბგერები არ დადასტურდა, თუმცა ერთი შემთხვევის გამო ჩემს ჩაწერილს მასალებში შენიშვნა მაქვს, აკუმიჟოჟ აქ ყჲ ცოტა სხვანაირად გამოითქმის-მეთქი. ადგილობრივი აფხაზი სპეციალისტები შჲ და ყჲ-ს არსებობას საერთოდ უარყოფდნენ თანამედროვე ბზიფურში. ლიხნელები საერთოდ, ყოველ შემთხვევაში, ამ სხვაობას ვეღარ ამჩნევენ. ამის გამო ლიხნში მივლინების ანგარიშში ჩვენ აღვნიშნავდით: „თვით იქაური (იგულისხმება ლიხნელი) აფხაზებიც, ჩაკთხვისას ვერავითარს სხვაობას გამოთქმის. მხრივ ვერ ხედავენ აშჲ-სა (კარი) და აშჲ-ს (წიფელი) შორის, აჟჲ-სა (ძველი) და აჟჲ-ს (ძროხა) შორის. შეიძლება ეს მდგომარეობა დამახასიათებელი იყოს ლიხნის მეტყველებისათვის და სხვა სოფლებში ასეთი განსხვავებაც ჩანდეს-მეთქი“ (ენიმიკი-ს მოამბე II, გვ. 290).

სოფ. ჭიათურაში, ბლაბურხვასა და მთის სხვა სოფლებში ეს ბგერები არსებობს და თავიანთ ფონემატურს ფუნქციასაც მკაცრად ასრულებენ, ოღონდ საჭიროდ მიგვაჩნია მათს დღემდე არსებულს განმარტებაში ერთგვარი კორექტივი შევიტანოთ. ყველა მკვლევრის აზრით ისინი შჲ, ყჲ-ს სხვა სახეობას წარმოადგენენ. მათი ფიზიოლოგიური დახასიათება მხოლოდ უსლარს აქვს მოცემული. სხვა ავტორები ამაზე დაყრდნობით განმარტავენ. ყჲ-ს შესახებ

უსლარს უწერია: „ჟი დაახლოებით გამოიხატება ჟზე-თი. კბილები ერთმანეთს უახლოვდება, მაგრამ არა მკიდროდ, ენა მდებარეობს ქვედა კბილების ღრძილთან შეერთების ადგილას. ბაგეები დაახლოებულია ისე, რომ რჩება მხოლოდ ვიწრო შუალედი ჰაერის გამოსაშვებად. ჟი და ჟი განსხვავდებიან მხოლოდ ბგერათ-რაოდენობით (звучоколичеством). პირველი არის media, მეორე—tenuis“ (უსლარი, Абхазский язык, გვ. 12).

ში-ს შესახებ წერს: „ში=შვ. კბილები არ ეხება ერთმანეთს, ენა უძრავ მდგომარეობაშია, ჰაერი გამოისუნთქვის თანაბრად ბაგეთა შორის, რომლებიც დაახლოებული არიან ზედა და ქვედა კბილების შეერთების სწვრივზე. ში-ს წარმოთქმისას ისმის მინასტვენი (присвист)“ (ib., გვ. 14).

უსლარის მიერ მოცემული აღწერილობა ამ ბგერათა მეორე სახეობებისა არ არის ზუსტი, ბგერათ-რაოდენობის თვალსაზრისით განსხვავება არაა ამ შემთხვევაში გადამწყვეტი. ჟი და ჟი ურთიერთის მიმართ media tenuis-ის მდგომარეობაში კი არ იმყოფებიან, არამედ აქ გვაქვს წარმოების ადგილით და, მაშ, თვისობრივადაც არსებითად განსხვავებული ბგერები.

თუ ჟი-ს წარმოებისათვის დამახასიათებელია ის, რომ ენა მდებარეობს ქვედა კბილების ღრძილთან შეერთების ადგილას, ბაგეები უახლოვდებიან ერთმანეთს... და სხვ., ჟი-ს წარმოთქმისას წინა ენა უახლოვდება ზედა კბილების ღრძილს, ზემო ტუჩი უძრავია და ქვემო ტუჩის შიგნითა ნაწილი ქმნის ვიწრო ნაპრალს ზემო კბილებთან და ისმის ბგერა ში-ს მსგავსი. პირველ შემთხვევაში იქნება დაჟიგტ—„დაბერდა“, აჟი—ბერი, ბებერი, ძველი, მოხუცი, მეორე შემთხვევაში—აზი (აჟი)—ძროხა.

ასევე, თუ ში-სათვის ენა უძრავ მდგომარეობაშია, ბაგეები ერთმანეთს თანაბარი ინტენსივობით უახლოვდება და სხვ., ში-ს წარმოებისას ენის წინა ნაწილის ზურგი უახლოვდება ზემო კბილების ღრძილს არა სრულს შეერთებამდე, ზედა ბაგე უძრავია და ქვედა ბაგე კი უფრო თავისი შიგნითა ნაწილით ვიწრო ნაპრალს ქმნის ზემო კბილებთან. ვიღებთ რთულ სისინა ბგერას სი-ს მსგავსს. საინტერესოა, რომ უსლარიც ში-სა და ში-ს სხვაობაში მიიანასტვენს (присвист) უსვამდა ხაზს.

აქაც ჩვენი აზრით, ისევე, როგორც სხვა რთულ ლაბიალიზებულ ბგერათა შემთხვევაში, საწყისად უნდა მივიჩნიოთ არა შ და ჟ, არამედ ს და ზ.

ამ შესაძლებლობის შემდეგ ისმის ერთი მეტად მნიშვნელოვანი საკითხი, თუ რატომ არა აქვს აფხაზურ ენას სჟ და ზჟ კომპლექსები ისევე, როგორც არა აქვს სხვა მსგავს რთულ ბგერათა შემადგენელი კომპლექსები ცალკე.

ერთ-ერთს ჩვენს მოხსენებაში ჩვენ დავსვით ასეთი საკითხი. იქ მოგვყავდა აკად. ნ. მარის მოსაზრება აფაში, ჟიზგტ, ჟიზრაბ სიტყვების შესახებ, ნ. მარი აღნიშნავდა რომ აქ გვაქვს თუბალ-კაინიზმი ს იქცა შ-დ, ზ იქცა ჟ-დო. ჩვენ კი აღვნიშნეთ, რომ ასეთს თუბალ-კაინიზმს ადგილი არა აქვს. ქართულისა და სხვა ენის ს, ზ კი არ იქცევა შ, ჟ-დ იქ, არამედ კომპლექსები სვ გვაძლევს ში-ს, ზვ გვაძლევს ჟი-ს და ეს იმიტომ მხოლოდ, რომ სჟ და ზჟ კომპლექსები აფხაზურს არ გააჩნია-მეთქი. ეს დებულება ახლაც ძალაში რჩება, ოღონდ მას მეტი დაზუსტება სჭირდება. დებულება გამოდგება არა ზოგადად აფხაზური-

სათვის, არამედ მხოლოდ აბჟუურისათვის. აბჟუურს დღეს ყოველ შემთხვევაში, არა აქვს ამ კომპლექსების შემცველი რთული ბგერები და მათ გადმოსცემს ყველაზე უფრო მიახლოებული სახეობებით.

აქიდან უკვე ჩვენ ლოგიკურად მივდივართ შემდეგს დასკვნამდე: რაკი ბზიფურს სჟ, ზჟ-სა და შჟ, ყჟ-ს შემცველი რთული ბგერები გააჩნია, იქ უნდა გვქონდეს არა აფაში, ყოჯოჯო და სხვა, არამედ აფა სი (— ქართ. ფესვი), ზოჯოჯო, მაგრამ ეს ასე არ არის.

აქ უნდა გავითვალისწინოთ ის გარემოება, თუ რომელი დიალექტია მათი მსესხებელი. ქართველური ენებიდან ხსენებული ლექსიკური მასალა აბჟუელთა გზით შესულა აფხაზურში, ამიტომაც სჟ, შჟ-სა და ზჟ, ყჟ-ს გადიფერენცირების საჭიროება აღარ დამდგარა. ეს გარემოება შესაძლოა ქრონოლოგიურ მომენტის სარკვევადაც გამოგვადგეს ზოგჯერ სიტყვის სესხების დადგენისას.

სამაგიეროდ, ადიღეურ და ჩრდ. კავკასიის ენათა მასალების ამ თვალსაზრისით შესწავლა გვგონია მეტ საბუთს მისცემს ხსენებულს დებულებას.

ასე, მაგ., უბიფურსა და ჩერქეზულში ს-ს თავისებური სახეობა მონაწილეობს მრ. II პირის ნიშანში და ბზიფურშიაც ამ პირისათვის გვაქვს შა (სა) და არა ში; ეგვევ ბგერა გვხვდება ჩერქეზულში ბრმა სიტყვის შემადგენლობაში — несы (უსლ. Абх. язык. დანართი: „О распространении грамотности среди горцев“, გვ. 66), რაც ბზიფურად აგრეთვე გადმოცემულია ალაში (ალასი) — ით.

ასევე ძროხის სახელწოდება გადმოცემულია ზა-თი: აზა (აჟა), რასაც ჩვენ უკვე ანდიურ ზიგუ-ს ვუკავშირებდით თავის დროზე.

აქვე არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ბგერითი გადასვლები, ისევე, როგორც სხვა შემთხვევაში, არც აქ იქნება მოულოდნელი.

ახლა რაც შეეხება ამ შესაძლებლობის — ე. ი., რომ აქ ს და ზ-საგან ნაწარმოები რთული ბგერები გვაქვს — თეორიულ მხარეს; სისტემის თვალსაზრისითაც სრული კანონზომიერებით იყო სწორედ მოსალოდნელი ძა, წა, ცა, ჟა, შა-ს გვერდით ს, ზ-ს ლაბიალიზებული სახეობები, ლაბიალიზაცია აფხაზურში დენტალური ბგერებისა და წინა-ენის-მიერ და ყელის სპირანტთა წარმოებაშია სწორედ დამახასიათებელი.

ეს ორი განსხვავებული ბგერა დღეს უკვე არა თუ აბჟუურს არ გააჩნია, აღარ ცოცხლობს არც ბზიფის ყველა თქმაში. ს. ლიხნში მას უკვე აღარ ხმარობენ. მთის სოფლების ახალგაზრდობის მეტყველებაშიაც ისინი თანდათან ამოიკვეთებიან, და სულ მალე, ალბათ, საერთოდ დაკარგავენ თავისთავადობას. მათი ექსპერიმენტალური შესწავლა გადაუდებელი ამოცანაა. უამისოდ ყოველი ასეთი აკუსტიკური შთაბეჭდილების შედეგად მიღებული დებულება წინასწარი ვარაუდის ფარგალს ვერ გასცილდება.

იმ ზოგი რამის გარდა, რაც უკვე აღნიშნულა, ბზიფური დიალექტისათვის დამახასიათებლად უნდა მივიჩნიოთ შემდეგიც:

საყურადღებოა, რომ ბზიფურში მრვ. I პირის ნიშანი (ჰ) ჯერ კიდევ გადარჩენია ფონეტიკურ ცვლილებებს მფერ ფუძისეულ თანხმოვნებთან უშუალოდ შეხვედრისას. იქ შესაძლოა ფორმები დჰჰგოზ ნაცვლად დჰგოზ-ისა,

დაათაზარ ჰბაპ ნაცვლად დაათაზარ ააბაპ-ისა; დაჰბგეტ ნაცვლად დააბეტ-ისა, დაჰდგრუპ ნაცვლად დაადგრუპ-ისა და სხე.

დროთა საწარმოებელს ფორმანტებში ზოგი ახალი ცვლილების გამო —ი→ჟ-ის დაკარგვა—ფუძისეული და ფორმანტისეული ა-ს უსიმილაციო სახეობები გვხვდება: მაგ., „არახტ სთრუტ-ჰიან“... „საქონელს ვყიდიო, თქვა რა კაცმა“...; „ტაშა დტუტსთუტ ლჰედტ“ „შენს ძმას, ვაჟო, მოგცემო, თქვა ჭალმა“; „დაშაზარ ზბუტ-ჰა“ „თუ მართალია, ვნახაეო“; „იზდგრუტ, ახა“ „ვიცი, მაგრამ“... და სხე.

კითხვითს ფორმებს შესაძლოა არ დაერთოს კითხვითი ი ნაწილაკი. იქნება დაბბცა? ნაცვლად: დაბა(ე)დ-სა „სად წავიდა (გონ.)“; უარყოფით კითხვითში: უმცტუა? ნაცვლად უმცრდ-სა „არ მიღიხარ (ვაჟ.)?“ და სხე.

8. რ ო ზ ა ვ ა

საანბარიზო მოხსენება ჭვემო-ადილეური ენის ჭვემო-ბჟელულურს
კილოზი მუზაოზის შესახებ

(ბანეჟუკის რ., ადიღეს ა. ო. VII—VIII. 1938)¹

1938 წლის ივლის-აგვისტოს თვეებში ენიმკი-ს მიერ მივლინებული ვიყავი ადიღეს ავტონომიურ ოლქში (კრასნოდარის მხარე), ქვემოადილეურ ენაზე მუშაობის გავრცელების მიზნით. ინსტიტუტისაგან, პირველ რიგში, დავალებული მქონდა შემერჩია ქვემოადილეური ენისათვის საქრესტომათიო მასალები და შემდგინა სათანადო ლექსიკონი ამ მასალებისათვის. ეს სამუშაო ჩვენ მიერ შესრულებულია: შერჩეულია მასალები 8 თაბახის რაოდენობით და შედგენილია ლექსიკონი. ამჟამად მუშავდება ქრესტომათიისათვის გრამატიკული ნაწილი. მასალები შერჩეულია, როგორც ორიგინალური მხატვრული ნაწარმოებებიდან (მწერლების: ხათვიანს, ცეცს, ჭწრაშანს, პარანჯკასა და სხვათა), ისე ნათარგმნიდანაც. რამდენიმედ აღებული გვაქვს ფოლკლორული მასალები დიალექტურ თავისებურებათა დაცვით.

მუშაობის პროცესში ჩვენი ყურადღება მიიქცია ადილეური ენების ფონეტიკიდან შიშინა აფრიკატებმა. უკანასკნელი საკითხი ჩვენ მიერ დამუშავებულია. ამჟამად, ფონეტიკიდან ვამუშავებთ ადილეურ ხმოვანთა რედუქციის საკითხს.

დაგროვილია მასალები ქვემოადილეური ზმნის კაუზატიური ფორმებისა. ადილეური ზმნის კაუზატიურობა მეტად თავისებური ხასიათისაა, რამდენადაც მასთან არის მჭიდრო კავშირში სხვა კატეგორიები, როგორიცაა, გარდამავლობა, ქცევა (სასხვისო) და პირიანობის საკითხი.

შემჩნეულ იქნა ამასთანავე ქვემოადილეურ ზმნაში მრავალგზითობის ფორმები, ეს ეხება მხოლოდ რამდენსამე ერთპირიან ზმნას და ისიც აწმყო დროში. მაწარმოებლად აწმყო ხოლმეობითისა გამოდის ხმოვანი 2 სუფიქსი. მაგალითები:

ღნ-ს 'ცხოვრობს, ზის' (ახლა, ამჟამად ცხოვრობს), მაგრამ ღნ-სტ 'ცხოვრობს ხოლმე, ზის ხოლმე'; ღნ-თ 'დგას' (რამე შემოკავებულში, მაგ., ეხოში), მაგრამ ღნ-თტ 'დგას ხოლმე'; ღნ-ლ' 'წევს' (რამე შემოფარგლულში), მაგრამ ღნ-ლ'ტ 'წევს ხოლმე'.

საკურადღებოა, რომ ს—ჯდომის, თ—დგომის, ლ'—წოლის შინაარსის გადმომცემ ერთპირიან ზმნებთან გვხვდება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ეს ძირი „არსებობის“, „ყოფის“ შინაარსის გადმომცემია. მაგალითად შუ-ყ 'ცხოვრობს', მაგრამ შუ-ყუ 'ცხოვრობს ხოლმე'.

¹ მოხსენდა ენიმკი-ს კავკას. ენათა განყოფილებას 29.XII.1938. წ.

თ. გონიაშვილი

საანგარიშო მოხსენება ჩაჩხურ ენაზე მუშაკის შესახებ
(ვედენოს რ., ჩაჩხეთ-ინგუშეთის ასსრ)¹

მივლინებაში დავყავი 2 თვე (15.VII — 15.IX.1938). მარშრუტი შემდეგი იყო: ძირითადად ვმუშაობდით სარაიონო ცენტრში — ვედენოში (ვედენა-ლალა), საიდანაც მოხერხდა ვედენოს მახლობელ აულებში — წავედენასა, დიშნი-ვედენასა, დარგოსა და შამილ აულებში გასვლა რამდენიმე დღით (ჩამოთვლილი აულები 5-დან 2 კილომეტრამდე შორავს ვედენოს), ხოლო უფრო შორს — აულ ხარა-ჩოფში 10 დღით და 3 დღით აულ ხოფში (ბოთლიჯის გადასავალს რომ არის აკრული).

ჩვენ დაინტერესებული ვიყავით ენობრივად გავცნობოდით ჩაჩხეთის ჩრდილოეთი ტერიტორიის რომელიმე პუნქტსაც (როგორც ცნობილია, ძირითადი კომპაქტური მოსახლეობა ჩაჩხეთის ტერიტორიას სამხრეთით მოუდის შარ-არლუნისა, ჩენტი-არლუნისა და ხულხულაუ მდინარეთა ხეობების გასწვრივ).

ამ მიზნით ვფიქრობდით ყუმუხების მოსაზღვრე (ყოფ. ყიზლარის ოლ.) სოფელ ბრაგუნში (ეტიმოლოგიურად ვახუშტისეული გეოგრაფიის „ბორაღის წყალთან“ რაღაც კავშირი უნდა ჰქონდეს) და ჩრდილო დასავლეთით დაღისტნის მოსაზღვრე აულ ხასაე-ფურტში რამდენიმე დღით მაინც წამუშავებას, რათა ჩაჩხურის კილოური დაყოფის გარკვეული პუნქტები შეგვეჩინა, მაგრამ მხოლოდ აულ ბრაგუნში მოხერხდა 10 დღით მუშაობა. სათანადო ობიექტების სიმცირე ინფორმატორების სახით ყველგან საგრძნობლად აფერხებდა ჩვენს მუშაობას. შედარებით უკეთესი პირობები ამ მხრივ ისევ ვედენოში გვქონდა.

შეკრებილი მასალის მიხედვით გამოირკვა, რომ ვედენოს (რაიონში შემავალი აულებითურთ) ჩაჩხური მეტყველება სამწერლო ჩაჩხურთან (ბარის კილო) და შატოის კილოსთან (რომელზედაც ჩვენ გასულ წელს ვმუშაობდით) კილოკავურს მიმართებაშია, აულ ხოის მეტყველება მთის ჩაჩხური კილოა, ხოლო ბრაგუნის ჩაჩხ. მეტყველება სამწერლო, ბარის, კილოს მისდევს. ეს სავსებით გასაგებია, რადგან ჩაჩხეთის ტერიტორიის ამ ჩრდილოეთი ზოლის დასახლება სულ უკანასკნელი დროისათვის უნდა ვივარაუდოთ (შდრ. ამ მხრივ მხარის ტოპონომიკა, რომელიც ძირითადად ყუმუხურია), ხოლო მისი ამთვისებლები-კი იმავე ბარის ჩაჩხები არიან. ენობრივად საყურადღებო მასალები ხოის მთის ჩაჩხურმა კილომ მოგვცა იმ სამი დღის განმავლობაში ჩატარებული მუშაობის შედეგადაც-კი, რომელიც ჩვენ ამ საინტერესო აულში დავყავით, სადაც

¹ წაკითხულია მოხსენებად ვნიმკი-ში 25.X.1938 წ.

მიუხედავად უცხო ენობრივი გარემოცვისა (ბოთლიკი ესაზღვრება, თუმცა მათ მთა-გადასავალი ყოფს) საყურადღებო ენობრივი არქაიზმები დადასტურდა, როგორც ლექსიკაში, ისე მორფოლოგიაში. ამა და დასახელებული ქილოკაგეზის სპეციალური გარჩევა ცალკე იქნება წარმოდგენილი.

ჩვენს მუშაობაში უშუალო მიზნის გარდა (—ჩაჩნურის შესწავლა) ივარაუდებოდა გჟულდენშტედტისა და კლაპროთის ცნობილი ლექსიკური ჩანაწერების შემოწმება ცოცხალი ჩაჩნურის მიხედვით. აულ ხოის გარდა ჩვენი მუშაობის ყველა დანარჩენ პუნქტში ეს ნაწილი შესრულებულია. ამ ხაზით შეიძლება აღვნიშნოთ ერთი საყურადღებო გარემოება: რამდენიმე სიტყვა მოეპოება ორივე მეცნიერს, რა სიტყვებიც აწინდელ ჩაჩნურში სხვა სიტყვებით არის წარმოდგენილი. გამოირკვა, რომ ეს ინგუშური სიტყვებია. ამისდაკვალობაზე შეიძლება გვეფიქრა, რომ ან გჟულდენშტედტისა და კლაპროთის ინფორმატორები ჩაჩნურის კარგად მცოდნე ინგუშები იყვნენ, ან ეს ვითარება გადმონაშთია იმ ისტორიული ექსპანსიისა, რომლის მიხედვით ინგუშთა მიწა-წყალი ჩაჩნეთის ტერიტორიის კარგა მოზრდილ მანძილზე ვრცელდებოდა.

პ. უსლარის გრამატიკისა და ლექსიკონის შემოწმებისას ჩვენ მიერ მოვლილ აულეებში სხვათა შორის გამოირკვა, რომ ცოცხალ ჩაჩნურ მეტყველებაში აწმყო დროიანი წინადადების ტიპი ძირითადად მიმდგომიანია ან უფრო ზუსტად, აბსოლუტივის (უსლარით „депричастие“) ფორმა აწმყო დროის მიმდგომად ქცეულა და ამგვარად, ერთადერთი ბუნებრივი თქმა ჩაჩნისათვის დღეს არის:

სუო მოლლუშ ვუ ხი—მე ვსვამ წყალს.

... ოკუ სტაგანა წიენუოშ დიეშ ბუ—... ამ კაცს სახლს უშენებს.

პანტუშ დეშ აუ სუო—წინდებს ვქსოვ მე.

ქარნიშ დეშ აუ—ხელთათმანებს ვქსოვ და ა. შ.

როგორც ჩანს, პ. უსლარის შემდგომ წინადადების ტიპი აწმყოში ძირითადად ცვლილა. საგანგებო ჩაკითხვა გვიხდებოდა, რომ გვეთქმევიინებინა „ლჰჰში თიეჰა“—გველი ხობავს, ას ლიეჰა ფონდურ—მე ვუკრავ ფანდურზე, სუო ნოუჰა ვუედე—მე გზაზე მივალ (я по дороге иду) და მისთანანი, რადგან ბუნებრივი პასუხი სისტემატურად იყო: ლჰჰში თიეჰაშ ბუ, სუო ფონდურ ლიოკუშ ვუ, სუო ნოუჰა აუედეშ აუ და ა. შ. როგორც ვედენო, ხარაჩოა-ბრაგუნში, ისე ხოიში აწმყო დროის წინადადების პირველ ტიპზე ჩვენმა ინფორმატორებმა აღნიშნეს, რომ ასე ძველად ლაპარაკობდნენ. წინადადების აგებულების ანალიზისათვის ეს უმნიშვნელო ფაქტი არ უნდა იყოს¹.

პ. უსლართანვე შედარებით, ცოცხალ მეტყველებაში ნათესაობითი ბრუნვის მაჩვენებელი განაზალბული ხმოვანი მარტივი ხმოვნითაა წარმოდგენილი შემთხვევათა უმრავლესობაში და, მაშასადამე, გვაქვს: გოურა ქუორთა—ცხენის თავი, მარჰანა მესსიშ დიეხი აუ—მარიჯანის თმა გრძელია და ა. შ. ასევე არ ახლავს იგი ნათესაობითში ჩართული ჩუ ნაწილაკის (რომელიც სხვა ბრუნვებ-

¹ იგი უშუალოდ ეგზინება ერვატიული ბრუნვისა და წყობის ხმარების წესს, რაზედაც სხვაგან.

შიც გასდევს) უ-ს და, ამგვარად, არის ოცუ ძუდჩუ მწარა ლეგინ ვუ—ამ ქალის ქმარი მაღალია, სწნ ლულახუოჩუ კანთუ დიკი დიწშუ—ჩემი მეზობლის შვილი კარგად სწავლობს და სხვ... ნაზალი ხმოვანი გამარტივებულია აგრეთვე ზედსართავ სახელებშიც; მტკიცედაა იგი დაცული კუთვნილებით ნაცვალსახელებში.

ჩატარებული მუშაობის შედეგად ჩაწერილია ტექსტები რვეულის 100 გვერდის რაოდენობით, ფრაზეოლოგიური მასალა (გრამატიკ. სქემებისათვის) აგრეთვე 100 გვერდამდე, ლექსიკური მასალა 3000 სიტყვის რაოდენობით და 100-მდე ანდაზა; შემოწმებულია მოვლილი მხარის ტოპონიმთა 5 ვერსიანი რუკის მიხედვით.

თემატიკურად ყურადღებას იქცევს ხალხური სიბრძნის ისეთი თქმები, როგორცაა: ღუჭვა ყიენხაჩუ ციციგ ვუო, დზხა ცა ღჰსნა—ბევრის მჩხავანა კატამ თავვი ვერ დაიჭირა; ალაზა დისინარ-დეტტუონ, ცწ ალიშ—დემუან—რაც არ თქვი, ვერცხლია, რასაც არ ამბობ—ოქროა (შდრ. ქართ. „ბრძნად მეტყველება ვეცხლი არს წმიდა, ხოლო ღუმილი ოქრო რჩეული“); ხაზჩუ დეშუო სურგირი ლაჰში ბეგვინა—„ტკბილად მოუბარმა ხერელიდან გველი ამოიყვანა“; ხი დზხანა—ტულგ ბისინა—„წყალი წავიდა, ქვა დარჩა“; ბჰასტიმ ცა დინარ. გურაჰმ ქარორ დაც—„რაც გაზაფხულს არ დასთესე, შემოდგომით ვერ ნახავ“; ჰმო ცჰმოგალ დელა ჰაჰა, სუო ცხუოგალა წოგუ დუ—„შენ თუ მეღა ხარ, მე მელის კუდი“; ეზერზუ ჰმაჰა, წყა ხნდა დიე—ათასჯერ შეხედე, ერთხელ გადასქერ და სხვ.

დ. იხანიშვილი

საანგარიშო მოხსენება ინგუშურ ენაზე მუშაობის შესახებ¹

1938 წლის 19 ივლისიდან 15 სექტემბრამდე ვიყავი ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მიერ ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ასსრ-ში, სოფ. ბალთასა და ფორტაუგში ინგუშური ენის შესასწავლად.

მივლინების მიზანი იყო გაცნობოდი ინგუშურ ენას: მის ბგერით მხარეს, ელემენტარულ გრამატიკულ კატეგორიებს (სახელთა ბრუნება, ზმნის უღვლილება) და შეძლებისდაგვარად ჩამეწერა ინგუშური მეტყველების მარტივი ნიმუშები.

ტფილისიდან 25 ივლისს გავემგზავრე. 25 ივლისს, საღამოს, ქ. ორჯონიკიძეში ჩავედი. 26 ივლისს მივედი ინგუშეთის რაილმასკომის თავმჯდომარესთან სარეკომენდაციო ბარათისა და სხვა დანბარების მისაღებად. რაილმასკომის თავმჯდომარე ამხ. შადიევისაგან მივიღე მიმართვა რიდანტისა და ჯერახის სოფსაბჭოების სახელზე. მიმართვაში ამხ. შადიევი ავალბდა სოფსაბჭოს თავმჯდომარეებს აღმოეჩინათ ჩემთვის სათანადო დანბარება.

მეორე დღეს, 27 ივლისს, სოფ. ბალთაში ჩავედი, ვიზოვნე ბინა ერთი ინგუშის ოჯახში და შევუდექი მუშაობას.

სოფ. ბალთა ორ ნაწილად იყოფა: ზემო ნაწილი, რომელიც მთის კალთაზეა გაშენებული, და ქვემო ნაწილი, რომელიც საქ. სამხედრო გზის ორივე მხარესაა გაშენებული. ზემო ნაწილში ქართველები და ოსები ცხოვრობენ, ქვემოში კი—მხოლოდ ინგუშები. ინგუშური მოსახლეობა 60 კომლამდეა, ამდენივე იქნება ოსობა და ქართველობა ერთად. აქაური ქართველების გადმოცემით, ბალთაში პირველად მხოლოდ ქართველები ყოფილან, ინგუშები კი დაახლოებით 30 წლის წინ ჩამოსულან სხვადასხვა სოფლებიდან. სოფ. ფორტაუგი, რომელშიც მუშაობას ვაპირებდი, ძლიერ პატარა სოფელი გამოდგა. სულ 7—8 კომლი ცხოვრობსო, გადმომცეს ბალთელებმა. არც ფორტაუგის მახლობლად არსებული სოფლები ყოფილან ფორტაუგზე უფრო დიდი; ამიტომ ამ თვე ნახევრის განმავლობაში სოფ. ბალთაში მუშაობა გადავწყვიტე.

¹ წაკითხულია მოხსენებად ენიმკი-ში 13.XI.1938 წ.

ინფორმატორ-მასწავლებლად ერთი ინგუში, ყოფილი მასწავლებელი, ამხ. ინალივეი ავიყვანე. ინფორმატორმა კარგად იცოდა რუსული, ინგუშური, ოსური და ჩაჩნური ენები და ერკვეოდა რუსული ენის ზოგ გრამატიკულ კატეგორიებშიც.

ამ ინფორმატორის გარდა მყავდა სხვა ინფორმატორებიც, რომელთაც ინგუშური და ქართული ენა კარგად იცოდნენ და ხელს მიწყობდნენ ინგუშური ფრაზებისა და გამოთქმის ზედმიწევნით დამუშავება-გაგებაში. ამ ინფორმატორთაგან ზოგნი ქართველები იყვნენ, რომელთაც სალაპარაკოდ კარგად შეესწავლათ ინგუშური ენა, ხოლო სხვა მხრივ დახმარება მათ არ შეეძლოთ. მიუხედავად ამისა ამხ. ინალივეთან 20 დღის მუშაობის შემდეგ შემეძლო ინგუშური წინადადების ჩაწერა.

მთლიანად ჩემი მუშაობა შემდეგნაირად მიიმართებოდა: პირველ ხანებში ყურს ვუკვებდი ინგუშურ სიტყვათა გამოთქმას, ვცდილობდი გავრკვეულიყავი ბგერითს შედგენილობაში, ამასთანავე ვიწერდი საგნის სახელებს და ყოველდღიურ სიტყვა-ხმარებაში არსებულ ზმნებს, ვარკვევდი სახელთა ბრუნებასა და ზმნის დროებს.

მოგვიანებით დავიწყე I ჯგუფის სახელმძღვანელოების დამუშავება. ამ სახის მუშაობა პირველ ხანებში უფრო ძნელი გამოდგა, რადგან ინგუშური ბგერების ლათინური ასოებით გადმოცემა ვერ ხერხდება ზედმიწევნით, ამასთანავე გრამატიკული კატეგორიების კარგი ცოდნა იყო საჭირო, რომ სულ მარტივ ინგუშურ წინადადებაში გავრკვეულიყავი; ამიტომ შემდეგი ჩემი მუშაობა გრამატიკული კატეგორიების შეთვისება-დამუშავებისა და სიტყვების სწორად გამოთქმაში ვარჯიშისაკენ წარიმართა.

დავამუშავე პირველი ჯგუფის სამი სახელმძღვანელო, რომელიც სხვადასხვა დროსაა გამოცემული და სხვადასხვა ლექსიკურ მარაგს შეიცავს. მივლინებაში დავრჩი 14 სექტემბრამდე. ბოლო ხანებში ვაწარმოებდი პატარა ტექსტების ჩაწერას. ტექსტებს უმეტესად ინფორმატორისაგან ვიწერდი, ვარჩევდი ამ ტექსტებს გრამატიკულად და ვადგენდი ლექსიკონს. ჩავიწერე სხვადასხვა სახის ტექსტი სულ 30 გვერდის რაოდენობით.

გრამატიკული კატეგორიების შესწავლა-დამუშავებისას ვხელმძღვანელობდი ზ. მალსაგოვის „ინგუშური გრამატიკით“. მივლინების პერიოდში დავამუშავე ეს შრომა მთლიანად და ვცდილობდი გამერკვია, თუ რამდენად ეთანხმება ამ წიგნში მოცემული გრამატიკული კატეგორიები ცოცხალ ინგუშურ მეტყველებას და რამდენად ზუსტადაა დამუშავებული ესა თუ ის საკითხი. ყველა იმ გრამატიკული საკითხის განხილვას, რომელიც წამოიჭრა, აქ არ შევუდგები.

ბგერითი შედგენილობის მხრივ ინგუშურს მოეპოება ისეთი ბგერები, რომლებიც ახალი სალიტერატურო ქართულსთვის უცხოა; ასეთი განსხვავებული ბგერებია:

თანხმოვნები: ჳ, ჰჰ, ყ, ფ და სპეციფიკური ყრუ-ფშვინვიერი—ფჳ, თჳ, ჳჳ.

ხმოვნები: უმლაუტიანი ხმოვნები ა, ო, უ.

სუსტი ხმოვანი ა

დიფთონგები: აე, აჟ, აო, აჟ
 აა, ეა, ოა, უა, ია
 აა, აე, აო, აჟ, აი

ზემოაღნიშნულ ბგერათაგან ჯ ახლაც გააჩნია ქართული ენის ზოგ კილოს, ზოგი ბგერა ა, ო, უ, ქართველური ჯგუფის სხვა ენას მოეპოება, ხოლო ზოგი— ყველა ქართველური ენისათვის უცხოა.

1. ჰა ნიშნით ვადმოცემული ბგერა, რომელიც არაბული ჯ ბგერის მსგავსი ბგერაა. ქართველური ჯგუფის არც ერთ ენას არ მოეპოება.

2. ქართულთან შედარებით განსხვავებულ ელფერს ატარებს ქ, თ, ფ ბგერების გამოთქმა. ეს ბგერები ნაწილობრივ ჰკარგავენ ფშინივერობას და ყოფი ქ, ტ, პ ბგერებისაკენ არიან გადახრილი, ეს იყო მიზეზი, რომ პირველ ხანებში ამ ბგერების მაგიერ ხან ქართულ ქ, თ, ფ ბგერებს ვწერდი, ხოლო ხან კ, ტ, პ ბგერებს, სინამდვილეში ეს ბგერები არც ქართული ქ, თ, ფ ბგერაა და არც კ, ტ, პ, არამედ საშუალო ადგილი უჭირავს ამ ბგერებს შორის.

3. ხმოვნებიდან ყველაზე ძნელი გასარჩევია სუსტი ა (ა) უმლაუტიან ა-საგან (ა). პირველი (ა) თითქმის მეორეს (ა) დასუსტებულ სახეობას წარმოადგენს. ამასთანავე, სუსტ ა-ს ყველა ხმოვანზე მეტად მოსდის რედუქცია, იგი ერთმარცვლიან სიტყვაშიც კი იკარგება, მაგალითად, ნაცვლად წან (წმინდა) სიტყვისა გამოთქმაში წგნ ისმის.

4. აე და აო—დიფთონგი, როგორც მალსაგოვის გრამატიკაში, ისე სახელმძღვანელოებშიაც, ზოგჯერ ლათინური e და o ნიშნითაა ვადმოცემული. აე—დიფთონგი გამოთქმაში ძლიერ ჰკავს უმლაუტიან ა-ს; უკანასკნელი, როგორც წინათ აღვნიშნეთ, სუსტ ა-სა (ა) ჰკავს, ამიტომ პირველ ხანებში ამ სამი ბგერის განსხვავება მიჭირდა, იმ ადგილას, სადაც აე—დიფთონგი იყო საჭირო. უმლაუტიან ა-სა ვწერდი და პირიქით.

5. დასასრულ: ინგუშურს მეგრულის მსგავსი ყ ბგერაც მოეპოება, იგი ისმის როგორც ხმოვნის წინ, ისე თანხმოვნის წინაც, როგორც სიტყვის თავში, ისე შუაში და ბოლოში, მაგალითად:

ყ გ ზ (ის) ყჟაშ (ისინი)

ნ ი ყ (კარი) ნაყარამ (კარები) და სხვა.

არსებითი სახელები ზ. მალსაგოვს ორ ბრუნებად აქვს ვაყოფილი. პირველ ბრუნებაში შედის თანხმოვნით დამთავრებული არსებითი სახელები, მეორეში—ხმოვნით დამთავრებული არსებითი სახელები; ცალკე აქვს მას გამოყოფილი „უკანონო ბრუნება“, ამაში შეაქვს ერთმარცვლიანი ბოლოხმოვნისანი სახელები, რომლებიც სხვა არსებით სახელებთან შედარებით ზოგ თავისებურებას იჩენს. პირველი ბრუნება ორ ჯგუფად აქვს დაყოფილი (იხ. 3. Мальсагов „Ингушская грамматика“, გვ. 29). მეორე ბრუნებაში შეაქვს ხმოვნით დამთავრებული არსებითი სახელები. ეს ბრუნება სამ ჯგუფად აქვს დაყოფილი. პირველ ჯგუფში ო-სა, ი-სა და ე-ზე დამთავრებულ არსებითი სახელები შეაქვს, მეორე ჯგუფში კი ა-ზე დამთავრებული არსებით სახელებს ასახელებს. რაც შეეხება ამ ბრუნების მესამე წევრს, ამ ჯგუფის სახელები არსებით სახელთა ბრუნებაში შეცთომითაა შემოტანილი, რადგანაც ამ ჯგუფის სახელები იბრუნვიან

ისევე, როგორც ზედსართავი სახელები; ეს სახელები არსებით სახელად ქცეული ზედსართავი სახელები უნდა იყოს, რომელთაც დაჰკარგეს ზედსართაობის მნიშვნელობა და მსაზღვრელად აღარ არიან გამოყენებული, ხოლო ფორმით ისევე ზედსართავ სახელებივით იბრუნვიან.

მეორე ბრუნების მეორე ჯგუფის სიტყვები (იხ. 37 გვ. „ლათა“ სიტყვის ბრუნება) მიუხედავად იმისა, რომ ზოგჯერ ბრუნვათა სხვადასხვაობას იჩენენ, მაინც პირველ ბრუნებაშია შესატანი, რადგან უმეტესად პირველი ბრუნების „ლოამ“ (მთა) სიტყვის მსგავსად იბრუნვიან.

ზ. მალსაგოვი თავის გრამატიკაში 16 ბრუნვას აღნიშნავს, ამათგან ათ ბრუნვას ძირითად ბრუნვებს უწოდებს, ხოლო დანარჩენ ექვს ბრუნვას ასე ახასიათებს: „Выше было сказано, что кроме десяти падежей в ингушском языке есть несколько падежей, менее употребительных; падежей этих шесть“ (გვ. 41).

ამ ბრუნვათა მალსაგოვისებური გაგება არაა სწორი, რადგანაც საუბარში თუ წიგნებში ყველაზე მეტად ეს ფორმების გამოყენებული და ამდენად არ შეიძლება ნაკლებად სახმარი ფორმები ვუწოდოთ. არც ძირითად ბრუნვათა რაოდენობა უნდა იყოს ზუსტი. ამ ბრუნვათა შორის ზოგი ბრუნვა ნაწარმოები ბრუნვაა. მაგალითად, დაშორებითი ბრუნვა (удаляющий) იწარმოება მიმართულებითი (направляющий) ბრუნვისაგან რა ფორმანტის დართვით.

მიმართ. ლოამზგ-წ

დაშორ. ლოამზგ-წ-რწ

აღმოცენებითი (извлекающий) ბრუნვა იწარმოება შეცულობითი (заклучающий) ბრუნვისაგან სუსტი ა-ს დართვით.

მაგ. შეც. ლოამ-წ -ხ

აღმ. ლოამწხ -წ

არც შედარებითი (сравнительный) და შეცულობითი ბრუნვები უნდა იყოს ძირითადი ბრუნვები; ისინი ნათესაობითი ბრუნვიდან არიან ნაწარმოები. შედარებითი ბრუნვის ნიშანი მხოლოდობითს რიცხვში -ლლ არის და არა აღ-, როგორც ზ. მალსაგოვი ვარაუდობს;—მრავლობითში -ელ. შეცულობითი ბრუნვის ნიშანი მხოლოდობითს რიცხვში ხ არის. მრავლობითში—ეხ. ამ ნიშნების წინ მხოლოდობითს რიცხვში სუსტი წ ჩნდება, რაც ნათესაობითი ბრუნვის მაწარმოებელი ა არის. ამ დებულებას შემდეგი მაგალითები ამტკიცებს:

მხ. რიცხვ. ნათ. ლოამ-წ

შეცულ. ლოამ-წ-ხ

შედარ. ლოამ-წ-დ

მრ. რიცხვ. ნათ. ლოამწჟ

შეც. ლოამაჟ-ეხ

შედ. ლოამაჟ-ელ

თითქოს ამ დებულებების საწინააღმდეგოდ ლაპარაკობს ო-სა, უ-სა და ი-ზე დამთავრებული ორ ან მეტმარცვლიანი სიტყვები, რადგანაც ამ სახელებს მხოლოდობითი რიცხვის ნათესაობითს ბრუნვაში ნ მოუდის, ხოლო შედარებითსა და შეცულობითს ბრუნვაში წ ჩნდება:

ნათ. სერდალონ (სინათლის)

შედ. სერდალონ-ა-ლ

შეც. სერდალონ-აზ

ამ ჯგუფის სიტყვებში, ჩვენის აზრით, ნათესაობითს ბრუნვაში დაკარგული ა აღდგა, ხოლო ნ-ს ფუძისეული ხმოვნისა და ნათესაობითი ბრუნვის მაწარმოებელ ა-ს დამაშორებლობის ფუნქცია უნდა ჰქონოდა. ეს ფუნქცია არაა ნ-სათვის უცხო, პირიქით, ჩაჩნურსა და წოვა-თუშურს ენებში ნ-ს, უმეტესად, ხმოვანთ-გასაყარის ფუნქცია აქვს მინიჭებული.

ამ ნაწარმოებ ბრუნვებს სხვა ფორმებიც მოეპოება, რომლებიც შედარებით ნაკლებადაა გამოყენებული; ამასთანავე ზოგი ამ პარალელურ ფორმათაგანი ფონეტიკური სახეცვლის ნიადაგზე უნდა იყოს მიღებული, ამიტომ მათ გარკვევას აქ არ შეეუდგები.

საკიროა ორიოდე შენიშვნა ნაცვალსახელების შესახებაც. პირთა ნაცვალსახელები ზ. მალსაგოვს შემდეგნაირად აქვს დაბრუნებული (იხ. 52 გვ.).

სახ. სო (მე)

ნათ. სჲ

მიც. სონა

მოქ. ას

კავშ. სოცა

მიმარ. სოგა და ა. შ.

სოფ. ბალთის ინგუშური მეტყველება ასეთ ბრუნებას არ ადასტურებს: ასე, მაგალითად, პირველი პირის ნაცვალსახელი სო ნათესაობითს ბრუნვაში არ გამოითქმის როგორც სი, არამედ გარკვევით ისმის სა; მიცემითს ბრუნვაში ნაცვლად სონა- ფორმისა გვხვდება სონ, ზოგჯერ აქ უ-საც რედუქცია მოსდის და ხენ ისმის.

მაგ. სენ დეეზ დეეშა ლალლაჲ მოთთო

-მე მინდა სწავლა ინგუშური ენისა. ეგევე ითქმის კავშირებითი (союзный) და მიმართულებითი ბრუნვების შესახებ. მოქმედებითს ბრუნვაშიც სოფ. ბალთაში ნაცვლად ას-ფორმისა აზ ისმის. მესამე პირის ნაცვალსახელის ბრუნვაც ანალოგიურ სხვაობას იძლევა.

სხვა კავკასიური ენების მსგავსად ინგუშურს კლას-კატეგორიაც მოეპოება. საგნების კლასებად დაყოფა სხვადასხვა ენაში შეიძლება სხვადასხვა ნიშნის მიხედვით ხდებოდეს. ინგუშური I და II კლასის სახელები გარკვეულია: პირველი კლასი მამრობითისაა, მეორე — მდედრობითის; დანარჩენი ოთხი კლასის საკითხი გამოსარკვევია, თუმცა მალსაგოვი ცდილობს სახელები ფორმის მიხედვით მიაკუთვნოს ამა თუ იმ კლასს, მაგრამ ეს საკითხი არაა საბოლოოდ გარკვეული.

გარჩეულია ექვსი კლასი;

შხოლ. ვა ავ ბა ან ბა და

1—2 პირი: და და და ან ბა და

მრავ.

3 პირი: ბა ბა

(იხ. З. Мальсагов, „Ингушская грамматика“ გვ. 119).

კლას-კატეგორიის ზემოაღნიშნული ნიშნები ზმნაშია გამოხატული. სახელთაგან იგი ზოგ არსებით სახელსა და რიცხვით სახელს მოეპოვება:

მაგ. ვოშა (ძმა)

აოშა (და) და სხვა.

კლას-კატეგორიის ნიშნებს ზმნაში აჩენს სუბიექტი, თუ ზმნა გარდაუყოლია, და რეალური ობიექტი, თუ ზმნა გარდამავალია, მაგ.

1. სო ვ-უდ—მივდივარ (მამაკაცი)

სო ა-უდ—მივდივარ (დედაკაცი)

2. ყაზ ლათითაზ დოახ (მე მიწას ვხნავ). უკანასკნელ მაგალითში ზმნა გარდამავალია და ასეთს შემთხვევაში, ჩვეულებრივ, რეალური სუბიექტი ერგატული ბრუნვითაა გამოხატული, ხოლო რეალური ობიექტი სახელობით ბრუნვაშია და ზმნაშიც კლას-კატეგორიის ნიშანს აჩენს.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ აწმყო დროში კლას-კატეგორიის გამოხატვის უნარი მხოლოდ ზმნის ხმოვნით დაწყებულ ფუძეს გააჩნია.

ამ საკითხებთან ბევრი სხვა საკითხიცაა დაკავშირებული; მათი გადაწყვეტა მოითხოვს ინგუშური ენის საფუძვლიან შესწავლასა და მის შედარებას მონათესავე ენებთან. ეს მომავლის საქმეა.

ზ. გაზარინდაშვილი

საანგარიშო მოხსენება დარგულ ენაზე ჩატარებული მუშაობისა

1938 წ. 17 ივლისს სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქ. ფილიალის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტმა $1\frac{1}{3}$ თვით მიმავლინა დლისტინის ასს რესპუბლიკაში—აკუშა-ლევაშში დარგულ ენაზე სამუშაოდ.

მივლინების მიზანი იყო გაცნობილი დარგულ მეტყველებას, გამეღრმავებინა ამ ენის გრამატიკული ცოდნა და დამეძლია სპეციფიკური ბგერების გამოთქმა.

18 ივლისს გავედი ტფილისიდან; მეორე დღეს, საღ. 7 საათზე, უკვე მახაჩ-ყალაში ვიყავი. 20 ივლისს გამოცხადდი განათლების სახალხო კომისარიატში. კომისარის მოადგილემ ფრიად თავაზიანად მიმიღო და აღმითქვა ყოველგვარი დახმარება. მანვე მიმითითა დარგული ენის სპეციალისტებზე, საიღომაროვსა და საიღაბდულაევზე, რომელთაც შეეძლოთ ჩემთვის დახმარების გაწევა.

საიღომაროვს მჟავე წყლებზე სააგარაკოდ გამგზავრების წინ მიეუსწარი. მან ხანგრძლივ საუბარში მომცა რჩევადარიგებანი და მიმითითა საიღაბდულაევზე (ენის, ისტორიისა და ლიტერატურის ინსტიტუტში), რომელიც მის მაგიერობას გამიწევდა.

საიღაბდულაევის რჩევით გადავწყვიტე ათიოდე დღით მახაჩ-ყალაში დარჩენილიყავი, რომ მესარგებლა მისი დახმარებით; იგი შემპირდა აგრეთვე ვინემ დარგუელის შოვნას—ურახლის თემიდან. აბდულაევთან საუბარში გამოიკვია, რომ ჩემი წასვლა აკუშა-ლევაშში უფრო ნაკლებ ნაყოფს გამოიღებდა, ვინემ რომელიმე ურახლელთან მუშაობა. რადგანაც მე მხოლოდ უსლარის და ჟირკოვის მასალებს ვიცნობდი (ამ უკანასკნელთ ურახლის მეტყველების ნიმუშები აქვთ მოცემული); აკუშურ-ლევაშური დიალექტი კი, აბდულაევის მტკიცებით, საგრძნობ განსხვავებას გვიჩვენებს ურახლის მეტყველებასთან შედარებით.

მაინც გადავწყვიტე დასახვერავად წავსულიყავ ლევაშში, საითენაც 25 ივლისს ბუინაქსზე გავლით გავემგზავრე. სამუშაოდ, ავტობუსების მოძრაობა შეფერხებული იყო და უკან, მახაჩ-ყალაში, დაბრუნება მომიხდა და იქ განვაგრძე მუშაობა (28 აგვისტომდის).

ვიშოვე დარგუელი მოჰამედ ალიევი, რომელთანაც ვმუშაობდი. ჩემი მთქმელი გრამატიკულად ნაკლებ განსწავლილი იყო, ამიტომ პირველ ხანებში ხში-

რად მიხდებოდა საიდ აბდულაევის შეწუხება, რომელიც მუდამ დაუზარებლად მიწევდა დახმარებას.

ჩემი მეცადინეობა ამგვარად წარმოებდა: ვიღებდი უსლარის მასალებს (ტექსტები, ფრაზეოლოგია) ვუკითხავდი ჩემს მთქმელს. ის კი გამოთქმას მისწორებდა. პირველ ხანებში ჩემი წაკითხვა იმდენად დაშორებული იყო ბუნებრივ გამოთქმას, რომ იძულებული ვიყავი მთქმელისთვის სიტყვის მნიშვნელობაც გადამეცა რუსულად (რუსული გვარიანად იცოდა), რომ მიმხედარიყო რომელ სიტყვას გამოეთქვამდი. ათიოდე დღის შემდეგ კი ასეთი „წვალბა“ აღარ მქირდებოდა.

დავაბუშავე უსლარის ლექსიკონი (187 გვ.) ანდაზები (30), ტექსტები (48 გვ.); ჟირკოვის წიგნიდან: „Граматика даргинского языка“ — ბათირაის სიმღერები № № 1, 2, 3, 4.

დარგული ენა ოთხ გრამატიკულ კატეგორიას განასხვავებს. სახელთა სამყარო ორ ძირითად ჯგუფად განიყოფება: გონიერთა და უგუნურთა კლასად. პირველ მათგანში ადამიანებია გაერთიანებული; გონიერთა კლასი ორი კატეგორიის სიტყვებს შეიცავს: 1. მამაკაცებისა და 2. ქალებისა. უგუნურთა კლასში თავმოყრილი სიტყვებიც ორ გრამატიკულ კატეგორიად განიყოფება: 1. ნივთთა კატეგორიად, რომელსაც უმთავრესად ადამიანის მოსახმარი საგნები განეკუთვნებიან. (მაგ.: მი¹ — ყინული; ნი² — რძე; შინ — წყალი და სხ.) ეს კატეგორია უცვლელი კატეგორიის ნიშნებით: დ-თი და —რ-თი წარმოგვიდგება. 2. ცხოველთა და მცენარეთა კატეგორიად, სადაც თავს იყრის საგნები ნივთთა სამყაროდანაც.

მამაკაცთა (გონიერთა კლასი) კატეგორიის ნიშანია ჟი (მხოლ. რიცხვ. -დ, -რ (მრ. რიცხვის I—II პირის ფორმებთან და -ვა¹ (რომელიც მრავლობითი რიცხვის III პირის გამოძნატველ ფორმებს მოუღის).

ადამიანი ქალების კატეგორიის ნიშანი, როგორც მხოლოდობითი რიცხვის ყველა პირის, ისე მრავლობითი რიცხვის I—II პირის ფორმებთან დ- და რ არის. მრავლ. რიცხ. III პირის ფორმებში იგი მამაკაცთა კატეგორიასთან შედარებით განსხვავებას არ გვიჩვენებს: -ვა.

უგუნურთა კლასიდან ნივთთა კატეგორიას ყველა რიცხვისა და პირის ფორმებთან დ- და -რ მოუღის, ცხოველთა და მცენარეთა კატეგორიას კი — მხოლ. რიცხვის ფორმებთან ვა აქვს, მრავლობითი რიცხვის ყველა პირის ფორმებთან —დ- და -რ².

¹ ვ და ბ დარგულში გარჩეული არაა. უსლარის და ჟირკოვის ტრანსკრიფციის მ-ს პირობითად ვა — [„ვ მაგარი“] გადმოვცემთ.

² დ- და -რ ერთი გრამატიკული ოდენობის ორი, ფუნქტიკურ ნიადგზე წარმოშობილი ნაირსახეობა უნდა იყოს. ჩვეულებრივად დ- სიტყვას თავში მოუღის, -რ კი ბოლოში. უნდა ვიფიქროთ, რომ ისტორიულად დ-ს ნაცვლად რ- უნდა ყოფილიყო. ამას მხარს უჭერს ის ფაქტი, რომ ზოგიერთ სიტყვას კატეგორიის გაქვევებულ ნიშნად სიტყვის თავში სწორედ ეს რ- შემოუნახავს, მაგ.: რ-უძი — და, сестра (მდრ. უძი — ძმა). რ-ურხი — ქალიშვილი, дочь, дёвочка (მდრ: ურში — ვაჟიშვილი, сын). ენის განვითარების პროცესში გარკვეული ფუნქტიკური ცვლილების შედეგად თავკიდური რ- დ-ს შეუცვლია, მხოლოდ ზოგ სიტყვას, რომელთაც ორგანულად შეუსისხლზორცებიან ეს კატეგორიის ნიშანი, შეგოუნახავთ ის დღემდე.

კატეგორიის ნიშნები მოუღისთ:

- ა) ზედსართავებს. მაგ.: უკნა ადამილი < უ-უკნა ადამილი—მოხუცი კაცი; დ-უკნა გუნულ—მოხუცი ქალი; ვა-უკნა გათა—ბებერი კატა. უ-აღკაშა ადამილი—კოჭლი კაცი; დ-აღკაშა გუნულ—კოჭლი ქალი.
- ბ) ზოგ სახელ არსებითებს: მაგ.: უ-წხ—სახე, რომელიც ეკუთვნის მამაკაცს. დ-წხ—სახე ქალისა. ვა-წხ—სახე რომელიმე ცხოველისა.¹
- გ) ზმნის პირიან ფორმებს:

მხოლოდობითი რიცხვი

მამაკ.	ქალთა	ცხოველთა	
1. ნუ სადრა > სა-უ-დ-რა *	—სა-რ-რა	სა-ვა-რა	მე ვარ
ხუ სადრი > სა-უ-დ-რი *	—სა-რ-რი	სა-ვა-რი	შენ ხარ
პით სად > სა-უ-ი *	სა-რ-ი	სა-ვა-ი	ის არის

მრავლობითი რიცხვი

მამაკაცთა	ქალთა	ცხოველთა	
ნუშა	სა-რ-რა	—სა-რ-რა	ჩვენ ვართ
ხუშა	სა-რ-რა	—სა-რ-რა	თქვენ ხართ
პით-თ-ი	სა-ვა-ი	—სა-რ-ი	ისინი არიან

გარდამავალ ზმნებში წარმოდგენილია ხოლმე ობიექტის კლას-კატეგორიის ნიშანიც:

ნაივა-ლი უ-აღკაშულ-ლა ნუ —ნაიბი მთრგუნავს მე; ნაივა-ლი დ-აღკაშულ-ლა გუნულ—ნაიბი თრგუნავს ქალს; ნაივა-ლი ვა-აღკაშულ-ლა ყარ—ნაიბი თელავს ბალახს.

(ნაიბ-ლი ერვატივის ფორმაა. უსლართი творительный падеж, ყირკოვის მიხედვით აქტივეუსი; უ-, დ-, ვა- კატეგორიების ნიშნები. ზმნურ ფორმებში: უ-აღკაშულ-ლა, დ-აღკაშულ-ლა, ვა-აღკაშულ-ლა, —ლა I პირის აღმნიშვნელი -რა არის, სადაც „ლ“-ს მეზობლობით „რ“-მ ასიმილაცია განიცადა).

დ) ლოკატიურ ბრუნვათა ფორმებს

მაგალითად:

ნუ უაწალიზი-უ სახრა—მე (კაცი) ტყეში ვიმყოფები. [უაწა—ტყე. უაწა-

¹ ლ. ყირკოვი თავის წიგნში „Грамматика даргинского языка“ აღნიშნავს, რომ კატეგორიის ნიშნები მოუღისთ სახელ არსებითებს, რომლებიც განსაზღვრული არიან კუთვნილებითი ნაცვალ სახელეებით და ასახელებს მაგალითებს: დილა დ-წხ—ჩემი სახე (ქალისა), დილა უ-წხ—ჩემი სახე (მამაკაცის) ავალა დ-წხ—დედის სახე, ავალა უ-წხ—მამის სახე და სხ. მაგრამ არ არის აუცილებელი, რომ ამ სიტყვის ამგვარად ზმარებას კუთვნილებითი ნაცვალ-სახელი ახლდეს. თითონ უ-, დ-, ვა—მიუთითებს იმაზე, თუ ვისია ეს სახე, მამაკაცის, დედაკაცისა თუ ცხოველის. მაგ.: ჯგუჯალ დ-წხ-ლა ხარი ჰით—იგი (ქალი) მშვენიერი სახის არის, დ-წხ-ლა სიტყვაში დ- კატეგორიის ნიშანია -წხ- ძირია, -ლა კი ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი.

ლი-ზი-ჟე—ადგილობრითი ბრუნვაა ერგატის ფორმაზე (ჟეწა-ლი) მოქმედების მიმართების ფორმანტის (-ზი) და კატეგორიის ნიშნის (ჟე) დამატებით. ამგვარი კატეგორიის ნიშან-მიმატებული ფორმები ადგილზე სტატიკურად მყოფობას აღნიშნავენ].

ნუ ჟეწალიზი-რ სა-რ-რა—მე (ქალი) ტყეში ვიმყოფები.

ვიწ ჟეწალიზი-რ სა-ვა-ი—მგელი ტყეში არის.

ცა ხამხარა ჟალღირა ცა ატლავლიში-რ დუული სა-რ-ი—ერთი ვირი [და] აქლემი[და] ერთ მინდორზე მცხოვრები [живя] არიან. [ატლავ—მინდორი. ატლავ-ლი-ში—მინდორზე ატლავ-ლი-ში-რ—მინდორზე მყოფი უგუნურთა კლასის, II კატეგორიის საგანი (კატეგორიის ნიშანი -რ, მრავლობით რიცხვში ერთი უგუნურთა კლასის I და II კატეგორიისთვის) დ-უული აბსოლუტივის ფორმა აწმყო დროისა უის ზმნისაგან. დ- კატეგორიის ნიშანია, რომელიც სიტყვის თავში იხმარება (შდრ. ატლავლიში-რ და დ-უული. ერთი და იგივე კატეგორია წარმოდგენილია ორი ნიშნით „დ“ და „-რ“-თი)

ბ რ უ ნ ე ბ ა

უსლარი დარგუული ბრუნების შესახებ წერდა: „Падежи, встречающиеся в хюркилинском языке, могут быть подведены под две категории. Первая категория включает в себе падежи, обозначающие отвлеченные отношения, вторая—падежи, обозначающие относительное положение в пространстве. Падежи второй категории обозначают также множество отвлеченных отношений, но во всяком случае местная основа их очевидна: такового рода падежи назовем мы вообще местными“ (Услар „Этнография Кавказа“—Хюркилинский язык“, стр. 15). ამის შემდეგ იგი ასახელებს რვა ბრუნვას (именительный, равняющий, уподобляющий, тождественный, уступающий, творительный, родительный и дательный).

უსლარის მიერ დასახელებული რვა ბრუნვიდან ოთხი იწარმოება ფუძეზე (resp. სახელობითი ბრუნვა) მთელი, დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე სიტყვების დართვით¹.

მაგ.:	Уподобляющий	$\sqrt{+}$	ლუნა (მრ. ლუნ-თი)
	Тождественный	$\sqrt{+}$	ოან
	Уступающий	$\sqrt{+}$	იღში-ჟე (-რ, -ვა)
	Равняющий	$\sqrt{+}$	ცად

ლ. უირკოვი დარგუული ენის ბრუნვებად სამართლიანად გამოყოფს ოთხ ბრუნვას. ეს ბრუნვებია: სახელობითი, აქტივეუსი, მიცემითი და ნათესაობითი.

¹ ლუნა—მსგავსი, подобный; ცად—ოდენა; ოან—როგორც (как); იღში-ჟე || იღში-ვა || იღში-რ—ვიდრე. მაგ.: ხ უ რ ლ უ ნ ა—შენი მსგავსი, შენნაირი; ჰით დურხუტჷ უძილუნა საა-ეს ბავში ძმასავითაა (ძმას ჰგავს); სი—რა? სიცად —რამდენი>რაოდენი. ნუცად—ჩემოდენა. ნაფოან—ნათესავით. ავღაშირ რურს დუხულ ხარი—ვიდრ ვდედა, ქალიშვილი ჰკვიანი არის, ე. ი. ქალიშვილი დედაზე უფრო ჰკვიანია.

ჟირკოვის ტერმინოლოგიით აქტიუხსი იმ ბრუნვას ეწოდება, რომელსაც უხლარი მოქმედებით ბრუნვას (творительный падеж) ეძახდა.

სახელობით ბრუნვას სპეციალური ფორმანტი არ გააჩნია, იგი წმინდა ფუძეს წარმოგვიდგენს. ამ მხრივ იგი ჩვენს წრფელობით ბრუნვას უდრის.

სახელი არსებითების ერთი, ძალიან დიდი ჯგუფი მხოლოდობითი რიცხვის სახელობითი ბრუნვის ფორმაზე (ე. ი. ფუძეზე) -ლი-ს დართვით შესაბამი რიცხვის ერგატის (აქტიუხსი, творительный падеж) აწარმოებს. ამ ბრუნვას აქვს ემფატიკური ფორმებიც: -ლიინ; ლიინი¹. ერგატის ფორმანტად გვხვდება -ან ემფატიკური ფორმებით: -ანი; -ე ემფატიკური სახეებით: -ეინ, -ეინი. მრავლობით რიცხვში: -ა, -აან, -აანი;

მხოლოდობითი რიცხვის მიცემითი ბრუნვა ერგატის ფორმაზე -ს-ს დართვით იწარმოება. ემფატიკური ფორმები არ გააჩნია. მრავლობითი რიცხვის მიცემითი ბრუნვაც შესაბამი ერგატივიდანაა ნაწარმოები, მაგრამ არა მხოლოდ ს-ს დართვით, ამის შესახებ ცოტა ქვევით ვიტყვით.

ნათესაობითი ბრუნვა მხოლოდობით რიცხვში ერგატის ფორმანტს იყენებს ხმოვან ი-ს ა-დ შეცვლით. მრავლობით რიცხვში კი წარმოებული უნდა იყოს ერგატის ფორმაზე -ილა-ს მიმატებით.

განზრახ ბოლოს ვენები სახელობით ბრუნვას მრავლობითი რიცხვისას, რადგან აქ სახელობით ბრუნვის ფორმა შეიცავს მრავლობითობის მაწარმოებელ, მრავალრიცხოვან აფიქსებს. მაგ.: -ი, -ნი, -ანი, -უნი, -ვი, -უვი -ურვი, -რუვი, -ში, -თი, -რი. ეს აფიქსები ყველა ერთ ხმოვანზე, ი-ზე ბოლოვდება, მაგრამ ძნელია ეს ი-ნი მრავლობითი რიცხვის სახელობითი ბრუნვის ფორმანტად იქნეს მიჩნეული; ზემოთგანხილული სუფიქსების (послелог) ცად, ლუნთი (-ლუნა-ს მრავლ. რიცხვი) ოან დართვისას ეს ი-ნი რჩება, ცვლილებას არ განიცდის, სწორედ ისეთ მდგომარეობასთან გვაქვს საქმე, როგორთანაც მხოლოდობით რიცხვში გვქონდა საქმე (√+ ცად, √+ ოან, √+ ლუნთ-ი).

მოვიყვანოთ რამდენიმე სახელის ბრუნების მაგალითი:

მხოლოდობითი რიცხვი

სახ. შანგ (ქვაბი)
 ერგ. შანგ-ლი, -ლი'ინ, -ლი'ინი
 მიც. შანგ-ლი-ს
 ნათეს. შანგ-ლა

სახ. წა (ცეცხლი)
 ერგ. წა-ლი, -ლი'ინ, -ლი'ინი
 მიც. წა-ლი-ს
 ნათ. წა-ლა

სახ. ადა (მამა)
 ერგ. ადა-ან, -ანი

¹ გამოთქმაში ისმის: -ლი'ინ, -ლი'ინი.

მიც.	ადა-ს
ნათეს.	ადა-ლა
სახ.	ან ^ა კი (ხორბალი)
ერგ.	ან ^ა კი-ლი, -ლი ^ა ინ, -ლი ^ა ინი
მიც.	ან ^ა კი-ლი-ს
ნათეს.	ან ^ა კ ^ე
სახ.	ც ^ა ტანილა (ბალიში)
ერგ.	ც ^ა ტანი-მ, -მ ^ა ინ, -მ ^ა ინი
მიც.	ც ^ა ტანი-მ-ს
ნათეს.	ც ^ა ტან-მ
სახ.	ჯუნულ (ქალი, ცოლი)
ერგ.	ჯუნუ-მ, -მ ^ა ინ, -მ ^ა ინი
მიც.	ჯუნუ-მ-ს
ნათ.	ჯუნ ^ა შ-ა

მრავლობითი რიცხვი

სახ.	შუნგრი (ქვაბები)
ერგ.	შუნგრ-ა, -აან, -აანი
მიც.	შუნგრ-ეს < შუნგრა + ის*
ნათეს.	შუნგრ ^ე ლა < შუნგრა + ილა*
სახ.	წამი (ცეცხლები)
ერგ.	წამ-ა, -აან, -აანი
მიც.	წამ-ეს < წამა + ის*
ნათეს.	წამ-ელა < წამა + ილა*
სახ.	ადნი (მამები)
ერგ.	ადნ-ა, -აან, -აანი
მიც.	ადნ-ეს < ადნა + ის*
ნათეს.	ადნ-ელა < ადნა + ილა*
სახ.	ან ^ა კურვაი (ხორბლეული)
ერგ.	ან ^ა კურვა-ა, -აან, -აანი
მიც.	ან ^ა კურვა-ეს < ან ^ა კურვაა + ის*
ნათეს.	ან ^ა კურვა-ელა < ან ^ა კურვაა + ილა*

სახ. ცუანუევი (ბალიშები)
 ერგ. ცუანუეფ-ა, აან, -აანი
 მიც. ცუანუეფ-ეს < ცუანუეფა + ის*
 ნათ. ცუანუეფ-ელა < ცუანუეფა + ილა*

სახ. ჯუნნი (ჯოლები)
 ერგ. ჯუნნ-ა, -აან, -აანი
 მიც. ჯუნნ-ეს < ჯუნნა + ის*
 ნათეს. ჯუნნელა < ჯუნნა + ილა*

როგორც მოყვანილ მაგალითებიდან ჩანს, მრავლობითი რიცხვის ბრუნება უფრო თანმიმდევარია, ვინემ მხოლოდობითი რიცხვისა. თუ ერგატივეები სიტყვების: შანგ (შანგლი), ადა (ადაან) ცუანილა (ცუანიჲ) მხოლოდობით რიცხვში განსხვავებულია, მრავლობით რიცხვში ამ განსხვავებას ადგილი არ აქვს: (შუნგრ-ა, წამ-ა, აღნ-ა, ცუანუეფ-ა) ეგვე შეიძლება ითქვას მიცემითისა და ნათესაობითის შესახებ.

განსხვავებათა ერთი ნაწილი ფონეტიკური ცვლილებებითაა გამოწვეული. მაგ.: ერგატივი გუნულ (ჯოლი) სიტყვისა უნდა ყოფილიყო *გუნულ-ლი მაგრამ: გუნულ + ლი > გუნუ-ჲ ორი „ლ“ ამოვარდა და „უი“ კომპლექსი „უჲ“-დ შეიცვალა. ამავე სიტყვის ნათესაობით ბრუნვაში მოსალოდნელი იყო *გუნულ-ლა, მაგრამ გვაქვს გუნუჲ, ე. ი. გუნულ + ლა > გუნუ-ა > გუნუჲ. ორი „ლ“ დაკარგულა „უა“ კომპლექსს კი „ჲა“ დიფთონგი მოუტია.

შინ (წყალი) ერგატივში „*შინ-ლი“-ს ნაცვლად „შიჲ“-ს სახითაა წარმოდგენილი. („ნლ“ ორი „ლ“ მსგავსად ამოვარდება ორი „ი“ კი „იჲ“ კომპლექსს იძლევა.

ეგვე სიტყვა ნათესაობით ბრუნვაში მოსალოდნელ *„შინ-ლა“-ს ნაცვლად „შე“-ს სახითაა წარმოდგენილი: შინ-ლა > ში ა > შე (ჯერ „ნლ“¹ დაიკარგა, შემდეგ კი ია-მ ნაწილობრივი დამსგავსების ნიადაგზე „ე“ მოგვცა.

მრავლობით რიცხვში ერგატივის ფორმა სახელობითის ფორმას ფარავს „ი“ ხმოვნის „ა“ ხმოვნით შეცვლით. მიცემითის ფორმები შუნგრ-ეს, წამ-ეს, აღნ-ეს,

ანკურეფ-ეს, ცუანუეფ-ეს, ჯუნნ-ეს ნათელყოფენ, რომ ეს ე პირველადი არ უნდა იყოს, არამედ მიღებულია „ა+ი“ საშუალებით. ამრიგად მიცემითი ბრუნვა მრავლობით რიცხვში წარმოებული უნდა იყოს ერგატივის „ა“ზე დაბოლოებულ ფორმაზე „-ის“ ფორმანტის დართვით:

ერგატივი:	მიცემითი:
შუნგრა	შუნგრეს < შუნგრა + ის
წამა	წამეს < წამა + ის
აღნა	აღნეს < აღნა + ის

¹ „ნლ“-ს დაკარგვას შეიძლება წინ უსწრებდა „ნ“-ს „ლ“-დ ქცევა.

ერგატივი:	მიცემითი:
ა ^ა	ა ^ა ა ^ა
ანკურვაა	ანკურვეს < ანკურვაა + ის
ყუანწუვაა	ყუანწუვეს < ყუანწუვაა + ის
ჯუნა	ჯუნეს < ჯუნა + ის
	და სხვა.

მრავლობითი რიცხვის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმები: **შუნგრელა, წამელა, აღნელა** და სხვა მიღებული უნდა იყვნენ ერგატივის ფორმაზე „ილა“-ს დართვით¹.

ერგატივი:	ნათესაობითი:
შუნგრა	შუნგრელა < შუნგრა + ილა
წამა	წამელა < წამა + ილა
აღნა	აღნელა < აღნა + ილა
ა ^ა	ა ^ა ა ^ა
ანკურვაა	ანკურველა < ანკურვაა + ილა
ყუანწუვაა	ყუანწუველა < ყუანწუვაა + ილა
ჯუნა	ჯუნელა < ჯუნა + ილა ² .

მიმართულებითი ბრუნვები

მიმართულებითი ბრუნვა დარგულში ხუთია. ისინი იწარმოება მხ. რიცხვის ერგატივის ფორმაზე -**ზი**, -**ში**, -**უ**, -**ჩუ**, -**ცი**-ს დართვით. სუფიქსი -**ზი** რაიმეში შიგნითკენ მიმართულების აღმნიშვნელია. მაგ.: **შილი-ზი**—აულში [წასვლა]; აქ **ში-ლი**—ერგატივის ფორმაა. სუფიქსი-**ში** „ზე მიმართულების“ აღმნიშვნელია. მაგ.: **გალგალი-ში** ხეზე [ასვლა] -**უ** რაიმეს „ქვეშ მიმართულებას“ აღნიშნავს, -**ჩუ** და **ცი** გვერდით და შორიახლო გავლას გამოხატავს. მაგ.: **ჭაწალი-ჩუ**—ტყის გვერდით. **ჭაწალიცი**—ტყის გვერდით.

ადგილობითი ბრუნვები

როცა სიტყვა არა რაიმესკენ მოძრაობას, არამედ რაიმეზე, რაიმესში ან რაიმეს გვერდით, შორიახლო, ან ქვეშ მყოფობას გულისხმობს, იგი ადგილობით ბრუნვებში არის დასმული. ადგილობითი ბრუნვაც ხუთია და ისინი მიმართულებითი ბრუნვების ფორმებზე სათანადო კატეგორიების ნიშნების დართვით იწარმოებიან.

¹ აქვე უნდა აღვნიშნო, რომ ყირკოვი მრავლობითი რიცხვის ერგატივის მაწარმოებლად — „ა“-ს სთვლის, მიცემითის მაწარმოებლად — „ეს“-ს, ხოლო ნათესაობითის მაწარმოებლად „წ“-ს.

² თითონ ეს „ილა“ ფორმანტი არ უნდა იყოს მარტივი, შეიძლება „ილა“-დ დაიშალოს, მაგრამ ცალკეული დიალექტების მიხედვით ბრუნვის დამუშავებამდე ძნელი იქნება ამაზე დაპარაკი.

მიმართულებითი

ადგილობითი

1. ჭაწა-ლი-ზი	1. ჭაწა-ლი-ზი-ჟ (-, რ, -ვა)
2. ჭაწა-ლი-ში	2. ჭაწა-ლი-ში-ჟ (-, რ, -ვა)
3. ჭაწა-ლი-ჟ	3. ჭაწა-ლი-ჟ-ჟ (-რ, -ვა)
4. ჭაწა-ლი-ჩუ	4. ჭაწა-ლი-ჩუ-ჟ (-რ, -ვა)
5. ჭაწა-ლი-ცი	5. ჭაწა-ლი-ცი-ჟ (-რ, -ვა)

ჭაწალიშიჟ საარა—ტყეში ვიმყოფები (მამაკაცი);

ჭაწალიზირ სარრა—ტყეში ვიმყოფები (ქალი);

ვიწ ჭაწალიზივა სავრა—მგელი ტყეშია;

ჭაწალიშიჟ—ტყეზე, ტყის ზევით მყოფი (კაცი);

აჟურლაჟ—საბნის ქვეშ;

წალიჩუ—ცეცხლის გვერდით;

ჩარხლიჩუ სააჟა კიცილი ბირარ—ტანთან ხალათი ახლოს არის ხოლმე.

ჩარხ—ტანი. ჩარხ-ლი-ჩუ—ადგილობ. ბრუნვაა—ტანის, სახეულის

გვერდით.

უსლარი ადგილობითი ბრუნვების თითოეულ სერიას უმატებს ფორმებს -ვაჟით, [ჟ]სად, -[ჟ]ად, -[ჟ]ად სადაც თავკიდური ჟ—მამაკაცთა კატეგორიის ნიშანია. ჟირკოვი ამ ფორმებს განიხილავს როგორც თანდებულებს (последелю-ш).—ვაჟით აღნიშნავს ისეთ მოძრაობას, რომელიც რაიმეზე გაივლის (через) მაგ.: შილიზი-ვაჟით—სოფელზე, через аул. -სად მოქმედების იქეთ მიმართების აღმნიშვნელია. მაგ.: შილიზიჟ-სად—სოფლიდან იქეთ,—из аула; ად მოქმედების იქეთ და ზევით მიმართების აღმნიშვნელია. მაგ.: შილიზიჟ-ად—სოფლიდან ზევით. გად კი მოქმედების, ანუ მოძრაობის ზევიდან ქვევით მიმართებას გამოხატავს. მაგ.: შილიზიჟ-გად—სოფლიდან ქვევით.

ჟირკოვი იხილავს რა დარგულ ბრუნვას, -ში დაბოლოებას სამართლიანად განუკუთვნებს ადგილობით ბრუნვებს.

(ეს დაბოლოება დაერთვის რა ერგატივის ფორმას, აწარმოებს ალათიუსს). მაგრამ ამავე -ში-ს იგი ადგილის გარემოებასთან განიხილავს და ალათიუსის ფორმებს დანაწევრებულად წარმოგვიდგენს. მაგ.: დუვაჟული შიჟ-საარა, დუვაჟული შირ გუნულ სარრა¹ და სხ. (იხ. „Грамматика даргинского языка“, стр. 16). ეს „ში“ სხვა არაფერია, თუ არა ის „-ში“, რომელიც ამავე ავტორის მიერაც ადგილობითი ბრუნვების ფორმანტადაა გავებული. უნდა იყოს დუბუჟულიშიჟ საარა—მთაზე ვიმყოფები (მამაკაცი), დუბუჟულიშირ გუნულ სარრი—მთაზე ქალი არის (ქალი მთაზე იმყოფება).

რაც შეეხება ადგილის გარემოებას (наличие места), ეს გრამატიკული კატეგორია, როგორც ადგილობითი, ისე მიმართულებითი ბრუნვების ფორმებითაა წარმოდგენილი.

¹ შევტოვებ. უნდა იყოს გუნულ სარრი. სარრა აშკარად I პირის (ქალთა კატეგ.) ფორმაა: ნუ სარრა—მე (ქალი) ვარ, ხუჟ სარრი—შენ (ქალი) ხარ. შით სარრი—ის (ქალი) არის.

მაგალითები: უნნალი-ჩუ იყუმა საჟ—მეზობელთან [მეზობლისკენ] წავიდა [წასული არის]. ჰითთი ჯუმწელი-ში ვა-იყუმა სა-ვა-ი—ისინი ლოცვაზე წასულნი არიან. ცა ხამხარა ვაღლირა ცა აჟლაკლიშირ დუული სარი—ვირი და აქლემი [და] ერთ მინდორზე მცხოვრები არიან. (ხამხარა ვაღლირა—ქვემდებარე, დუული სარი—შემასმენელია. ცა და აჟლაკლიშირ განმარტება, ამ შემთხვევაში ადგილის გარემოება: საღ არიან მცხოვრები?—ერთ მინდორზე).

ღისრა სავირა შიგადიგილი სავი ვაღლიში—საპალნე და თითონც დაადეს (დადებულ ყვეს) აქლემზე. (ქვემდებარე იგულისხმება—მათ. შემასმენელი—შიგადიგილი სავი, პირდაპირი დამატება—ღის და სავი. ადგილის გარემოება—ვაღლიში. რაზე დაადეს? აქლემზე დაადეს).

მრავლობითი რიცხვის წარმოება

დარგულში მრავლობითობის მაწარმოებელი სუფიქსები შემდეგია:

-ანი	არც—ვერცხლი, ფული.	არც-ანი—ვერცხლები, ფულები
-ვი	ხული—თვალი	ხულ-ვი—თვალეები
-ი	უნც—ხარი	უნც-ი—ხარები
-თი	სიკალ—საგანი	სიკალ-თი—საგნები
-ნი	აღა—მამა	აღ-ნი—მამები
-მი	წა—ცეცხლი	წა-მი—ცეცხლები
-რი	ჩარხ—სხეული, ტანი	ჩურხ-რი—სხეულები ¹
-რუვი	განძი—კიბე	განძ-რუვი—კიბეები
-უვი	გაღა—ხე	გაღ-უვი—ხეები
-ურვი	ჭაწა—ტყე	ჭაწ-ურვი—ტყეები
უნი-	ჭალმალ—ამხანაგი	ჭალმალ-უნი—ამხანაგები

ამ სუფიქსებიდან, როგორც უ რ კ ო ვ ი აღნიშნავს, ძნელია ყველაზე უფრო გავრცელებულის გამოყოფა. უცხო ენებიდან ნასესხები სიტყვების მრავლობითიც ვერ შევლის ამ საკითხის გადაწყვეტას, რადგანაც ნასესხებ სიტყვათაგან ზოგიერთი და ზოგი მეორე სუფიქსით აწარმოებს მრავლობით რიცხვს.

ყველა იმ თავისებურების აღნუსხვას, რამაც მუშაობის პროცესში ჩემი ყურადღება მიიქცია, აქ ვერ შევუდგებით. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ენაზე მუშაობისას ყურადღებას ვაქცევდი შემდეგ საკითხებს: მოიპოება თუ არა გაბატონებული სუფიქსი მრავლობითის წარმოებისა? აქვთ თუ არა სუფიქსად გამოყენებულ სიტყვებს დამოუკიდებელი მნიშვნელობა? იცნობს თუ არა დარგული ენა ხარისხების წარმოებას? თუ არა, რა საშუალებით ინაზღაურებს ამ „ნაკლს“? რა და რა ბუნებრივი კომპლექსები გვხვდება ამ ენაში? შემდეგ: ყურადღებას ვაქცევდი კითხვით ნაწილაკებს, კითხვითი წინადადების წყობას, ინტონაციას კითხვით წინადადებაში... ფონეტიკურ მოვლენებს (ასიმილაცია, დისიმილაცია და სხ.) ჭ—ბგერისა და ვ ბგერის ფონეტიკურ ღირებულებას... რომელ კატეგორიებს განეკუთვნება ახლად შესული სიტყვები? და სხ...

¹ ეს და ამისი მსგავსი მრავლობითი რიცხვის ფორმები ამ ენაში ფლექსიის არსებობას ადასტურებენ. მაგ.: შანგ—შუნგრი, ჭაწა—ჭაწურბი და სხ.

პ. ხ შ ბ შ ტ ი ა

მოკლე ანბარიში თელავის რაიონში ჩატარებული
სალექსიკოლოგიო მუშაობის შესახებ
(22 ივლ.—22 აგვ. 1938 წ.)

ენიმიკი-ს მიერ მივლინებული ვიყავი ერთი თვით შიგნით-კახეთში, სახელ-
დობრ, თელავის რაიონში კახური ლექსიკონის მასალების შესამოწმებლად და
შესავსებლად. 22 ივლისს ჩავედი თელავში და შევეუდექი მუშაობას.

ზაფხულობით სოფლად გაცხარებული მუშაობა და საჭირო ობიექტების
შოვნა მათი მოუცლელობის გამო არც ისე ადვილია, მაგრამ მაინც მომიხერხდა
დავალების შესრულება. 7—8 დღეს დავრჩი თელავის ახლომახლო სოფლებში
(თელავი, ვარდისუბანი, რუისპირი, შალაური) და შემდეგ გადავედი ქისტაურ-
ში (რ. ერისთავის სოფელი). ეს სოფელი გავიხადე ბაზად. არჩევანი მიზანშე-
წონილი აღმოჩნდა, რადგანაც სხვა დასახელებული ადგილები 3—5—7 და 10
კილომეტრით არიან დაშორებული მისგან. ქისტაურში შევამოწმე ცნობილი
მწერლის რაფიელ ერისთავის თხზულებებიდან ამოკრეფილი სიტყვები და
ტექმები. ხოლო ახმეტაში 4000-მდე სიტყვა—ის მასალა, რომელიც გასულ წელს
ქართლის სხვადასხვა ადგილებში შემოწმდა ამხანაგების მიერ. ამავე დროს ვაგ-
როვებდი ახალ სიტყვებს, ვაკვირდებოდი ადგილობრივს მეტყველებას და ვი-
წერდი ხალხური სიტყვიერების ნიმუშებს.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ თელავის რაიონის მოსახლეობა ნარევია. ქართვე-
ლების გარდა აქ ბლომად ვხვდებით სომხებს, რომელთა დასახლების ის-
ტორია კახეთში ძველისძველია და ამიტომ ისინიც ქართველებად სთვლიან თავი-
ანთ თავს, მით უმეტეს, რომ დიდმა ნაწილმა სომხური ენა არც კი იცის; ვხვდე-
ბით აგრეთვე იმერეთიდან თუ რაჭიდან გადმოსახლებულებს, რომელთა გად-
მოსვლა აქ მესამოცე წლებიდან დაიწყო და ამ ხნის განმავლობაში იმერულ-
რაჭული ენის თავისებურება თითქმის წაიშალა, საერთოდ მათ შეითვისეს სა-
მოსელოთან ერთად კახელთა ადათ-ჩვეულება და მეტყველება. ამით გარდა არიან
ოსები, რომლებიც უსწორო ქართულით ლაპარაკობენ. სახლობენ აგრეთვე
ხევსურები, თუშები, მათი მეტყველების თავისებურება დღემდე დაცულია.

ენობრივი თვალსაზრისით თავისუფლად შეიძლება იმის თქმა, რომ კახუ-
რი ყველაზე ახდენს გავლენას ურთიერთკავშირის გამო, მაგრამ ეს გავლენა
თითქმის სრულიად იშლება, როცა ხევსური, თუში ან ოსი თავის წრეში ლაპა-
რაკობს.

აქვე უნდა ითქვას, რომ რუსული თუ რუსული გზით მიღებული სიტყვები საკმაო რაოდენობით შესულა კახურში, მაგრამ კახელს ისე აქვს ესენი შეცვლილი და შეთვისებული, რომ მათი გამოცნობა არც ისე ადვილია. ალბათ ამის გამოა, რომ ამა თუ იმ სიტყვის არა ქართულობაში ძნელად მოახერხებთ დააჯეროთ კახელი. რა თქმა უნდა, ეს რუსული თუ უცხოური წარმოშობის სიტყვები ზეპირი გზით არის შესული კახურ მეტყველებაში და სკოლის გავლენის გარეშე დგას.

ასეთებია, მაგ: ზოდი—взводный, კარტო—картон, პროკლოვი—прокурор, გვოლდები—гвозди, ოტავრაფი—фотограф, უმალეკი—умывальник, შატლო—шататься და მრ. სხვა.

მასალების შემოწმებისა თუ ახლის შეკრებისა და გარკვევის დროს ჩემთვის დასაყრდენი კახელი იყო და ისიც ერთის ნაცვლად რამდენიმე სხვადასხვა სოფლიდან.

ამიტომ ქისტაურასა, ახმეტას, იყალთოს, მატანს, ხორხელსა და სხვა სოფლებში მუშაობას მოვანდომე საკმაო დრო, სახელდობრ, 20 დღე, შემდეგ დაებრუნდი თელავში და აქაც 2—3 დღეს ვიმუშავე. ამგვარად მივლინებაში დაეყავი სრული ერთი თვე. ამ ხნის განმავლობაში ჩავატარე შემდეგი სახის მუშაობა.

1. შევამოწმე და განვმარტე რაფიელ ერისთავის თხზულებიდან ამოკრებილი 300 სიტყვა.

2. შევამოწმე 4000-მდე სიტყვა.

3. შევკრიბე და განვმარტე 1000 ახალი სიტყვა (ხევსურულისა და თუშურის გამოკლებით).

4. ჩავწერე რვეულის 170 გვერდის რაოდენობით ხალხური ზეპირმეტყველების ნიმუშები (ამბები, ლექსები).

5. შევკრიბე 90-დე ანდაზა, გამოცანა, თქმა თუ მოსწრებული სიტყვა-პასუხი.

6. ჩავწერე 15 № ბავშვთა თამაშობა.

7. შეკრებილ მასალაზე დაყრდნობით დავამუშავე შიგნით-კახურის ენის თავისებურება.

მ ც ი რ ე ნ ი მ უ შ ე ბ ი

1. რაფიელ ერისთავის თხზულებიდან¹ ამოკრებილი სიტყვების შემოწმება-განმარტებისა:

ქოცო პატარა ქვევრი.

„კერასთან შუა ბოძია,

ბოძთან-ძმრის ქოცო თხლიანი“.

ჩ ი ტ ი რ ე კ ი ა მოსულელო კაცი.

„დიამბევი გყვანდა ჩ ი ტ ი - რ ე კ ი ა“.

ა ჯ ი ლ და დაუკოდავი ცხენი. ვაყა.

„ერთხელ უცხოდ მოკაზმული მდიდარი

¹ ტ. I, II, III გამოცემული სახელგამის მიერ შ. რადიანის რედაქციით.

ყარაბაღის აჯილღაზი და მჯდარი
მოაქროლებს, ამაყად იყურება“...

ფათალო ხვია მცენარე, სურო.
„ისე მტკიცედ დაეკონე,
ვით ფათალო ჩაწმანხული“.

ქსუი მფრთხალი (გურიაში ფთხუი), მიუქარებელი ადამიანი საქონელი
თუ ფრინველი „ქსუი ყოფილხარ, დასტურა, რომ არვის მიეკარები“.
ჭყანტი ჭაობი.

„ჭყანტში კი დალაჯუნებს
მარტო ბაყაყის ჭამია“...

ლოხი, მუხლებში მოღუნებული, უღონო ადამიანი ან საქონელი.
„ხარმაცი და ბერი ლოხი“.

2. 4000 სიტყვის შემოწმებისას აღმოჩნდა, რომ:

ა) არის სიტყვები, რომელთა მნიშვნელობა არ იცინან
არც კახეთში და არც ქართლში, ასეთებია: ლელი ოგუაში, ქონგური,
ღუმლაკი, ყოსული და სხვა.

ბ) არის სიტყვები, რომელთა მნიშვნელობა ესმით მხო-
ლოდ კახეთში; ასეთებია:

ბაკლა—კირკაყი, მარცვლებად (გურიაში: კაკლად) მოხარშული ლობიო.
ყუტყუტი კრუხის ძახილი წიწილების მიმართ.
შემოდგომური, შემოდგომურები 1. ნაგვიანევი თესვა. 2. გვიან-
შემომსვლელი ხილი, და სხვა.

გ) ერთნაირი სიტყვებია, მაგრამ შინაარსით სხვადასხვა
ქართლსა და კახეთში. ასეთებია:

ქართლი	კახეთი
გუნჯალ-გუნჯალი ნაქერ-ნაქერი	კარგად მსხმოიარე ხეხილი.
ხორცი	
მწივანა გამუღმებით წიაქა	ბალახის სახელი.
წიწილი,	
ჭრიანტელა ჭრელთვალება	ტყემლის საჭამანდი, და სხვა.

დ) სხვადასხვა სიტყვებია, შინაარსით კი ერთნაირია;
ასეთებია:

ქართლი	კახეთი	
ფშმუილი	ქშუილი	—საქონლის ღრმა ამოსუნთქვა.
ლალაუ	ბაუა	—პატარა ბავშვი.
ფუა	ფია	—რძის ფაუა (ბავშვის საქმელი).
ხაშხაში	ლაქლაჟი	—ბალახი, რომლის თესლს ხმარობენ ბავშვის დასაძინებლად.
ჯახველა	ძახველი ხე	—ერთგვარი ხე, калина და სხვ.

3. ახალი სიტყვები:

გადილავება — დილაადრიან საქონლის გარეკვა საბალახოდ.

ფრთაქცეული, ფთაქცეული, თაქცეული, მთაქცეული — კონუსისებურად თუ მოგრძოდ დადგმული პურის ზვინი.

ტყრუშული, ტყურშული — დაწვენიტ დაწნული წნელის ლობე, გელბარან — დიდი მარწუხი რკინის მსხვილი ნაჭრების დასაჭერად.

მონყიალი — ლასლასი.

მანგანა — კალაპოტი.

წკრე — მწკრივი.

მოჩირხვება — ქალისა თუ ვაჟის მოწიფულობაში შესვლა: აქედან მოჩირხვებული, მოწიფული.

წკიმილი — ფიჩხი.

დაძეკვა — დაზებვა, დატეკვნა.

დაწაპლაპება — ცომისთვის ან რაიმე მოზეილისთვის წყლის დასხურება.

შუკო — ბზრიალა.

მიკვირდისა — ადამიანი, რომელსაც თავისი ახალი სამოსის ჩაცმა-დასხურვა უკვირს.

ქაკონა — მსხვილი ტყვია, და სხვ.

ვსარგებლობ შემთხვევით და აქვე ვურთავ შემოკლებულად შიგნით-კახურის ენობრივ თავისებურებათა მიმოხილვას.

ფონეტიკა

ბგერითი შედგენილობა. ბგერითი შედგენილობის მხრივ შიგნით-კახური ისეთივეა, როგორც სალიტერატურო ქართული, ოღონდ აქ მეტია **ჟ** და **წ**.

ჟ მრავალი კილოსათვის არის დამახასიათებელი, მაგრამ მისი გამოყენება სხვადასხვანაირია. თუ ატენის ხეობის ქართულურში იგი ხმოვანფუძიან სახელს ჰქონდა სახელობითში, შიგნით-კახურისათვის ასეთი რამ უცხოა, **ჟ** გვევლინება როგორც სახელში, ისე ზმნაში — **ხ** ბგერის მონაცვლედ (მაგალითები ქვევით).

ხშირად **ჟ** ერთვის ხმოვნით დასრულებულ სიტყვას და მეორე სიტყვასთან ერთად ქმნის მთლიან კომპლექსს: ციხეაშიგნი, ბინააღრობა, თონაათავი, ხეაქვეშ და სხვ.

რაც შეეხება სიტყვებს შამაა(ჰ)პატიეე, დაა(ჰ)კიდებენ, მოა(ჰ)რაკაკებ, გაა(ჰ)რეკამდა და სხვა, აქ **ჟ**-ს წარმოების დასრულებისას **ჰ** ისმის. ასეთ შემთხვევაში ქართულურში გარკვევით ისმის **ჰ**. მაგ. დაჰკიდებენ, შამაჰპატიეე, გაჰრეკამდა და სხვა. **წ** იშვიათად გვხვდება, მაგ.: ცუტიცაობა (ბავშვების თამაშია ერთგვარი). ეს ის **ყ** არის, რომელიც გურიაში ცაყაი ნენა-ში და მგურულში მთელ რიგ სიტყვებში გვხვდება (ცულდე, ცულჯი და სხვა).

ასიმილაციად — დისიმილაცია. შიგნით-კახურში თითქმის ყველა სახის ასიმილაციას აქვს ადგილი, როგორც ხმოვნებისა, ისე თანხმოვნებისას, მაგ.: დეერინენ, გეეტენა, გემეეყარნა, გემართა, შაშაკერი, ნამთვრალავი, კურდლული, მოაჯარი, უხეურო, ჩოქოლა და სხ.

დისიმილაცია. დისიმილაცია საგრძნობლად გავრცელებულია კახურში, მაგ.: არალი, არაფელი და სხვა.

მეტათეზიც არ არის უცხო შიგნით-კახურისათვის. უმთავრესად ეს სჩანს დ, ხ, რ, ლ, მ, ნ, ს ბგერებთან დაკავშირებით;

მაგ.: ყურადგება: დაშხული, შხირი; მახსარაობა, სხნა: გატურნვა. ბაგრი, მემრე, გაჯვარება და სხვა.

ბგერის დაკარგვა. ეს მოვლენა საკმაოდ გავრცელებულია კახურში. არ შეიძლება იმის თქმა, თითქოს მარტო თანხმოვანთა ჯგუფს ახასიათებს ბგერის დაკარგვა; ის სხვა შემთხვევაშიაც გვხვდება. იკარგვის შიგნით-კახურში ბგერა რ განსაკუთრებით თავმოყრილ თანხმოვანთა შორის მაგ.: ფთა, ფთაქცეული, ჭინახული, ფჩხილი, პჭყალი და სხვა.

ხშირად იკარგება ბგერა მ, მაგ.: თელი, თა (მთა), თორე, რატო, ხო და სხვა.

იკარგვის ზ: დარდილი, ხოლო ვ—კომპლექს ოვი-ში და სხვაგან: გადმოტანე (=გადმოვიტანე), მოიდა (=მოვიდა), საფქავი (=საფქვავე) და სხვა.

იკარგვის ს უმთავრესად ტ და წ-ს წინ, მაგ.: ტავლა, ტრაყნიკი, ტაქანი, წრაფი, წომ (=სწვაეს) და სხვა. გარდა ამისა თითქმის ყოველთვის მოკვეცილია -ხ ნათესაობითში, თუ ამ ბრუნვაში დასმული სიტყვა მსაზღვრელია, მაგ. შინდი მიწები, ზღვი პირული, სარი ლობიო, ბალი ქობი, ყველი პარკი, ფული ქისა, ბექი ძირი, წყებლი კალათა, დადგომი თავი და სხვა.

იკარგვის -ხ ან -დ იქცევა—თან-თვის თანდებულის წინ, მაგ.: იმითანა, ამითანა, გოგოფთვინ, რადთვინ და სხვ. მიცემითის ბრ. ნიშანი ხ და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა, თუ სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა—ხ შეცვლილია -დ-თ: ი ბურ არა უშავ რა, ზოგი კი სავსებით აფშეტილია; ცეცხლი გააჩნიყო სახლ და სუ დენნაკრებინა; ი ბურწკნალ რა გააქტებამდა, ა? ძირ დააწი ბიქო, ძირ დააწი! თავ დააქემიყო და დეწყვიტათ; ე ბოჩოლა მოაღდეგ ძროხას და სხვა.

კომპლექსი სტ — დტ: კომბოდტო (=კომბოსტო), როდტია (=როსტია), ოტტატი (=ოსტატი).

ჩვენებით ნაცვალსახელებსაც არ ახლავს—ხ, მაგ.: ე (=ეს), ი (=ის).

ყველა ზემოთქმულის შემდეგ შეგვიძლია თქმა, რომ ბგერა ს შიგნით-კახურში საკმაოდ შერყეულია. იგი თითქმის ყოველთვის იკარგება ნათესაობითსა და მიცემით ბრუნვებში.

ბგერის ჩამატება. თუ ერთ შემთხვევაში ესა თუ ის ბგერა ამოვარდებოდა, მეორე შემთხვევაში ემატება. საამისო ნიშნებსაც საკმაოდ იძლევა, შიგნიკახური, მაგ.: საფელხური, ენგრე, მამხობელა, მძვალი ბრძოლვა, წერვა, მაუზფერი და სხვა. აქ ბგერა ზოგჯერ ანალოგიითაა გაჩენილი (მაგ.: წერვა, ბრძოლვა და სხვა).

ბგერათა სუბსტიტუციიდან აღნიშნავ მთავარს:

თა ან ოვა → უა: აგრუა, აწუა, ვანუა, გიგუა, და სხვა.

ვა → ო: წომ, სომ, ქობი, თქო.

სტ — შტ: შტაქანი: სკ — შკ ზაკუშკა:

შ — ქ: კარქი და სხვა.

ზმნასა და სახელზმნაში — ება სუფიქსის მაგიერ გვხვდება — ობა, მაგ.: რკობა, შეხედულობა და სხვა.

მორფოლოგია

მიმართულებით ბრუნვაში ყოველთვის არის თ და არა დ, მაგ.: კაცთასასპონეთ (სასაპნეთ), მაწვნათ და სხვა.

რაოდენობით რიცხვით სახელში აღსანიშნავია:

ხუთმეტე (ნაცვლად სწორი თხუთმეტისა) და

ხუთოცი (ეს უკანასკნელი იშვიათად)

მრავლობითს აწარმოებს — ნ და — ებ.

გაბატონებულია ებ-ი, მაგ.: სამნი, ცოლ-ქმარნი, ძმანი, მამაშვილნი, მაგრამ ცეცები, მთები, წყლები, მიწები და სხვა. იხმარება აგრეთვე კარებები და კარები. კარებები ორ კარს აღნიშნავს.

ზ მ ნ ა

აწმყოში — ავ სუფიქსიანი ზმნა — აშ სუფიქსით გვევლინება, მაგ.: ვხნამ, ვხრამ და სხვა.

ფუძისეული — ოვ წარმოდგენილია ომ-ით, მაგ.: წომ, მახსომ და სხვა.

სრული თუ უსრულო ნამყოს მრავლობით რიცხვში იხმარება — ნენ. მაგ.: ჩხუბობდნენ, რეკამდნენ, ეზიდებოდნენ და სხვა.

ნამყო წყვეტილში — ე-თი ნაწარმოებ ზმნებს დაერთვის — ვი და ვილები. მაგ.: გავეჩქევი, დავბანევი, დავკარგევი, ვიპოვნევი და სხვა.

კნინობითის საწარმოებელი აფიქსებია უკა და ურა.

მაგ.: პავლუკა, წალუკა, ქალუკა და

ქოცურა, კოკურა და სხვა.

ცნობილია, რომ სადაურობის საწარმოებელი სუფიქსი — ელ იმ შემთხვევაშია გამოსაყენებელი, როცა ადამიანთან გვაქვს საქმე, — ურ-ი ყველა სხვა შემთხვევაში, მაგ.: კახელი, თელაველი; ქისტაურელი, ვარდისუბნელი (მაგ.: კაცქალი...) და ახმეტური, რუისპირული, კახური, ყვარული, ქისტაურული (მაგ.: ხილი, ღვინო, საქონელი და სხვა). შიგნით-კახური კი ადამიანის სადაურობა აღსანიშნავად ხმარობს — ელ-საც და ურ-საც. მაგ.: თელაველი და თელავურვაჟი, ყვარული და ყვარელი გლეხი და სხ. მაგრამ ადამიანის გარდა სხვა საგნის სადაურობას (როგორცაა: ხილი, ღვინო, საქონელი და სხვა), შიგნით-კახური მხოლოდდამხოლოდ — ურ სუფიქსით გამოხატავს.

სინტაქსური მოვლენებიდან აღსანიშნავია შემდეგი:

შემასმენელი ეთანხმება ქვემდებარეს აზრის მიხედვით, მაგ.: ხალხი ამბობენ, ორი კაცი ჩხუბობდნენ, შეიკრიბებიან გლახობა, დედ-მამაც უკან გადაყვენ და სხვა.

მართალია, არა მასობრივად, როგორც ეს რაჭულშია, მაგრამ მაინც ხმარებაშია ნაწილაკი—ყენ და ყე. ნაწილაკი ყენ გამოყენებულია მაშინ, როცა მისართულებასთან გვაქვს საქმე, მაგ.: ზეითყენ, ქვეითყენ, იმათყენ, ოზენასყენ, მთებისყენ და სხვა. აქ და მსგავს შემთხვევაში ეს—ყენ სახეშემცვლილი—კენ თანდებულია.—ყე ნაწილაკი გვევლინება ზმნებში და გამოხატავს მოქმედების სოლემობითობას, მრავალგზისობას, მაგ.: სძინავსყე ბავშვს; გამამიგზავენყე შენი ბიჭი ხელით; აბა, როგო ქალო, ი არდასაცალებელი თამაშობსყე-ჭალებში; ყარაულმა ხმა არ გაადაყე და სხვა.

ორმაგი უარყოფა შიგნით-კახურშიც ხშირია: ვერავენ ვერ შეეკარა; ერთი შეილი მეტი არვინ არ ყავ; არც არაფერი და სხვა.

ჩვეულებრივი თქმაა: ურემი ამიტანე? ხეებს რა ამაიყვანდა იქიდან! რატომ დღელიდან თელეები არ ამაიყვანა (ლაპარაკია ლიმონათიან ბოთლებზე) და სხვა.

აქვე ვურთავთ ხალხური ზეპირმეტყველების რამდენიმე ნიმუშს;

სოლო ჯანდიერი

სოლო ჯანდიერი დიდი მემამულე იყო. მე იმადთან ვიყავ სამი წელიწადი მოგზაობაში. ორი წელიწადი საქონელში დავდიოდიყე. მესამე წელს კიდე ურემზე—აი დაადება რამე, რაღა! მემრე იქიდანა, რაცა გვეჩვიე, გუთანზე მარჩუშვებდნენ. სოლო ხარჯზე არ იყო უხეურო. ერთი ხელი ჩაცმა წელიწადში მისი იყო, ქალმან—წინდა კი უცვეთელი იყო. ერთი ხელი ჩაცმი გარდა ჩვენ ვყიდულობდით. მემრე წამიყვანეს სალდათათ. სამი წელიწადი ვიყავი იქ. ომი დროს დამეჭირა და გამათავისუფლეს ა, შეხე, ხელი მარჯვენი გაფუჭებული მაქე. იმი შემდეგ სამი წელიწადი ვიარე ცხვარში ბიძაშვილის მეზიარეთ. იქიდანა, რასა-სურველია გავიყარენით, შამხეთა 30 ცხვარი. მენშეიკობი დროსა მევეკიდე ბინადრობა და როგორც ღარიბი გლახი, ხო იცი, ახალ ბინადრობა მოკიდებულა, ცხვარი სუ წავიდა. სოლომა მალე გადავიდა ტყე. თავი გლახებ მიყიდა. ასე სტაობაში გამიტარებია ბევრი წლები, ახლა, მადლობა ღმერთ, კოლექტივი მინდვრები მეველე ვარ და ვცხოვრობ.

დომიტრი ივანეს ძე ქინქლაძე, 45 წლისა.
სოფ. ანმეტა.

მუხრანის ხიდის შეფასება

ნიკალაი დროსა ჩავიდნენ გლახები ურემებით ქალაქშია და მუხროანი ხიდთან გაჩერდნენ. დაუწყეს ე ხიდ ყურება. ბოლოს ერთი ეუნება მეორეს:—ბიჭო, რა დაჯდებოდა ე ხიდი?—მეორე დინჯად უპასუხებს:—ე ხიდი დაჯდებო-

და ა-თ-ა-ს ო-რ-ას—ამ დროსა მოიდა გარადიო და ერთი ორი მაგრათ ვადადკრ
ზურგზე შემფასებელსა. ბიჭებმა მაშინვე მაფხაჭეს ურმები. ცოტა მოშორებით
პირველი ეკითხება მეორეს:—რა იყო, ბიჭო, რადთინ ქცემა, ა?—მეორემ უპასუ
ხა:—იმითვინა, რომა რატო ენგრე იათათ აფასებოლო?

მისივე

ტერტერაშვილი ონეზა

ტერტერაშვილი ონეზა გმირი იყო. სადაც რო გახდებოდა იმითანა საქმე
დაუძახებდნენ ონეზას: „არიქა, გვიშველე ესე და ესე ამბავი მოხთაო“. ერთ-
ხელ აქიდან ლეკებ წეესხათ ჩვენი ბიჭები. ონეზა წავიდა, სხვებიც გმირებ
თან გააყვენ და დაუდგენ ყარაულათა, სადაც უნა გემეველო ლეკებ. იქ ლაპა
რაკი მოუიდათ ჩვენ ბიჭებ ონეზათან:—არა, მე ვარ და, არა, მე მეტი შენ
ზეო.—კარქიო,—უთხრა ონეზამ,—მე მავან ალაგ დავდგები და შენ მავან ალაგ
აიარეს ლეკებმა, მიუღით ბიჭები იმატყენ. ყარაულმა ხმა არ გადცაყე შიშისა
გან. ონეზასყენ რო აიარეს, ონეზამ ხელათვე ბელადი წამააქცია, მემრე ი ლე
კები სუ დახოცა და ბიჭები წაართვა. რო გათენდა, მივიდნენ ამხანაგები ონე
ზათან; ონეზამ კი ი ბიჭები დამალა, არ უჩენს ამხანაგებ.

მემრე, რომელსაც ლაპარაკი მოუიდა ონეზათან, ონეზამ უთხრა: „გადი
არე ა იქ, დამზაჩა დამჩა და წამამილეო“. მემრე ონეზა მიეპარა და ხელიკვრი
გადააქცია მკვდარ ლეკებზე. მას შეეშინდა და „ვაიმე, დედიო!“ იყვირა. ონე
ზამ უპასუხა: „ეხლა ხო გაიგე, შენ ხარ ბიჭი, თუ მეო!“

არტემ შაქარას ძე ტერტერაშვილი. 55 წ.,
სოფ. მატანი.

ანდაზები:

მწვერის კული ასი წელი მანგანაში იყო, რო მოუშვეს, ისეე გაბრუნდა
მოჭრილ თით ბოდში ვერ გაამთელებ.

დარბაზ შასვლა შენ ხელთაა, გამოსვლა კი პატრონისა.

თხა თხი ფეხით დაჯიღებენ, ცხვარ—ცხვრი.

ქოფაკმა ძალმა რო კურდღელი გამაბრუნოს, ვითომ დაუჭერია.

გამოცანები:

კვდარსა ვკამ, კუბოსა ვყრი. (მზესუმზირა).

ერთი რამე სურვიელი

ეშმაკისა სახე,

ზეით-ქვევით დადიოდა,

ძირ გეგო მახე,

პატარ ჩიტი დეეჭიროს.

ჩემი თვალით ვნახე. (ობობა).

უზუმ-უზუმ მოდიოდა
 უზუმ ბარაქიანიო,
 უზუმ წყალსა ჩამოხთება
 ოქრო ქალაქიანიო;
 თავი უგამ ბუტულასა,
 ფეხი ბატი ჭუჭულასა. (აქლემი).

ზეცას ვარ, ქვეცას ფეხ მიდგა,
 ქარ-ნიაგ მემუდარების,
 სიტყვას მესვრიან მწარესა
 და შვი გულ დავედარები. (კაკალი).

მოსწრებული თქმები:

ფირუზას (მეტ სახელად ნანიმუტას) კითხეს:
 წერვა-კითხვა შე არ იცი და ამდენი
 ჭკუა ვინ მოგცაო?—მან უპასუხა:
 როცა ჭკუას არიგებდნენ, წინ ვიდექი და ავიღეო.

ერთმა კაცმა ცხენი მოიპარა. როცა კითხეს—ცხენი მოგიპარიაო,—მან
 უპასუხა:—მე გზაში თოკი ვიპოვნევი და ზეთ ცხენი ბმიყო, რა ჩემი ბრალიაო!

საყოფაცხოვრებო ლექსები:

ბიჭო, მოდი, ყანა მამკე,
 აბა, ჩემი მკაცა ნახე,
 თუ ხელეურში ჩამოგრჩე,
 ქალაჩუნა დამიძახე.

მოუარე და გახვალო,
 აზნაურისა ყმა ხარო,
 თუ გინდა ლათში ჩაწვები,
 თუ გინდა ველზე გახვალო.

ქალბატონმა გადიარა
 ე მინდორი ძუნძულითა,
 თან სიტყვა გამაუყენე
 აბრაშუმი შურდულითა.

რათა მცემ, დედინაცვალო,
 რა უფლება გაქ ჩემზედა,
 ნუთუ იმითვინ მიბრიყვებ
 მონღობილი ვარ შენზედა?

თელავ ბუჩიკა დაუკრეს,
 შალაურა ნალარაო,
 ათჯერ მე რო დაგპატიეო,
 შენ კი ერთხელ აღარაო?

—
 არა ხეს არ გამოუვა
 ვერხვითანა შრიალიო,
 ადე გოგო, ითამაშე,
 მიყვარ შენი ცქრიალიო.

—
 კაცი უნა დარდიმანდი,
 არაქონდეს გულში დარდი,
 დროზე ქეიფი გააწიოს,
 დროზექონდეს საქმი დარდი.

—
 ეგ რა არი კაცისათვის,
 მარტო ლხინში მოილხინოს;
 ის კაცია გულჭკვიანი,
 ავი საქმე მოითმინოს,
 მტერ მტერობა გაუწიოს,
 მოყვარეთან გაიცინოს.

მარი გუჯაჯიანი

საანგარიშო მოხსენება აფხაზეთის სვანეთში (დალში)
მივლინების შესახებ
(22.X—10.XI.1938 წ.)

მარის სახ. ინსტიტუტმა მიმავლინა აფხაზეთის სვანეთში—დალში სვანური მეტროლოგიური, ანუ საზომ-საწყევ-საფასურის მასალების შესაკრებ-შესასწავლად და ჩემ მიერ თავმოყრილი ცნობების შესამოწმებლად.

დალში ცხოვრობენ ზემო-სვანეთიდან 30—35 წლის წინათ გადასახლებული სვანები. მათ შენარჩუნებული აქვთ თავიანთი ენა და ადათები. დალი ქ. სოხუმიდან დაშორებულია 100—110 კილომეტრით. ადგილმდებარეობით დალი რამდენიმედ წააგავს სვანეთს: ისეთივე მთაგორიანია და ჰაერიც შედარებით კარგია.

სვანების დალში გადასახლების მთავარი მიზეზი იყო, ერთი მხრივ, მიწის სივიწროვე და, მეორე მხრივ, სისხლის აღების ნიადაგზე შურის ძიების თავიდან აცილება. მიუხედავად იმისა, რომ ეკონომიური პირობები აქ შედარებით უკეთესია, მცხოვრებთ სვანეთიდან გადასახლება მაინც ძალიან ეზარებათ; ქვემო სვანეთიდან კი აქ ჯერ-ჯერობით არც ერთი მოსახლე არ გადასულა.

მეტი წილი სვანური მეტროლოგიური მასალებისა ჩემ მიერ თავმოყრილი იყო ჯერ კიდევ ტფილისში, თანახმად სალექსიკოლოგიო განყოფილების მითითებებისა. მივლინებაში წასვლის წინ აღნიშნული მასალები გადაათვალიერა აკად. ივ. ჯავახიშვილმა. მისგან მიღებული ინსტრუქციის მიხედვით შევუდექი მასალების დაზუსტებას და ახლის შეგროვებას ადგილობრივ, დალში.

მივლინების დრო გავრძელდა 22 ოქტომბრიდან 10 ნოემბრამდე. ჩემი მარშრუტი იყო: ტფილისი, სოხუმი, წებელდა, ლათა, აჯარა, გუნწიში, ანუ საკუთრივ დალი. გარდა აღნიშნული ადგილებისა დავიარე სოფლები: ომარიშალი, ვანდრა და ტიში.

სოხუმში ვიყავი 23 ოქტომბერს, 24-ს მანქანით გავემგზავრე წებელდაში, აქედან კი ცხენითა შეიძლება წასვლა რაიონში, მაგრამ ცხენის შოვნა ძალიან გაჭირდა. ერთმა სვანმა მგზავრმა გამომიყვანა უხერხული მდგომარეობიდან. სოხუმიდან მიმავალმა დალის მცხოვრებ გიორგი ჩხეტიანმა თავაზიანად დამითმომ თავისი ცხენი და ამით გადავრჩი როგორც ხანგრძლივ ლოდინს, ისე საკმაოდ დიდ ხარჯებსაც. გზაში ჩხეტიანთან გასაუბრებისას გამოვარკვიე, სად რა სოფლები მდებარეობს და რა ადგილებია დასახლებული სვანებით, ამან ძალიან გაადვილა ჩემი მუშაობა.

24 ოქტომბერსვე აჯარაში ვიყავი. დავბინავდი ერთი ჩემი ნათესავის ოჯახში. ამავე დღეს გამოცხადდა აჯარის სოფსაბჭოში. მდივანმა კარგად მიმილოდა აღმითქვა ყოველგვარი დახმარება მუშაობაში. აქვე დამხვდა ზემო-სვანეთიდან გადმოსახლებული ლევან ჯაჭვლიანი, სოფსაბჭოს აქტივისტი და კარგი მცოდნე სვანურ ადათ-ჩვეულებათა. ლ. ჯაჭვლიანი იყო ჩემი მთავარი ინფორმატორი და თანამგზავრი. ამხანაგ ლ. ჯაჭვლიანთან ერთად კორძაიას სახლში მოვიწვიე რამდენიმე მოხუცი სვანი (გეგი გულბანი, ივანე კორძაია, ზემო-სვანეთიდან აქ შემთხვევით ჩამოსული ვასილ კორძაია) და შევადგინეთ მუშაობის გეგმა სოფლების მიხედვით. მათ დაასახელეს საქმის მცოდნე მოხუცი პირები, რომლებიც გამოდგებოდნენ ინფორმატორებად, სახელდობრ:

1. გუნწიშში—1. ლ. ჯაჭვლიანი, გადმოსახლებული მულახიდან და 2. დადაძ ჩოფლიანი, გადმოსახლებული ხალდედან,
2. აჯარაში — 1. გეგი გულბანი—იფარიდან, 2. ვასილ კორძაია—წვირიმიდან,
3. ხუტიაში — 1. კოსტა და 2. იასონ არღვლიანები—ცხუმარიდან,
4. გვანდრაში—თავადო გუჯეჯიანი—ეცერიდან,
5. ომარიშალში—ომანა დევედარიანი—ფარიდან,
6. ტიშში—დავით წერედიანი და დავით ივეჩიანი—ლატალიდან. რაც შეეხება უშგულს, ჰადიშს, ლახამულას და მესტია-ლენჯერს, აქედან გადმოსახლებულს ვერავის წავაწყდი. ამიტომ ჩუბხევისა (გარდა ფარისა), უშგულისა და მესტია-ლენჯერის მიხედვით მასალების შეგროვება დალში ვერ მოხერხდა.

25 ოქტომბერს დავიწყე მუშაობა სოფ. გუნწიშში. საგულისხმოა, რომ მასალების შეკრებისას ერთის ნაცულად ჩნდებოდა რამოდენიმე ინფორმატორი, რომელნიც დიდი ხალისით მაწვდიდნენ საქირო ცნობებს, ისე რომ ძლივს ვასწრებდი ჩაწერას.

გუნწიშიდან მოყოლებული დავიარე დაღის მთელი აღმოსავლეთი ნაწილი, სახელდობრ, სოფლები: გვანდრა, ხუტია და ომარიშალი. სოფ. გვანდრაში ყოფნისას მივიღე აჯარის სოფსაბჭოს მოწერილობა; სოფსაბჭო გვიბარებდა. გამოირკვა, რომ სოხუმიდან ჩამოსულიყვნენ ვაზეთ „Советская Абхазия“-ს კორესპონდენტები, რომელთაც სურდათ ჩემი მუშაობის შესახებ ინფორმაციის მიღება. მივაწოდე ინფორმაცია და იმავე დღეს გავბრუნდი უკან გუნწიშში. ხუთ ნოემბრამდე განვაგრძე მუშაობა ხვიტიასა, გვანდრასა, გუნწიშსა და ომარიშალში. 6 ნოემბერს გავემგზივრე სოფ. ტიშში. აქაც ვიმუშავე 8 ნოემბრამდე. აქედან 8 ნოემბერს გავიარე აჯარაში და გამოვემგზავრე ტფილისისაკენ. ამ ხნის განმავლობაში დავამუშავე შემდეგი მეტროლოგიური მასალები: 1. სივრცის საზომები, 2. ნართის საზომები, 3. მცენარეულობის, სახელდობრ: მარცვლეულის და მასთან ერთად საზიდი საზომები, 4. სითხის საწყავეები, 5. საქმლისა, 6. დროის საზომები, 7. გამომცხვარი პურის სახელები (მათ ფორმებთან დაკავშირებით).

გარდა ჩვეულებრივი საზომებისა აღნიშნულ თემაში შედის ისეთი თავისებური საფასურებიც, რომლებიც დაკულია საკუთრივ სვანურ ადათ-ჩვეულებებში:

ასეთია, მაგალითად: „წორ“, „ნაქელაშე“, „ნაწვრიელ“, „ნაყდნაწორ“. „ბაცხ“, „საყსარ“ და მრავალი სხვა.

წორ სისხლის (კაცის) საფასურია. წორის საკითხის გამორკვევისას აღმოჩნდა დიდი განსხვავება თემების მიხედვით, ანუ, წინათ როგორც უწოდებდნენ, საზოგადოებათა მიხედვით, ასე, მაგალითად, მულახის თემში წორ უდრიდა 12 დღიურ მიწას: 6 დღიურ საყანე ადგილს და 6 დღიურ სათიბს. ცნობილია მულახში „ნავერიანის წორ“, რომელიც საერთო საზომად არის ქცეული. წორის გადახდისას თუ სათიბი არ იკმარებდა, მაშინ საყანე, ან სამოსახლო ადგილს აძლევდნენ. წორის გარდა საჩუქრებიც იცოდნენ მოკლულის მკვიდრი ნათესავებისათვის. საჩუქრები ხშირად 100—300 მანეთამდე აღწევდა.

ლატალში წორის საფასური 24 ნალჯევი, ანუ 12 დღიური მიწა იყო. ოდნავ უვარგის მიწას არ წაიღებდნენ, ხოლო, თუ კარგი ნოყიერი მიწა იქნებოდა, მაშინ ერთი ნალჯევი 2 ნალჯევმის ღირებულებად შეიძლებოდა ჩაეთვალიათ. ორი ნალჯევი არის დღიური. ნალჯევი ფასობდა ერთ უღელ საშუალო ხარად. ხარი ფასობდა 15—25—30 მანეთამდე.

დადგმქელიანების ანუ აზნაურების წორ ორმაგი იყო და ასეთს ვერავინ უძღვებდა. ყოფილა შემთხვევა, რომ ლატალელებს მოუკლავთ ალექსანდრე დადგმქელიანი, რომლის წორის გადახდა მთელს ლატალს უკისრია და მკვლეელი არ გაუციათ. მიუციათ აუარებელი მიწა—სათიბი.

წორს გარდა საჩუქრები ლატალშიც იციან ისევე, როგორც მულახში 200—300 მანეთამდე.

უშგულში წორ უდრიდა 12 ნალჯევი მიწას და საჩუქრებს. წორს ყოველთვის მიწით იხდიდნენ, ხოლო საქონელს აძლევდნენ საჩუქრებად ნათესავებს. (რას უდრის უშგულური ნალჯევი, მთქმელმა კარგად არ იცოდა, ვარაუდობდა 1 დღიურს, თუ ეს ასეა, მაშინ უშგულური წორი უდრის მულახისა და ლატალისას, სახელდობრ: 12 დღიურ მიწას).

ეცერში წორი უდრიდა 12 ცხვადემ საყანე ადგილს, ან სათიბს. ცხვადემ 84 კვ საყენია ან ერთი დღიური. მაშასადამე, 12 ცხვადემში 12 დღიურია. გარდა ამისა საჩუქარი იყო 12 ძროხა ან მისი ღირებულება.

ხალდეში წორ უდრიდა 600 მან. წორის საფასური ხალდეში ყველა საზოგადოებაზე ნაკლები იყო. აქ წორს იხდიდნენ უპირველეს ყოვლისა მოძრავი ქონებით, ე. ი. საქონლით, ფულით, განძეულითა და იარაღით; უკიდურეს შემთხვევაში იხდიდნენ მიწით. საჩუქრებიც იცოდნენ, მაგრამ ეს დამოკიდებული იყო ოჯახის შეძლებაზე. საჩუქრის რაოდენობა წესით არ იყო დადგენილი. გარდა ამისა მედიატორეთ ეძლეოდა „ნაღვრიელ“ („ფიცისა“) და საათისთავო (ნაღვრიელ და საათისთავო ყველგან იციან სვანეთში).

იფარში წორ უდრიდა 30 ტყვემიშს. ტყვემიში უდრის 4 ათსიშს, ათსიში უდრის 6 მან. მაშასადამე, 30 ტყვემიში $\times 4$ ათსიშზე = 120 ათსიშს; 120 ათსიშ $\times 6$ მან. = 720 მან., ანუ 8 ნალჯევი მიწას საყანესა და სათიბს. რას უდრიდა იფარული ნალჯევი (ჯერ არაა ზუსტად გამორკვეული), ხოლო შეფასებიდან ჩანს რომ ის უდრიდა დღიურს. რვა ნალჯევი მედიატორეთა შეხედულებით შეიძლე-

ბოდა კიდევ შემცირებულიყო, თუ მხედველობაში მიიღებდნენ ოჯახის უმწეო მდგომარეობას და აგრეთვე კარგი ხარისხის მიწას.

ლანამულაში წორ უდრიდა 1.200 მანეთს, ანუ 12 ცხვადრწმს; 2 ცხვადრწმში უდრის 1 დლიურს. ამრიგად წორ უდრიდა 6 დლიურ მიწას, მაგრამ ლანამულაში წორს იხდიდნენ უფრო ხშირად არა მიწით, არამედ მოძრავი ქონებით და უკიდურეს შემთხვევაში—მიწით.

წორის გადახდა მრავალ თავისებურებებთანაა დაკავშირებული, მაგრამ ამაზე ახლა არ შევიჩრდებით.

ასეთივეა სვანური ადამი ნაქვლაზე. იგი დაკავშირებულია ცოლის მოყვანასთან ქმრის ოჯახში.

ნაქვლაშად მულახში აძლევდნენ 7 ძროხას ან მის საღირალს (ფულს, იარალს ან სხვას), ხოლო უკიდურეს შემთხვევაში მიწას. ცოლის მოყვანასთან დაკავშირებით იცოდნენ აგრეთვე სხვა გადასახადებიც და ოთხჯერ ქორწილი.

ეტერში ნაქვლაზე უდრიდა 12 ძროხას ან მის საღირალს, მაგრამ ხარიც ფურის ფასში მიჰყავდათ და ამდენად ნაქვლაზე აქ ხშირად 20 ძროხის საფასურამდე აღწევდა. თუ ამდენი საქონელი არ ეყოლებოდათ, მაშინ მიწით იხდიდნენ.

ფარში ნაქვლაზე უდრიდა 8 ფურს, ან მის საღირალს.

ხალდეშში კი ნაქვლაშეშში აძლევდნენ 4 ხარის საღირალს, ან უღელ ხარს და ორ ფურს.

იფარში ნაქვლაზე ერთი ნალჯვემი იყო, რაც უდრიდა უღელ ხარსა და ფურს, ან უღელ ხარსა და ორ ფურს.

ლატალში ნაქვლაზე შეადგენდა 3 ხარსა და ერთ ფურს და სხვა.

ზემომოყვანილ მაგალითებიდან ჩანს, რომ აღნიშნული საფასურები ყველგან ერთნაირი არ იყო სვანეთში, მაგრამ ამაზე დაწვრილებით ცალკე.

ჩემ მიერ შეკრებილი მეტროლოგიური და სხვა ტერმინების რიცხვი 250-ზე მეტია. 9—10 დღის განმავლობაში შევაგვე რვეულის 110 გვერდი.

დაწვრილებით აღვწერე ესა თუ ის საზომ-საფასური სოფლების მიხედვით.

ფონეტიკის კაბინეტი

ს. შლენტი

ანბარიში 1938 წ. საზაფხულო მივლინებისა სვანური ენის ფონეტიკაზე სამუშაოდ

სვანურ ენაზე სამუშაოდ ჩემი მივლინება ეს მეორედ იყო (პირველად ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტმა მიმავლინა 1937 წ. ზაფხულს).

სამუშაო რაიონად ზემო სვანეთი ავირჩიე, რადგან სხვა დიალექტებთან შედარებით ამ რაიონის მეტყველებისათვის დამახასიათებელია ყველაზე რთული ენობრივი მოვლენები, რომელთა დაძლევის შემდეგ სხვა დიალექტების დაძლევა უფრო ადვილია.

მივლინების მიზანს შეადგენდა, პირველ რიგში, სვანურ კონსონანტებზე დაკვირვება. გარდა ამისა, სვანური ენობრივი აგებულების (სტრუქტურის) შესწავლა ცოცხალ მეტყველებაში.

სვანურ კონსონანტებზე დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ ზემო სვანურში მჟღერობის ხარისხიანობა მჟღერ ხშულებში გაცილებით უფრო მეტია, ვიდრე სხვა ქართველურ ენებში.

ასე, მაგ.: ზემო სვანურში აუსლაუტში მოქცეული მჟღერი ხშულები ისე ინახვენ სრულმჟღერობას, როგორც ანლაუტსა და ინლაუტში მოქცეული ამავე რიგის თანხმოვნები. მაშინ, როდესაც სხვა ქართველურ ენებში აუსლაუტში მოქცეული მჟღერი ხშულები ვერ ინარჩუნებენ სრულ მჟღერობას: ყრუვდებიან ნახევრად ან სრულიად.

ზემო სვანურში აუსლაუტში მოქცეული ბ, დ, გ, ჯ კი სრულმჟღერობას ინარჩუნებს.

მაგ.: ბ: ტერბ	‘ორბი’	მაგ.: დ: ზად	‘გაღვივებული ქერის მარცვალი საარაყედ’
ლტებ	‘სკა’		და სხვა
ტტებ	‘ხევი’	გ: ტნარგ	‘ახნაური’
შგტებ	‘რკო’	ზანგალზგ	‘ზარი’
სზბ	‘შეშა’	სარაგ	‘წყარო’ და სხვა
ჯზბ	‘ნაკვალევი’ და სხვა	ჯ: კოჯ	‘კლდე’
დ: ჳად	‘მუცელი’	ბარჯ	‘ბეჭი’
ჰაკტუდ	‘კული’	გტიჯ	‘წაბლი’ და სხვა.
ტიშდ	‘წიხლი’		

იმის გამო, რომ ზემო სვანურში სხვა ქართველურ ენებთან შედარებით მეტია მჟღერობის ხარისხიანობა, ეს საფუძველს ჰქმნის ე. წ. დისიმილაციურ გამჟღერებისათვის. ეს მოვლენა ზემოსვანურ მეტყველებაში ფართოდაა გავრ-

ცულებული. აქვე დავასახელებთ რამდენიმე მაგალითს: მეგრ.-ქან. **ჰაჰა** ნიშნავს: 'მღვდელს'. ეს სიტყვა ზემოსვანურში წარმოდგენილია: **ბაჰ** ფორმით.

ქართულში გავრცელებული: **ჭაკი** („დედალი ცხენი“), სვანურში წარმოდგენილია **ჭაგ** ფორმით.

ქართ. **ჭატო**, სვანურში წარმოდგენილია: **გატ** ფორმით.

ქართ. (ბერძ.) **კალატოზი** სვანურში წარმოდგენილია **ვალტეზ** ფორმით.

ქართ. (დიალ.) **ჭაჰა** 'თირკმელი'; სვანურში წარმოდგენილია **ჯაჰ** ფორმით.

ქართულში გავრცელებული სიტყვა: **ყაჭი** სვანურში წარმოდგენილია: **ყაჯ** ფორმით და სხვა.

აღსანიშნავია, რომ **ქრისტე** სვანურში **ქრისტე** ფორმითაა წარმოდგენილი. ამ შემთხვევაში დ ინარჩუნებს სრულ მყდერობას ს-ს მეზობლობაში ისე, როგორც სვანურში გავრცელებულ საკუთარ სახელ: **კოსდა**-ში.

გარდა ამისა, ჩვენი ყურადღება მიიპყრო სვანებში გავრცელებულმა ქართული მეტყველების თავისებურებამ.

შენიშნულია, რომ ქართულის სუსტად მცოდნე სვანი ზოგჯერ ქართულ ზმნებში მრ. რიც. 3 პირში სვანური ზმნებისათვის დამახასიათებელ (მრ. რიც. 3 პ.) **ხ** სუფიქსს იყენებს. ამ მოვლენის შესახებ ჯერ კიდევ ნიკო ჩიმაკაძემ შენიშნა (იხ. თავისუფალი სვანეთი, „ძველი საქართველო“, II, განყ. IV, გვ. 3—4). ივანე ნიჟარაძე იქვე შენიშვნაში წერს: „სვანურ ენაში მესამე პირის დაბოლოება მრავლობითი რიცხვისა არის „ხ“, რომელიც უდრის ქართულ „ნ“(-ს). და ამ სვანურ დაბოლოებას უმატებენ ქართული ლაპარაკის დროს ქართულ სიტყვებს, მაგ.: „წავიდახ“ = წავიდნენ; „იმათ სთქვახ“ = იმათ სთქვეს. მრავლობითი რიცხვის მესამე პირის ანალოგიით ესევე „ხ“ იხმარება მხოლოდობით რიცხვის მესამე პირის დაბოლოებაშიც, ხოლო სხვა პირების დაბოლოებაში ეს „ხ“ არ იხმარება, და, თუ ამას ზოგიერთნი ხმარობენ, ეს ქართული ენის უფიცობას ნიშნავს სვანების შეხედულებითაც“.

ამ რიგის მაგალითებია: **გაგიმარჯო-ხ**, **გამყოფო-ხ**, **გემტვრევა-ხ**, **უნახავ-ხ** (იხ. ვ. თოფურია, სვანური ენა. ზმნა, გვ. 15).

განსაკუთრებით, ჩვენი ყურადღება მიიპყრო სვანურისათვის დამახასიათებელმა (არა ყველა დიალექტისათვის) ხმოვნების სიგრძის გავლენამ ქართულ ხმოვნებზე. ზოგჯერ ქართულის სუსტად მცოდნე ქართულ ხმოვნებს ისე აკრძელებს, როგორც ეს სვანურისათვის არის დამახასიათებელი. მაგ.: „არა კ-ცო“; „ჩვენ გვინდა“; „რად გინდოდა“; „ჩვენ ფულს ვერ მივცემთ“; მწრე ილო-ცნვდენ ლადაბარში“; „ჩვენ გვაქვს“; „მწრტო ის არა“; „ქალი“; „ნქეს“; „ფქს“ და სხვა.

თუ რა თავისებური სახე მიიღო ქართულმა მეტყველებამ სვანურის ენობრივ სინამდვილეში, მეტად საინტერესო საკითხს წარმოადგენს და სპეციალურ კვლევას მოითხოვს ის.

ჩვენ მიერ ჩატარებული მუშაობის შედეგად ჩაწერილია ფოლკლორული მასალები ცხრა ნაბეჭდი ფორმის რაოდენობით. ტექსტები სხვადასხვა ხასიათისაა: ლექსები, შაირები, ისტორიული ხასიათის ლეგენდები სვანებისა, ოსებისა და მალყარლების შესახებ.

სვანური ხალხური შემოქმედების მთავარ თემას ნადირობის კულტი წარმოადგენს. უდიდესი მასალაა შექმნილი ამ კულტის შესახებ. ეს იმიტომ, რომ ისტორიულად სვანების სამეურნეო ცხოვრებაში ყოველთვის დიდ როლს ასრულებდა მონადირეობა.

აქვე არ შეიძლება არ მოვიყვანო ჩემ მიერ ჩაწერილი ერთი ეპიზოდი, რომელიც ნადირობის კულტთან არის დაკავშირებული.

ბეთქან ლაკტიციას მეშვედელი!

ჩუ ლუზარ ლი მელახ-მეჟალუ
 ყაბშიშ სტიფისგა,
 ბითქუშუტ ესღრის სამთი კვშხაშს,
 თუტენე კვიცრა ლხზგვბ
 ბეთქანს ოთხად ნაბრჯიკა
 ამიშ მეჟემ აზრ იროლე!
 ამიშ მეჟემ ბეთქან ორა.
 ალას ბეთქან დემ ისმინე.
 ნაბ ი უმბილ მავ ოთხაჩდეხ
 ეი ხოფხიკა თუტე ი აარაღდ,
 — სგუტებინ კვიცრა, ჭეშგინ ბეთქან
 სგუტებინ ნალჯანტ შუკუტ ხოჟოღიხ.
 — ლხზტსგი ტეშგმატ შუკუტ გუტიღუმენი
 — სგა ლამლორვე სავატთესგა
 — ხოჩაჟ ლეთ ჯარ დლას მიშგუა!
 — ბეთქან შვიდებდლ ლამგედა.
 — მიშგუი ნაჰოდ ჰეშმიღდ მაღდ?
 — აგის ამსად ლაყურა თხერმაშ.
 — ლიტხაღს მიშა ეჯგვას ჯაჩო,
 ათხე კოჯდ ლიცხემ ადბინე.
 — ლერსგვენ ტუტემიშ ლაგდური
 ლამად,
 — ლერთენ კვშხიშ მი ლგნა ლამსად.
 — დედე, დედე, შყრდენილა!
 ალა მეჟალვარს ხობაჟახ.
 აგერს ახღვანდახ ბარჯალშე კიჩხარ.
 აგერს ახღვანდახ ნაბდიშ ქაფარ.
 აგერს ახღვანდახ თაკვამ ქაფარ.
 ათხე კიჩხარს აგმანიღიხ.
 — ცუტიდდი ღალე იმ ხითიანღედ,

ბეთქანი საჯინგეს ვადმოვარდნილა!

შეგროვილან მულახილეები-მუჟალელები
 ყაბშემის მოედანზე,
 ხმაურით მიდიან „სამთის ფერხულით“¹,
 თეთრი ჯინგი გამოხტა (მოვარდა)
 ბეთქანს გაუხტა (გაუარა) ლაჯებში.
 ამის დამკერი (მდევარი) ვინ იქნება!
 ამის დამკერი ბეთქანი იქნება.
 ამას ბეთქანი არ ისმენს.
 ნება-უნებლივ აიძულეს.
 სტაცა ხელი თოფ-იარაღს,
 — წინ ჯინგი უკან ბეთქანი.
 წინ მარხილის გზა მიუძღვით.
 — მოვიხედე უკან, — გზა დაიკარგა
 (წაიშალა).
 — შემიტყუილა საღკლდეში.
 — სალამო მშვიდობის დალო ჩემო!
 — ბეთქან, მშვიდობით მომსგლოდე!
 — ჩემი ნაჩუქარი მძივი (თილისმა) რა
 უყავ?
 — სახლში დამარჩა სასთუმალქევშ.
 — მეც სამავიეროს გადავინდი (გიზამ),
 — ახლა კლდემ ზრდა იწყო.
 — მარჯვენა ხელის მოსაკიდი შემარჩა,
 — მარცხენა ფეხის დასადგმელი შემარჩა.
 — დედა, დედა, ვვარდები.
 ეს მუჟალელებს გაუგიათ.
 ზოგს მოჰქონდა მხრით კიბეები.
 ზოგს მოჰქონდა ქეჩის ტვირთი,
 ზოგს მოჰქონდა თოკის ტვირთი.
 ახლა კიბეს კიბეზე ადგამენ.
 — ტყუილა რას ცოდვილობთ,

¹ „სამთის ფერხული“ — ძველებური ფერხულია.

კიჩნარ ამაჲ დემ მომ ხეჰახ.
ათხე თჳკვარს აკვრონღეხ,
— ცჳიდიდი ღალე იმ ხითიღლედ,
თჳკვარს ამაჲ ბიჳჲ დემ იხნი.
ათხე ნაბდარს არშანღელიხ.
— ცჳიდიდი ღალე იმ ხითიღლედ.
ეჩაჲ მიშგუ ჯიჯვ დემ აჰი.
— ეშხუ კჳშხჳჲ ჟი ღამსგიდტუნედ,
— თამარ მიშგუთი თხუმ ღანხვერნედ,
— დიას მიშგუთა ოხუმბავედ,
დედ მიფანედს ტებდი ქუთულდს

— მუას მიშგუთა ოხუმბავედ:
მი მიფანედს რანგიჲ კათხას.
— მუხტბა მიშგუთა ოხუმბავედ:
— ხეხე ი გეხალ ნომ¹ შმეოკრას,
— დარტირს მიშგუთა ოხუმბავედ:
— ხოლა ბეთჳან ჩუ ხეჳრავი,
— ხოჩა ებჯუჲ ჩუ ხესდენი,
— ცოდა მიშგუთა თამარსუ ხარ
— თამარს მიშგუთა თელელღრას.
— ჩუ ღამქადტუნე აღბჳჲ ცჳლეთ
— ურწყულ ამფიშტედ ღჳკვცირათე.
— დღღჳჲ ჰეშმილდ ქა ღამღორვე.
ათხე კჳშხჳჲ ჟი ღანბინეხ.
თამარ თხუმ ასუფ ღანჯვერნეხ,
ეჯენე პლატჳკ ღოხუსიპტუნე.

ბეთჳანნიჲ თერღლ ქა ღახსედა,
ბეთჳანნიჲ ჯიჯუღდ გიმთეჩუ დემ ანჳე.

კიბეები აქამდის ვერ ამოსწვდებიან.
ახლა თოკებს ასკვნიან ერთმანეთს.
— ტყუილა რას ცოდვილობთ?
თოკებს აქამდის ქარი არ ამოუშვებს.
ახლა ქეჩებს აგებენ.
ტყუილა რას ცდილობთ?
მანდამდის ჩემი ძვალი ვერ ჩამოაწვეს.
— ერთი ფერხული დამანახეთ,
— ჩემი თამარი წინ გაიდლოლეთ.
— დედა ჩემს უამბეთ:
შემინდობდეს (მიკურთხებდეს) ცხელ
ხაჳაურს.
— მამა ჩემს უამბეთ:
მიკურთხოს კათხით რანგი¹
— ჩემ ძმას უამბეთ.
ცოლშვილს ნუ დამიობლებს.
— ჩემ დას უთხარიოთ:
კარგი ბეთჳანი ეკარგება (ქე ეკარგება)
უკეთესი ებჯუჲი დარჩება (ქე დარჩება).
— ჩემი ცოდვა თამარს ჰქონდეს.
— თამარს— ჩემ რძალს.
— შემაცდინა ყველიერის ხუთშაბათს.
— უწმინდური გამიშვა საჯიხვეში.
— დალის მძივი გამომტყუა.
ახლა ფერხული დაიწყეს.
თამარ წინ გაიდლოლეს.
მან ცხვირსახოცი დაუტრიალა (ბეთ-
ჳანს).
ბეთჳანის თვალეები მას მიამტერდა.
ბეთჳანის ძვლებმა მიწამდის ვერ ჩა-
მოაღწიეს.

¹ რანგი—თაფლის ტკბილი სასმელი.

ეთნოგრაფიის განყოფილება

3. ჩ ი ტ ა ი ა

ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მოკლე ანგარიში

მიმდინარე წლის სექტემბერში ჩვენი ინსტიტუტის მიერ ქსნის ხეობაში მივლინებულმა ეთნოგრაფიულმა ექსპედიციამ განსაკუთრებით იმუშავა ამ ხეობის მთიან ზოლში. ექსპედიციის მიერ შესრულებული იყო შემდეგი მარშრუტები:

1. ლარგვისი (მონასტერი) — ცხავატი,
2. ლარგვისი — ხარბალი,
3. ლარგვისი — დადიანეთი,
4. ლარგვისი — ხრომის-წყარო და მთის ძირის ზოლში
5. ახალგორი (ლენინგორი) — იკოთი.

ექსპედიციის მიზანს შეადგენდა წინათ დაწყებული თემის „ქსნის ხეობის საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობათა“ შესწავლის გაგრძელება და აგრეთვე კერამიკისა და მკედლობის კომპლექსების შესახებ მასალის შეგროვება. გზადაგზა ექსპედიცია ჰკრებდა მასალას მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის საკითხების შესახებ.

ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ: ექსპედიციის ხელმძღვანელი გ. ჩიტაია, ასპირანტები — ლ. ბოჭორიშვილი და ნ. რეხვიაშვილი და არქიტექტორი ირ. ქავთარაძე.

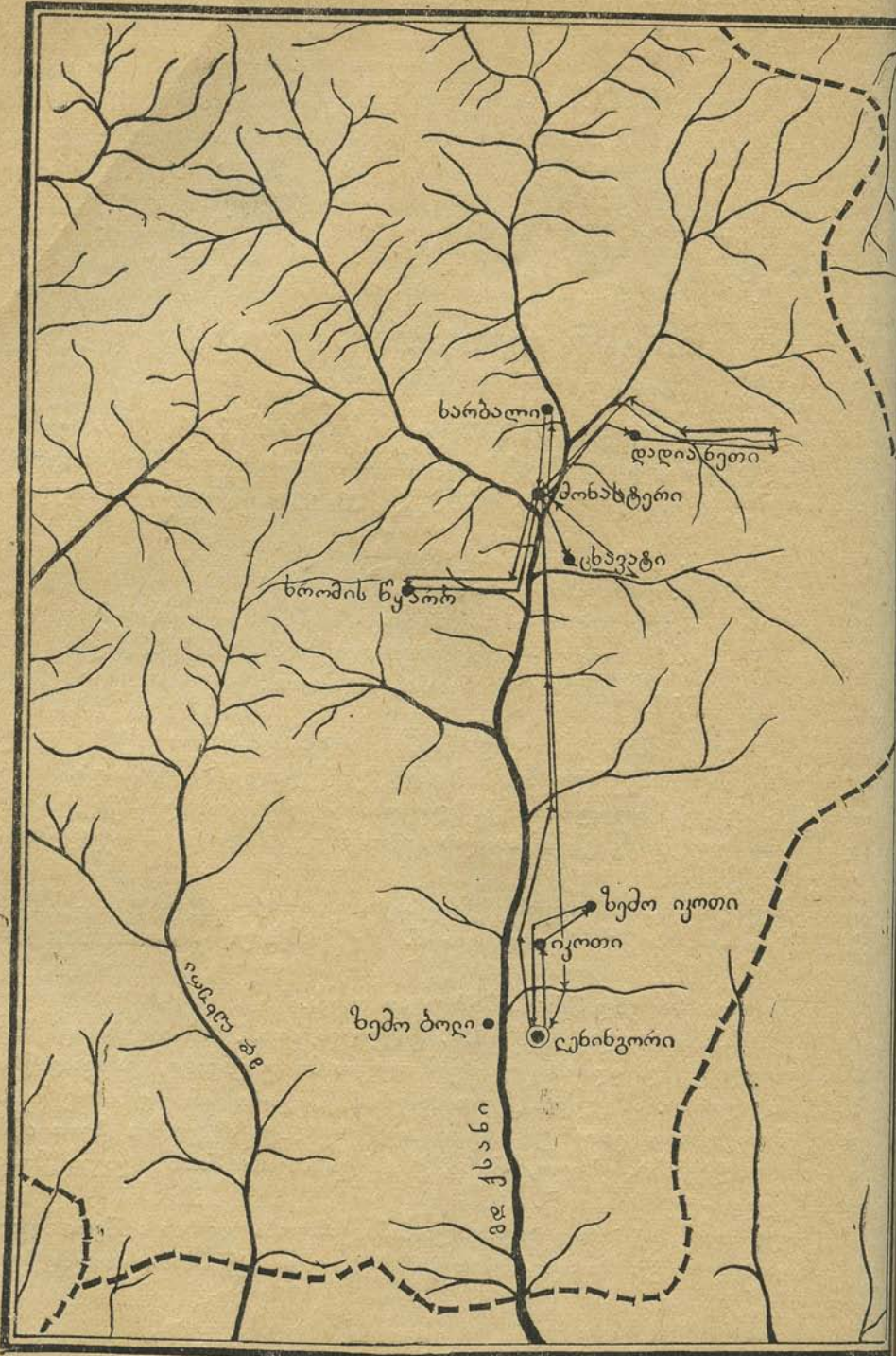
ექსპედიციამ ადგილობრივ იმუშავა ათ დღეს.

ვახუშტს აღნიშნული აქვს, რომ „ზებეყურის მთა... ჩამოადგების ცხვირად ქსანს, დასავლიდამ და აღმოსავლეთიდამ ალევის მთის ცხვირი, და დაავიწროვებს ქსანს კლდითა. ამ კლდის ქვეით მტკვრამდე, ქსანი არს ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი, ვითარცა სხვანი აღვწერეთ, და ამ კლდეს ზეით იწრო და მჭიდრო, უვენახო, უხილო, მწირი, ვითარცა სხვანი მთის ალაგნი მოსავლითა, კლდიან-ტყიანობითა“¹.

ასევე მთად და ბარად დაყოფილი ჩანს ეს ხეობა ხალხის აღწერის დაფორმების მიხედვითაც²: ბარის მოსახლეობა ცალკე აუწერიათ, ხოლო მთისა ცალკე.

¹ ვახუშტი, საქ. გეოგრ., ჯანაშვილი, გამოცემა, ტფ. 1904, გვ. 100.

² ივ. ჯავახიშვილი, საქ. გვ. ისტ., ტ. I², ტფ. 1930, გვ. 25—26.

ექსპედიციის მარშრუტი

საყურადღებოა, რომ 1711 წლის აღწერილობაში მოხსენებული დასახლებული ადგილების დიდი უმეტესობა დღემდე ძველი სახელწოდებით იხსენიება:

1. ჭურთა (ჭურთის წყალი, ჭურთის ხევი)	9. დაბაკნეთი
2. საქორეთი	10. უკან-უბანი
3. ხარბალი	11. უკანა-მხარი
4. შველიეთი	12. ჩიტაანთ-კარი
5. დადიანეთი	13. ყველდაბა
6. ზოდეხი	14. წინუბანი
7. თოხთა	15. მონასტერი (ლარგვისი)
8. მახიარეთი	16. ცხაოტი ცხავატი

საყურადღებო გარემოებაა ისიც, რომ აქ ჩამოთვლილი დასახლებული პუნქტები წარმოადგენენ უმეტეს წილად ხეობებს, რომლებსაც აქვთ საკუთარი უბნები. მაგ. ცხავტურას ხევზე გაშლილ მოსახლეობას ცხაოტი || ცხავატი ეწოდება, რომელიც შვიდი, ერთმანეთისაგან საკმაო მანძილით დაშორებული, უბნისაგან შედგება, სახელდობრ: 1. წინაუბანი, 2. გოგიაანი, 3. ჩუშაანი (ამათში ბუნტურები ცხოვრობენ), 4. ჟივტკარი (ჟივიძეები ცხოვრობენ), 5. გოგიჩაანი (გოგიჩაშვილები ცხოვრობენ), 6. სუხაანი (სუხიშვილები ცხოვრობენ) და 7. ლარუეთი (ბურდულები ცხოვრობენ). ასევეა დადიანეთშიც. ის შედგება შემდეგი უბნებიდან: 1. წინადადიანეთი, 2. რევაზიანი, 3. შალიანთ-კარი და 4. ხადილაანი. დადიანეთის ყველა უბანში ბერიანიძეები ცხოვრობენ. მათ შემოხიზნული ჰყავთ მხოლოდ ერთი უცხო გვარი ხუციშვილი. აღსანიშნავია, რომ ექსპოგამურობა ამ ხეობის ყველა უბნებში მტკიცედ და დაცული: ცოლის მოყვანა შეიძლება მხოლოდ სხვა ხეობიდან. ასევეა ცხავატის ხეობაშიც. მათ წარმოადგენაში უბნებში მცხოვრებნი სხვადასხვა გვარები წარმომდგარი არიან ერთი გვარიდან (მელითაურიდან) და ამიტომ აქაც ცოლი მოჰყავთ სხვა ხეობებიდან; ასევე უბნებადაა დაყოფილი (უბანი ერთი მეორეს საკმაოდ შორავს) ბუნიას ხევში მდებარე იკოთი. აქ ხუთი უბანია: ქვენიკოთი, ზენიკოთი, გიგარაანი, ზანგურაანი და ნიაურები.

სოფლის ასეთი დანაწილება უბნებად დღემდე შემონახულია ზემო-აჭარაშიც, სადაც უბნების სახელწოდებად მეჭეღე-ა მიღებული.

ჩვენი შესასწავლი მხარის ეთნიკური შემადგენლობის დასადგენად საყურადღებო ცნობა მოიპოვება ვახუშტის გეოგრაფიაში. ვახუშტი წერს: „ხოლო რაოდენი ოსნი დავსწერეთ ამ ადგილებთა შინა, პირველად სახლებულან ქართველნი გლენი. შემდგომად მებატრონეთა მათთაგან გადმოსახლებულან ოსნი, და ქართველნი ბართა შინა ჩამოსულან, ვინადგან მტერთაგან ბარს შინა კაცნი შემცირებულან“¹. საყურადღებოა, რომ პროცესი ეთნიკური გადაჯგუფებისა მთიდან ბარში უკანასკნელ ხანამდე გავრცელებულა. ამ გადაჯგუფებას ახლდა,

¹ ვახუშტი, op. cit. გვ. 104.

ზოგიერთ შემთხვევაში, სხვადასხვა პუნქტების გავლა. მაგ. ჟამთშიდან გადასახლებულან ჯერ ახალგორში, ხოლო ახალგორიდან ქანდაში; ლომისიდან ჯერ იფნევი (ხალიბეგანში), ხოლო იფნევიდან წირქვალში და სხვა.

ეს პროცესი ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიებისათვის მნიშვნელოვან ფაქტს წარმოადგენს, რომელსაც ყურადღება უნდა მიექცეს და სათანადოდ შეფასდეს ეთნოგრაფიული მოვლენების განხილვის დროს, ვინაიდან ამგვარი პროცესის შედეგად იქმნება ნარევი ეთნოგრაფიული კომპლექსები. ამ კომპლექსებში მთის, მთისძირისა და ბარის მახასიათებელი ელემენტები ერთადაა შერწყმული.

თავისთავად მოსახლეობის მოძრაობის პროცესი მთიდან მთისძირსა და ბარში მეტად საგულისხმო გარემოებას წარმოადგენს, ვინაიდან ეს მოვლენა დაკავშირებულია ალბიური ლანდშაფტის მეურნეობის თავისებურებასთან. ეს თავისებურება, პრიმიტიული, არა ინტენსიური მეურნეობის არსებობის პირობებში, ჰქმნის მოსახლეობის რაოდენობის სტაბილობას, რომლის ნამატი იძულებულია მთიდან გადმოსახლდეს.

ცნობილია, რომ სოფლის მეურნეობის პროდუქცია მთაში განსაზღვრული იმდენად, რომ ამ ზოლის მოსახლეობის სიმჭიდროვე მთელს მსოფლიოში მეტად მცირეა და ცოტათი აღემატება უდაბნოთა მოსახლეობის სიმჭიდროვეს. ამის გამო, როგორც კი მთის ზოლის მოსახლეობა მიაღწევდა თავის საზღვარს, მოსახლეობის ზედმეტი რაოდენობა იძულებული იყო პირველ რიგში მთისძირში გადმოსახლებულიყო, სადაც, ნაწილობრივ ამის გამო, მოსახლეობის სიმჭიდროვე მაღალ დონეს აღწევდა. შემჩნეულია, რომ მეტად შემჭიდროვებული სოფლის მოსახლეობა მსოფლიოში უმეტესად მთისძირა ზოლს ეკუთვნის.

ეთნოგრაფიული მოვლენის რთულ კომპლექსს ჩვენი შესასწავლი რაიონის ის ნაწილი წარმოადგენს, რომელიც ქსნის შესართავთან მდებარეობს. აქ მცირე მანძილზე მოცემულია სოფლები: ქართველების, ოსების, სირიელების (აისორების), გერმანელების და ყარაფაფახების. ამ სოფლებში ნაგებობათა ჰიბრიდების არსებობის გვერდით ტიპიური შენობებიც მოიპოება საკმაოდ დამახასიათებელი ამათუიმ ეთნიკური ერთეულისათვის. მაგალითად, სირიელების სოფელში (ძველი ქანდა) ჯერ კიდევ შემონახულია სპარსული მიწურები (სირიელები ურმიის მახლობელ მიდამოებიდან არიან საქართველოში მოსულნი), თუმცა დიდ უმრავლესობას უკვე ქართლური მიწურები აქვს.

ჩვენი საკვლევი რაიონის მთის ზოლშიც საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობათა ჰიბრიდული ტიპებია მოცემული. მაგრამ ძირითადი ტიპის დადგენა მაინც შესაძლებელი შეიქმნა.

იმ დროს, როცა სოფ. ხარბალში როგორც დასახლების ტიპი, ისე სახლის ტიპიც უკვე ახალია (წახნაგოვანი სახურავი, ცალკე კარმიდამო), დადიანეთის ერთ-ერთ უბანში, ხადილაანში, დასახლების და ნაგებობათა ტიპი ძველებურია. უბანი წარმოადგენს გორაკზე, უფროა ზუსტად რომ ვთქვათ, შეფენებაზე გამართულ სოფელს, რომლის სახლიდან სახლში გადასვლა ადვილია. საყურადღებოა, რომ იფნევის ერთ უბანს დასახლების ტიპად ძველი ციხის გალავანი აურჩევია და შიგ მოთავსებულია. გალავანს ალაყაფის კარები აქვს, რომელსაც მცხოვრებნი ღამით ჰკეტავენ ხოლმე.

შეჯგუფებულად დასახლების ტიპი ცნობილია როგორც ჩვენში ისევე მცირე აზიაში¹ და ძველად ხალდურ სამეფოშიც² იყო. დასახლების ამ ტიპს შეესაბამება ნაგებობის ტიპიც.

აქ დამოწმებული ძველებური სახლის ტიპი მიწურია. ის წარმოადგენს ორსართულიან ნაგებობას, რომლის ქვემო სართულში ძირითადად ადამიანის საცხოვრებელი და პირუტყვის სადგომია მოწყობილი, ხოლო მეორე სართულში ადამიანის და პირუტყვის მარაგია დაცული და კალოა გამართული. ნაგებობის ეს ტიპი შეგუებულია პრიმიტიული მთის მეურნეობისა და ბუნებრივ პირობებთან. მთის ხანგრძლივი ზამთრის პირობებში პირუტყვისა და ადამიანის და მათი მარაგის ერთ ჭერქვეშ მოქცევა ხელსაყრელი იყო. ბარის პირობებში მიწური სახლის არსებობის დროს ცალკე გამოყოფა საქონლის მარაგის დასაცავი ნაგებობისა და პირუტყვის სადგომისა შესაძლებელია და სინამდვილეში ეს ასეა კიდევ, თუმცა ამავე ბარის პირობებში ბევრ შემთხვევაში ერთი სართულის ჭერს ქვეშ ათავსებენ, როგორც ადამიანს, ისე პირუტყვის და მათი მარაგის ბინასაც³.

არსებითად სახლის ეს ტიპი ბარულ მიწურთანაა დაკავშირებული, მისი მეორე სართული ამ სახლის მეორადი ელემენტია. იგი შემდეგაა დადგმული ქვემო სართულზე. მიწური სახლის ძირითად ნაწილებს წარმოადგენენ: ბანი, ქვემო სართულის განლაგება, გვერდის კედლების წარმოზიდულობა დერეფანის შესაქმნელად და კერა.

როგორც ცნობალია, სახლის ამ ტიპის გავრცელების არე მეტად დიდია; ის კავკასიის გარდა ცნობილია მცირე აზიაში, ყირიმში და მთელ ხმელთაშუაზღვის აუზის კულტურის რკალში. სამხრეთით ის დამოწმებულია აბისინიაში. მისი წარმოშობის კერად მცირე აზიაა მიჩნეული. იგი დამოწმებულია აგრეთვე ურარტუშიც, სადაც სახლის ამ ტიპის არსებობა უკავშირდება გამოქვაბულ ქლაქებს და საერთოდ ქვაბულებს. თუ ჩვენ გავითვალისწინებთ ჩვენში არსებულ უფლისციხესა და ვარძიას, მიწურების კვლევას კიდევ უფრო მეტი მნიშვნელობა ენიჭება.

ქსნის ხეობის მთიან ზოლში არსებული ძველებური სახლის ტიპს „დეგემირთ სახლი“ ეწოდება. მასში ბოლო დრომდე მრავალრიცხოვანი ოჯახი მოსახლეობდა. მის ნაწილებს აქ ეწოდება: „შინა“, „ბოსელი“, „საბურე სახლი“ („მარანი“), „ფურნა“ (არის ქართული და რუსული), „დერეფანი“, „კალო“, „საბძელი“. აგების ტექნიკის ტერმინებიდან აღსანიშნავია: „საძირკველი“ (ოსებშიც ეს ტერმინია), იციან კედლის „დაკეტვა-გადაბმა“, „ქვიტკირი“ და „მშრალად ნაგები“ კედელი, „თავგაკრული სახლი“, კედლის ირიბულ წყობას „ქერის ფხა“-ს უწოდებენ. იატაკს — „კერა“ ჰქვია (სოფ. ცხავატი). სხვა ნაწილები: „ნალი“, „თავხე“, „ბოძი“, „საბოძური“, „ყბა“, „ბულაური“, „მოლტი“, „კოჭი“ (როცა დახვრხილია), „ჭერი“, „იელი“, „მიწა“, („საზეპელი“), „ღარი“, „სიპი“, „აყარი“.

¹ R. Leonhard, Paphlagonia, Brl. 1915, გვ. 374—75.

² W. Belck, Bauten und Bauart der Chalder. Verhandl. d. Berlin. anthrop. Gesellschaft., 1895, გვ. 611 შმდ.

³ შდრ. გ. ჩიტაია, გლეხის სახლი ქვაბლიანში: მიმოიხილველი, ტ. I, გვ. 141.

„ბავა“, „ზღვა“ და სხვ. ჩაწერილია მასალა სახლისათვის საქირო ქვის, კირის, ხე-ტყის, ლამის და სხვათა დამზადებასთან დაკავშირებული, შეგროვილია აგრეთვე მასალა დაკავშირებული სასახლე მიწის შერჩევასთან (მარჩიელობა), „დაძახილთან“ (მოდგამობა); შრომის იარღებიდან დამოწმებულია—ორი სახის ცული: 1. „კოლო ცული“ და 2. „ფთიანი ცული“ და სხვა.

სახლის ეს ტიპი საქართველოს ტერიტორიაზე ჯერჯერობით ცნობილია: ბუდე ანუ მირგვალ ხეესურეთში en masse, მიღმახევსა და არხოტში, ხევსა და მთიულეთში (სპორადულად). ის არ მოიპოვება: თუშეთში, რაჭა-ლეჩხუმსა და სვანეთში, არ უნდა იყოს ის აგრეთვე ლიხეზეც.

სახლის ამ ტიპის გავრცელებასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ აქ კალოობენ საქონლის ფეხით. გადახურულ კალოს შუაში დადგმულ ბოდის გარშემო მიწაზე დაგებულ ძნებზე ტრიალებს პირუტყვი, რომელიც მოჩალავს ფეხებით ძნას, დადგება ბზე და ხვაი. კალოში აქ უბიათ: ხარი, ძროხა, ცხენი. საქონელს პირზე უკეთდება „აბანდი“, რომ საქონელმა არ შექამოს პურეული. საკალრე იარაღებია: „არანდი“, „ორთია“, „ფიცელი“, „ნიჩაბი“, „ცხრილი“, „ცხავი“. მონასტერს ზევით ხარის ფეხით კალოობენ. ამ წესის არსებობას მოსახლეობა იმით ხსნის, რომ აქ ხშირია ავღრები და გასანიაგებლად გამოსადეგი ქარი არ იცისო. ყინულზე ლეწვა აქ არ იციან. ჩვეულებრივად დაჭედილი ხარებით ლეწავენ.

კალოობის ეს წესი საქართველოს მთიანეთში ცნობილია თუშეთში, ხეესურეთში, ხევსა და მთიულეთში. „თუ დევემირთ სახლისა“ და კალოობის ზემოთმოყვანილი წესი ჩვენი მთის გარკვეულ ზონაშია მოცემული, სამავგიროდ სახენელი იარაღი, „მთის გუთანი“, რომელიც ქსნის მთიანეთშია დამოწმებული, აღმოსავლეთით ქსნის ხეობას არ სცილდება, ხოლო დასავლეთით კი სვანეთამდე მიდის.

აქ იციან „ანეული“ (ზაფხულში ივლისი, აგვისტო, ზვარე-ში), „ნაოში“ (სექტემბერში) ზვარეში და „ახალთესლი“ (გაზაფხულზე, ჩირდილში). იციან აგრეთვე ახოს აღება: პირველად ხეს „შემოკვერავენ“, შემდეგ ძირზე მოსჭრიან, ძირზე ფიჩხს დააწყობენ და ცეცხლს წაუკიდებენ. ახლად აღებულ ახოზე სახნავი იარაღი არ გაივლება. ჯერ ფიჩხის შესაგროვებელ იარაღს გაავლებენ და შემდეგ „დაქორჩავენ“ „ქორჩით“. აქ ითესება ქერი, დიკა, კოი და ახალთესლი. ერთ წელიწადს დასვენებულ მიწას ეძახიან „ყამირს“, ხოლო ორს—„ახალნატებს“.

ანეულს, ნაოშს და ახალთესლს ხნავენ „მთის გუთნით“. სხვა სახის სახენელი იარაღი აქ არ არსებობს. საყანე მიწები აქ უმთავრესად ფერდობებზეა, მათი რელიეფი უსწორ-მასწორია. აქ ბარული გუთანი მუშაობას ვერ შესძლებს. ამ პირობებთან კარგადაა შეგუებული ის სახენელი იარაღი, რომელსაც აქ „მთის გუთანი“ ეწოდება. მას აქვს: მხარი || მვარი, წერწენა და სხვა.

ამ სახენელი იარაღის თავისებურებას შეადგენს: მოკლე მხარი, რომელიც უღელს არ სწვდება. მას აქვს თავზე დაკრული მოკაული ხე—წერწენა, რომელიც სახენელი იარაღის მუშაობის დროს მიწაზე ცოცავს. წერწენას ქვემოდან შემოკრული აქვს „საცვეთი“. წერწენას თავში გაყურება „ჯაჭვი“, რომელიც მიბმულია უღელზე. არსებობს აგრეთვე ამ სახენელი იარაღის მხარის ვარიანტი, რომელიც მოკლებულია წერწენას, მაგრამ მხარი მაინც მოკლეა, მას თავში აქვს

რგოლი. რგოლში ჯამბარაა გაყრილი. ამ რგოლს უწოდებენ „წეწენას“ წინადადიანეთში. გარდა ამისა მთის გუთნის მხარს აქვს აგრეთვე „საცორავი“ II „საცურავი“, მოკაული კეტი, რომლის კავი შეიძლება დროდადრო მიწაზე ტურავდეს. სოლის შემწეობით შეიძლება საცორავის აწვევა და დაწვევა. თავისი დანიშნულებით ამ გუთნის ეს ელემენტი მეტად დაცილებულია იმ ფუნქციას, რომელსაც წერწენა ასრულებს. წერწენა საყრდენია მთის გუთნის მხარისა და ამდენად იმ ფუნქციას ასრულებს, რასაც ბარის გუთანში თამფალაკი. ამგვარი მოკლემხარიანი, წერწენიანი სახენელი იარაღი ჩვენ დამოწმებული გვაქვს, ქსნის ხეობის გარდა, ლიახვის ხეობაში, რაჭაში, ლეჩხუმში და სვანეთში. არაგვის ხეობაში და მოხვევებში ამგვარი სახენელის არსებობას შეიძლება ადასტურებდეს ტერმინი წერწენის და ნარწენის არსებობა¹.

მაგრამ ქსნურ მთის გუთანს აგრეთვე ახასიათებს „გუთანი“ ანუ „ქუსლი“, რომელიც ორკაპიან ხეს წარმოადგენს და რომლის დანიშნულებაა მიწა გათხუნოს. ამგვარი ქუსლი ცნობილია ფშავეური აჩაჩის, ხევსურული აჩაჩის და სხვა სახენელების ქუსლების სახით (დასავლეთ რაჭაშიც მოიპოვება).

გარდა ამისა მთის გუთანს ახასიათებს ხელნაც, რომელიც აგრეთვე ორკაპიანი მთლიანი ტოტია. სახნავი იარაღის ეს ნაწილიც ამ სახით მოიპოვება ქსნის ხეობის აღმოსავლეთით და დასავლეთით.

ლიტერატურაში სახენელი იარაღის ამ ტიპის აღწერილობა მეტად ბუნდოვანია, ნაკლუღევანი და არა ზუსტი. მაჩაბელს ამ იარაღის საცორავი სოლად აქვს გამოცხადებული. Haxthausen-ს² თავის ნაშრომში მოჰყავს; ოსებში მის მიერ ნახული სახენელის ეს ტიპი, რომელსაც შეცდომით „Sibir“-ს უწოდებს და აღნიშნავს, რომ Sibir-ის მსგავსი სახენელი იარაღი ოსებს გარდა, კავკასიის სხვა ხალხში არ მოიპოვება და რომ Sibir-ი მეკლენბურგის სახენელს მიაგავსო ცნობილია, რომ Haxthausen-ი ტენდენციურად აშუქებდა ოსების გერმანელებთან ნათესაობის საკითხს; ამის გამო ბევრ შეუსაბამობას აქვს ადგილი მის ნაშრომში. მას ამ შემთხვევაშიც მცდარი შეხედულება აქვს წამოყენებული. ჯერ ერთი ის, რომ არ არის მართალი, თითქოს „Sibir“-ის მსგავსი იარაღი კავკასიის სხვა ხალხებში არ მოიპოვებოდეს. ჩვენი მასალა ამ აზრს სავსებით აპარწყლებს. მეორე მხრით, მეკლენბურგის და „Sibir“-ის ტიპის სახენელი იარაღი კონსტრუქტიულად განსხვავებული სახენელი იარაღებია. სხვას ყველაფერს რომ თავი დაიანებოთ, მეკლენბურგის სახენელის მხარი გრძელია და მისი თავი უშუალოდ უღელზეა დამაგრებული.

Braunger-ს დაუსაბუთებლად Haxthausen-ის მიერ დასახელებული Sibir-ი გუთურ სახენელად აქვს გამოცხადებული. მაგრამ Braungart-ის შეხედულება მიუღებელია, რამდენადაც „Sibir“-ი ტიპოლოგიურად თავისი წერწენათი რაჭულ სახენელს მიეკუთვნება, ხოლო რაჭული სახენელი Braungart-ს წარმოშობილობით ჯერ გერმანულ და შემდეგ ირანულ სახენელ იარაღად მიაჩნდა, ამის შემდეგ იმავე „Sibir“-ის გუთურ სახენელად გამოცხადება გამართლებული არ

¹ გ. ჩიტაია, რაჭული სახენელი: ენიმიკი-ს მოამბე, ტ. I, გვ. 269 შენ. 1, 2.

² A. Haxthausen, Transkaukasien etc., ტ. II, გვ. 5.

შეიძლება იყოს, რამდენადაც გუთური სახენელის ტიპი თვითონ საჭიროებს დადგენას.

არსებითად ქსნური გუთანი მთის გუთანია, რომელიც კარგადაა შეგუებული ფერდობის პირობებთან. ტიპოლოგიურად ის თავის წერწენას მიხედვით რაჭული სახენელი იარაღის ქვესახეს წარმოადგენს და რამდენადაც ჩვენ დამტკიცებული გვქონდა, რომ რაჭული სახენელი ქართველი ტომების სახენელი იარაღის ძირითადი ელემენტების შინაგანი გაუმჯობესების გზითაა მიღებული—ქსნური გუთანის ქართველი ტომების სახენელი იარაღების ამ ტიპის ერთ-ერთ სახეს წარმოადგენს.

მიწისმოქმედების ხაზით შეგროვილია მასალა საყანე მიწებზე, აგრეთვე წისკვილის კომპლექსზე, ლუდის ხარშვაზე, მესაქონლეობაზე, ხარებზე, ძროხის ჯიშზე, სახედრებზე, მკედლობასა და მეთუნეობაზე. ამათგან უკანასკნელზე შეეჩერდებით.

ქსნის ხეობაში სახელგანთქმულ ცენტრად სოფ. ცხავატი ითვლება. აქ ხელოვნობის ამ დარგის არსებობის შესახებ შემდეგი ცნობა მოგვებობა. XIX ს. ოთხმოცდაათიან წლებში შალიკოვი სწერს: При селение Цхавати были 40 дымов заняты приготовлением глинянной посуды, для чего у них имеется 8 гончарных печей. Глина лежит под двухаршинным почвенным слоем, пластом в 4 аршина толщины и 10 саж. длины. Глину сушат на солнце, перетирают и приготовив из нее тесто лепят посуду руками, не употребляя никаких приспособлений, кроме вертящейся доски, называемый моркви... Цхаватской посуды изготовляется более чем на 7000 рублей¹.

დღესაც ეს საქმიანობა ცხავატის ხეობის ყველა მოსახლის ძირითად წარმოებას წარმოადგენს. არ არის არც ერთი ოჯახი, რომ ამ საქმიანობას არ ეწეოდეს. აქ დამზადებული ჭურჭელი განთქმულია იშვიათი გამძლეობით. ამის გამო მას გასავალი დიდი აქვს. ის თითქმის მთელს აღმოსავლეთ საქართველოს სწვდება. ცხავატში დამზადებული ჭურჭელი საბალნეებით მიჰქონდათ და მიაქვთ კახეთში, სადაც ის ცეცხლგამძლეობის და წყლის ცივად შენახვის გამო კონკურენციას უწევდა და უწევს კახურ კერამიკას. აგრეთვე მიჰქონდათ ხევსურეთში, ხევში, მანგლისში (აქ ქსნის ხეობიდან ნამგლებიც მიჰქონდათ), მთლიანად ქართლში, ოსეთში და სხვაგან.

მოგვყავს ცხავატიდან კერამიკის გატანის ზოგიერთი მარშრუტი.

I. ცხავატი, ქაისხევი, თვალივი, შარა-ხევი, ორწყალი, ბარისახო, ლებაისკარი, შატილი. ამ მარშრუტს სჭირდებოდა იქით-აქეთ 10—12 დღე.

II ცხავატი, ქაისხევი, ანანური, ფასანაური, მლეთე, კობი, ყაზბეგი. ამ მარშრუტს სჭირდებოდა იქით-აქეთ 6—7 დღე.

III. ცხავატი, ქაისხევი, ყინვალი, თიანეთი, ახმეტა. უნდებოდა 10 დღე.

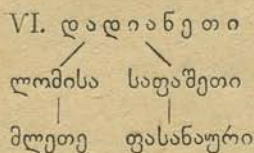
IV. მანგლისის მარშრუტს სჭირდებოდა 9 დღე.

¹ К. Шаликов, Описание Ксанского участка: Записки Кав. отд. Р. Г. О., XVI 83. 256.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ქსნის ხეობას გაცხოველებული ურთიერთობა აქვს სხვა ხეობებთან. აქ არის ძველადგანვე გამოჩეულებული მარშრუტები, რომლებიც დღესაც მოქმედია.

მ ა რ შ რ უ ტ ე ბ ი :

I. ი კ ო თ ი	საძვეგური
კორინთა	ცხავატი
საძვეგური	საფეშეთი
ლარგვისი (მონასტერი)	ჭართალი
ახალდაბა	ფასანაური
დოჩიანი	IV. ი კ ო თ ი
ბალიანთ სოფელი	ლენინგორი
ლომისა (ლომისას ხევი)	ძველვეი
ლომისას წვერი	სარბიელი
მღეთე ¹	ცივრიანთ-კარი
II. ი კ ო თ ი	თხილვანა
ჯვრისუბანი	არღუნი
უფურეთი	დღუშეთი ²
ქაისხევი	V. ლ ა რ გ ვ ი ს ი
ანანური ¹	დადიანეთი
III. ი კ ო თ ი	საფაშეთი
კორინთა	ჭართალი

აქ მზადდება კერამიკული ჭურჭლის შემდეგი სახეები: „ქილა“, „ქვევრი“, „ქოკანი“, „ქოკა“, „სადღობელი“, „საჯერიები“ (სადღლარი, ქოთანის), „ქვაბი“, „ხელადა“, „ლიტრა“, „ჯამი“, „საღვინე“, „ჩარეჩი“, „სურა“, „საზედაშო“, „ქეცა“ და სხვა.

დასასრულ აღსანიშნავია ხის კოლექციები, რომლებიც შეიძინა ექსპედიციამ: „მერხი“, „ბაცანკალი“, „სკიერი“, „სამარილე“ და სხვა. ამათგან ნაწილი ექვს თაობაზე ადრინდელია. კოლექციები ჩინებულადაა მოორნამენტებული. შესრულების ტექნიკა მაღალხარისხოვანია, სიუჟეტურად ძველებური მსოფლმხედველობის მამულავნებელი. აღსანიშნავია, რომ ხელოსანს კარგად შესძლებია დასაჭრელებელი დიდი არის გამოყენება და კომპოზიციის კარგად

¹ ამ მარშრუტით მიჰყავდათ ცხვარი ყაზლარში.

² ლეხურას აქეთ დღუშეთის მარას ეკუთვნოდა. ახლაც დღუშეთზეა მიწერილი ოძისი და ახმაჯა.

განაწილება. ორნამენტებში მზის სიმბოლოები სჭარბობს, თუმცა სხვა სახე-
ებიც ბევრია. აქ მოპოვებულ ხის ორნამენტს ახლო ნათესაობა აქვს ხევსურულ
ხის ორნამენტთან.

ექსპედიციამ ხის კოლექციების გარეშე შეიძინა კერამიკული და მჭედლოვი
კოლექციების კომპლექსები. კოლექციების შექმნა ექსპედიციას დავალებულ
ჰქონდა საქართველოს მუზეუმის დირექციის მიერ. ჩამოტანილი ნივთები გადა-
ეცა საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებას.

ლ. ზოპოტიანი

ქსნის ხეობაში მივლინების მოკლე ანგარიში

1938 წლის სექტემბრის თვეში მოწყობილმა ქსნის ეთნოგრაფიულმა ექსპედიციამ, ქსნის ხეობაში კერამიკული წარმოების შემდეგი დარგები დაამოწმა: 1. მეჭურჭლეობა-მექვევრეობა-მეთორნეობა, 2. მებაგურეობა და 3. მეკრამიტეობა.

მთხრობელთა გამოკითხვამ და წარმოების პროცესის ახლო გაცნობამ დაგვარწმუნა, რომ ქსნის ხეობაში ამჟამად არსებული აგურ-კრამიტის წარმოება ძლიერ განსხვავდება წარსულ საუკუნეებში არსებულ ქართულ მებაგურეობა-მეკრამიტეობისაგან.

ახლანდელი კრამიტის არც გარეგანი მოყვანილობა, არც წარმოების პროცესთან დაკავშირებული ტერმინები და არც ამ წარმოებისათვის განკუთვნილ ნაგებობათა და ხელსაწყოთა სახელები (მცირეოდენის გამოკლებით) ქართული არ არის. ამგვარი კრამიტის წარმოება, როგორც თვით მეკრამიტეები აღნიშნავენ, მათ ქ. ორჯონიკიძედან გადმოიუტანიათ; აგურის წარმოებაშიც ქართული აგურის ნაცვლად რუსული აგური დამკვიდრებულა და ხალხს დაჰვიწყებია კიდევ ქართული აგურ-კრამიტის დამზადების წესები. ოდესღაც ქართული მებაგურეობა-მეკრამიტეობის არსებობის შესახებ ადამიანთა ბუნდოვანი გადმოცემები და ძველი ნაგებობანი-ლა (ქართული აგურით ნაშენი ეკლესია-გალავნები, ქართული კრამიტით დახურული ეკლესიები) მოგვითხრობენ.

ამიტომაც კერამიკული წარმოების ამ ორი დარგის შესახებ ჩვენ ბევრს არას ვიტყვი და უფრო დაწვრილებით მეჭურჭლეობა-მეთორნეობა-მექვევრეობაზე შევჩერდებით.

მებაგურეობისა და მეკრამიტეობის საწინააღმდეგოდ, მეჭურჭლეობა ქსნის ხეობაში მთელი თავისი სიძველით არის წარმოდგენილი.

იმის გამო, რომ ჭურჭლის, ქვევრის და თორნის ოსტატი აქ ერთი და იგივე ხელოსანია, ამიტომ კერამიკული წარმოების ამ სხვადასხვა დარგებს ჩვენ ერთს ჯგუფში ვაქცევთ და სიტყვა „მეჭურჭლე“-ში ქვევრის და თორნის მკეთებელსაც ვგულისხმობთ.

მეჭურჭლეობის ერთადერთ, მაგრამ განთქმულ ცენტრად ქსნის ხეობაში სოფ. ცხავატი ითვლება. სოფ. ცხავატი, რომელიც მდ. ქსნის მარცხნივ მდებარეობს, სოფ. მონასტრიდან ორი-სამი კილომეტრით არის დაშორებული; პატარა მდინარე ცხავატურა, რომელიც ამ სოფელს ორად ჰყოფს, მონასტერთან უერთდება მდ. ქსანს.

ეს ერთი სახელწოდებით ცნობილი სოფელი, შვიდი, ერთმანეთისაგან საკმაოდ მანძილით დაშორებული, უბნისაგან შესდგება: 1. წინა უბანი, 2. გოგიაანი, 3. ჩუმაანი, 4. ჭივტკარი, 5. სუხაანი, 6. გოგიაანი და 7. ლარუეთი.

პირველი ოთხი უბანი მდ. ცხავატურას მარცხნივ მდებარეობს, უკანასკნელი სამი კი ამავე მდინარის მარჯვნივ.

მეჭურჭლეობა ცხავატის მცხოვრებთა ძირითად (მემინდვრეობასთან ერთად) საქმიანობას შეადგენს და შემოსავლის მთავარ წყაროსაც ის წარმოადგენს. არ არსებობს არც ერთი ოჯახი, რომელიც ამ საქმიანობას არ ეწეოდეს და წარმოების ამ დარგის რამდენიმე ოსტატი არ ჰყავდეს. ჭურჭლის მკეთებლობა ორივე სქესის ხელობად ითვლება, თორნის და ქვევრის კეთება კი უმთავრესად ნაჰაკაცებს აქვთ მინდობილი.

ცხავატელებს შერჩეული აქვთ ჭურჭლის თიხით მდიდარი ადგილები, საიდანაც ისინი მათთვის საჭირო თიხას სთხრიან და სახლში ეზიდებიან მარხილით (ჯინი ძეგს მარხილზე) ან ცხენით (ცხენს გოდრები აქვს გადაკიდებული). ცხავატის ექვსი უბანი წინაუბანის უკან მდებარე სათიხეთი ე. წ. დავითილათი სარგებლობს, ლარუეთს კი საკუთარი დავითილა აქვს (ცხავატელნი ჭურჭლის თიხიან ადგილებს დავითილას უწოდებენ). ამ თიხიდან აკეთებენ ისინი ჭურჭელსაც, ქვევრსაც და თორნესაც. ცხავატური თიხა შესანიშნავი თვისებისაა: ის მეტისმეტად ძარღვიანია და გრილი. თიხის ამ საუცხოვო თვისებებით აიხსნება ის გარემოება, რომ ცხავატელი ოსტატი ნიავსა და მზეზე აშრობს ჭურჭელს და კერამიკულ საგანს, რაგინდ დიდი ზომისაც უნდა იყოს ეს უკანასკნელი, ერთჯერად ასრულებს. ამ თიხისაგან გაკეთებული ჭურჭელი იშვიათი გამძლეობისაა და წყალსაც მეტად ცივად ინახავს, ამ უკანასკნელი თვისების გამო ქსნური ჭურჭელი (იგივე ცხავატური) მთელს აღ. საქართველოშია ცნობილი.

დიდი წვალებით მოთხრილსა და მოტანილ თიხას ჯერ გააშრობენ მზეზე, მერე საზეპლებით დანაყავენ (ანუ დაციხვავენ) და ბოლოს მას ცხრილში „გასკრიან“. გაცრილს, თითქმის ფქვილად ქცეულ თიხას ოთხჯერ დაზელავენ საგანგებოდ თიხის სახელავად მიწაზე გაწყობილ ფიცრებზე, რომელსაც ისინი სახელავს უწოდებენ. თიხის დანაყვასა და გაცრას სპეციალურად ამ დანიშნულებისათვის აშენებულ ნაგებობაში—კალოზე აწარმოებენ, დაზელვას და ჭურჭლის კეთებას კი საცხოვრებელ ბინაში.

ჭურჭელი და ქვევრი მორგვზე კეთდება, თორნე კი—მიწაზე. ცხავატელი მეჭურჭლის მორგვი კახელი მექვევრის ხელსაწყოს ე. წ. ქვევრის ჩარხის სრულს იგივეობას წარმოადგენს. ოსტატს ის მარცხენა ხელით მოჰყავს მოძრაობაში, მაგრამ როცა ჭურჭლის თუ ქვევრის კეთება განსაზღვრულ მომენტში ორივე ხელის მუშაობას საჭიროებს, მაშინ მას მარცხენა ფეხით ატრიალებს.

ჭურჭლის კეთების დროს ოსტატი ოდნავ ამალღებულ ადგილზე ზის, მორგვი კი წინ მიწაზე უდგა. ყველა ტიპის ჭურჭლის გაკეთება ძირიდან იწყება, ამიტომ მეჭურჭლე-ოსტატიც ნაცრით „მომშრალეებულ“ მორგვზე ჯერ ძირისათვის საჭირო გუნდას დააკრავს და გასწევს. სასურველ ზომაზე გაბრტყელებულ ანუ გაწეულ ძირს ნაპირებს ამოუბრუნებს და ამ ამობრუნებულ ნაპირებზე

ხელით გაგრძელებული გუნდების ე. წ. სურსვალეების შემოვლებას დაიწყებს. ქურჭელი კეთების დროს თან იწმინდება ფიჭვის ხის ხოწით ანუ ნაფოტით (ქურჭლის გაკეთება ორგვარი ზომის ხოწს საჭიროებს: დიდ ხოწს გარედან ამუშავებენ, პატარას კი შიგნიდან. „დიდი ხოწი შიგნით ეწვევა ქურჭელს, პატარა კი—გარეთ“). ქურჭლის ხოწით გაწმენდა მანამდე შეიძლება, სანამ ის ყელამდე მოვიდოდეს, ყელამდე მოსვლის შემდეგ კი ხოწის ხმარება უკვე შეუძლებელია და ქურჭლის ყელი ხის ჩხირით სუფთავდება. ქურჭლის გამოყვანის დროს ოსტატი წყალში დასველებულ ჩითის (ან ტილოს) ნაჭერს—ტყლაპისა ცხმარობს. ტყლაპის საშუალებით ავიწროვებს ის ქურჭლის ყელს და ძაბრისებურად აგანივრებს მის პირს.

ქვევრის გაკეთება პირიდან იწყება. ქვევრისათვისაც გუნდას გააბრტყელებენ მორგვზე და შემდეგ ამ გაბრტყელებულ გუნდას შუაში ამოსჭრიან იმ ზომაზე, რა სივანის ქვევრის პირიც უნდათ (ჩვეულებრივად მიღებული წესის თანახმად საღვინეს თავისუფლად უნდა შეედლოს ქვევრის პირში მოძრაობა); წრესავით დარჩენილ ნაპირებს სურსვალს შემოავლებენ და სურსვალეების ასე თანდათანობითი შემოვლებით ქვევრის კედელს საჭირო სიმაღლემდე აიყვანენ. ქვევრის კედელი ქურჭლის კედელზე გაცილებით სქელია და საქვევრე სურსვალეც ამიტომ უფრო დიდია. ქვევრის კედლის ამოყვანის დასრულების დროს ქვევრს თაღს შეუკრავენ და თაღის შეკვრის ადგილზე, ძირის გასქელების მიზნით, თიხას დააკრავენ. ეს იქნება ქვევრის ქუსლი.

ქვევრსაც და ქურჭელსაც განსაკუთრებული თვისების მიწით, ე. წ. წერნავით აკრებენ. ცხვაატელ მექურჭლეებს წერნავი კასპთან ახლო მდებარე აშორიანის მთიდან მოაქვთ. ქურჭელზე დაჭრელებულ სხვადასხვა სახეთაგან „ფთე“-ა აღსანიშნავი. ფთეს (იგივე ფრთის) სახე თითქმის ყველა ქურჭელზე იხატება, ის ცხვაატური ქურჭლის დამახასიათებელი ორნამენტია.

ცხვაატური მექურჭლეობა ქურჭლის შემდეგი სახეების კეთებით განისაზღვრება: ქილა (მწნილის ან ყველის შესანახად), სადღობელი (დოს შესადღვებად), კოჭობი, საჯერო (რომელსაც სადღლარსაც ეძახიან და ქოთანსაც), ქვაბი ანუ ქობი (საჭმლის მოსახარშად), ორყურა (საწველეელია), ჩაფია (მაწვნის და დოს ჩასასხმელად იხმარება), ჯამი (კერძის დასადებად) ჯამურა (კახური ჯამფილის მსგავსი ქურჭელია) საღვინე (ღვინის ქურჭელია), მარანი (ღვინის სასმისია), კიჭლა (ბავშვის სათამაშოა), კოკა, ხელადა ანუ სურა და ჩარეჟა ანუ ლიტრა (წყლის ქურჭლებია).

როგორც ვხედავთ, ცხვაატში ხელადა სურასთან არის გაიგივებული და ჩარეჟა კი ლიტრასთან, ისინი აქ არც საწყაო ერთეულებად ითვლებიან და არც ღვინის ქურჭლის როლს ასრულებენ. ხელადაც და ჩარეჟაც კოკასთან ერთად წყლის ქურჭლად არის გამოყენებული.

ცხვაატელი ოსტატები სხვადასხვა სიდიდის ქვევრებს აკეთებენ, ყველაზე დიდი ქვევრი კოკიანია (12 თუნგიანი) და ყველაზედ პატარა კი სამ თუნგიანი. სამ თუნგიანიდან ექვს თუნგიანამდე ქოცო-ს უწოდებენ, ექვს თუნგიანიდან 12 თუნგიანამდე კი ქვევრი-ს სახელწოდებით აღნიშნავენ.

ჭურჭელსაც, ქვევრსაც და თორნესაც კახური ჭურის მსგავს—თუნის სახელწოდებით ცნობილ ნაგებობაში სწვავენ. თუნში ჩალაგების დროს ქვევრებს, თორნებს და კეცებს ძირში აწყობენ, ჭურჭელს-კი აგრეთვე დიდ-ბატარაობის მიხედვით მათ ზემოდან ალაგებენ.

თუნიდან გამომწვარი ჭურჭლის ამოლაგების შემდეგ, ცხავატელი მეჭურჭლეები მის გასაღებაზე ზრუნავენ. ცხავატური ქვევრი და თორნე, მათი შორის მანძილზე წაღების შეუძლებლობის გამო, ქსნის ხეობის სოფლების საზღვრებს არ სცილდება (ქსნის ხეობის ზოგიერთი სოფლები, ნაწილობრივ შინაურული წესით დამზადებული თორნებითა და კეცებითაც მიდიან იოლად), ცხავატური ჭურჭელი კი თითქმის მთელს აღმოსავლეთ საქართველოს სწვდება.

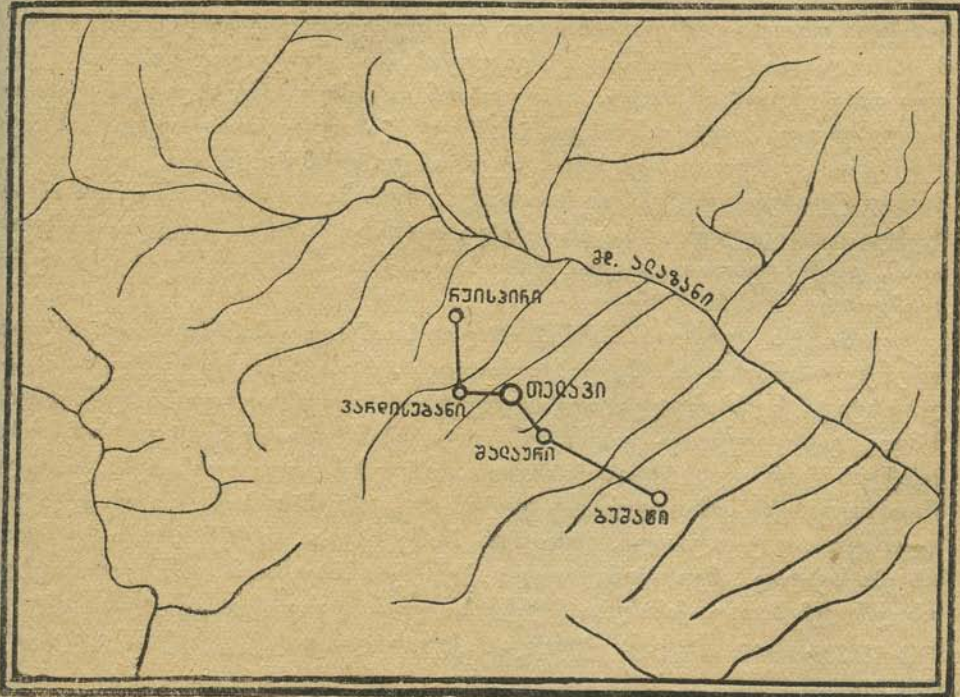
ცხავატელი მეჭურჭლე გადაჰქიდება ცხენს ყუთებში ან გოდრებში ჩალაგებულ ჭურჭელს და შორეულ მხარეებისაკენ გასწევს. თითქოს დაუჯერებელია, მაგრამ ფაქტია, რომ ცხავატელი მეჭურჭლე, უწინაც და ახლაც, ერთი საპალნე ჭურჭლის გასაღების გულისთვის, ხშირად ესტუმრება ხოლმე კახეთს, მანგლისს, ცხინვალს, ერწო-თიანეთს, გუდამაყარს, ხევსურეთს, ხევს და აღმ. საქართველოს სხვა კუთხეებს.

ცხავატურ ჭურჭელს, ზემოთ აღნიშნულ თავისებურებათა გამო (გამძლეობა და წყლის ცივად შენახვა), სიამოვნებით ყიდულობენ კერამიკული წარმოებით მდიდარი კუთხის მცხოვრებნიც.

ლ. გოგორიშვილი

კახეთში მივლინების მოკლე ანგარიში

1938 წლის ნოემბერს გავემგზავრე თელავის რაიონში (ათი დღით) და-
შატებითი მასალების შესაგროვებლად ჩემი სადისერტაციო შრომისათვის („კა-
ხური კერამიკა“). ვიმუშავე სოფ. სოფ. რუისპირში, ვარდისუბანში, ბუშატში

ექსპედიციის მარშრუტი

და ქ. თელავში. ვინახულე კერამიკული წარმოების ყველა დარგის (მეჭურჭლე-
ობა, მექვევრეობა, მეთორნეობა, მეკერამიტეობა, მეაგურეობა) ოსტატები და გა-
მოვარკვეე ჩემთვის საინტერესო საკითხები.

მთხრობლების გამოკითხვის დროს მე ვცდილობდი, ერთი მხრით, შემემოწმებინა 1937 წლის ზაფხულს ჩემს მიერ ამავე რაიონში ჩაწერილი ცნობების სისწორე და, მეორე მხრით შემევესო ხსენებული ცნობები ახალი მასალებით, თუ რათქმუნდა ასეთი აღმოჩნდებოდა. მთხრობელთა გადმოცემებმა კვლავ დაადასტურეს ჩემი ჩანაწერების სიზუსტე და რამდენადმე ახალი ცნობებიც შემატეს მას.

აღმოჩნდა, რომ სხვადასხვა მთხრობლების მიერ აღნიშნული სინი და ლანგარი—ქათმის საჭრელი ერთი და იგივე კერამიკული საგნის სახელწოდებებია და, რომ ჯამფილა-ბადიას მათრათი ცეწოდება. გამოირკვა, რომ უწინ ქართულ და ქუსლიან ხელადასა და ჩარექასთან ერთად ე. წ. ძირგანიერი ხელადა და ჩარექაც უჭირათ, ამ უკანასკნელს იმდენად ფართო ძირი ჰქონია, რომ „საითაც არ უნდა გადაეგორებინა ადამიანს, ის მაინც ფეხზე დადგებოდა“. დამოწმნდა აგრეთვე ორ ტუჩიანი საწველელის მკეთებლობაც.

ჩვენ 1937 წ. ზაფხულს თელავის რაიონში ჩატარებული ექსპედიციის ანგარიშში¹ აღნიშნული გვექონდა, რომ ქაშანურად უმრავლეს შემთხვევაში წვრილი ჭურჭელი კეთდება ორხელადიანადეო, რომ თუ მექაშანურე მოიწადინებს ვთქვათ 3—4 ხელადიანი ჭურჭლის გაკეთებას, მან აუცილებლად ლამი და იყალთოს თიხა უნდა შეაერთოსო. ამ საკითხთან დაკავშირებით, ახლად შეკრებილი მასალების საფუძველზე გამოირკვა, რომ თუ მექაშანურე მოისურვებდა მსხვილი ჭურჭლის—გოზაურის, თუნგიანის, კოკის ან კოკურის (კოკას და კოკურას იშვიათად აქაშანურებდნენ) ქაშანურად დაწვას, მაგრამ თუ თვითონ არ ეცალა ან არ შეეძლო მათი გაკეთება, ამ უკანასკნელთ იყიდოდა წითელი ჭურჭლის ოსტატისაგან, დაჭრელებდა თოგალით, შეჭლებავდა წამალში და დასწავდა ქაშანური ჭურჭლისავე ქურაში.

ქაშანური ჭურჭლის წარმოშობილობასთან დაკავშირებით რუისპირელი მეჭურჭლე—სანდრო ზაზაშვილი გადმოგვცემს, რომ ქაშანური ჭურჭლის პირველი ოსტატი რუისპირელ ესტატე მაყაშვილს ჩამოუყვანია ტფილისიდან და იმის შემდეგ გავრცელებულა კახეთშიო, ოსტატების უმრავლესობა კი ქაშანური ჭურჭლის წარმოების კახეთში არსებობას უხსოვარ დროს უკავშირებს. პირველი აზრი შეეფერება სიმათლეს თუ მეორე, ამ წარმოების პირველი ოსტატი კახელი იყო თუ ტფილისელი, ერთი რამ მაინც ცხადია, რომ ქაშანური ჭურჭლის სახეები ზუსტად იმეორებენ წითელი ჭურჭლის სახეებს მოყვანილობითაც და სახელწოდებებითაც, ქაშანური ჭურჭლის ქურის სხვადასხვა ნაწილების სახელებიც იგივეა, რაც წითელი ჭურჭლის ქურის და, რაც ზედმეტია ისიც ქართულია.

საჭიროდ მიმაჩნია აღვნიშნო აგრეთვე თელაველი ოსტატის—ალექსა ვარდუაშვილის მიერ მოწვდილი ცნობა. მისი გადმოცემით 40—45 წლის წინად თელავში ერთ იმერელს უცხოვრია, რომელიც თურმე ჭურჭელს ყიდულობდა

¹ იხ. ენის, ისტორიის და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის „მოამბე“, II. 1937

კახელი მეჭურჭლეებისაგან, აკრელებდა სხვადასვა ფერებით და ამგვარად გადასხვაფერებულ კახურ ქურჭელს შემდეგ თვითონ ჰყიდიდა. საფიქრებელია, რომ საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფ. განყოფილებაში დაცული, თელავიდან ჩამოტანილი, კერამიკული საგნები (№№ A 43—99/1; A 43—99/2; A 44—99; A 45—99/1; A 45—99/2; A 46—99/1; A 46—99/2, რომელთა უჩვეულო ფერები (კახური კერამიკისათვის უჩვეულო) თავიდანვე ექვს ჰბადებდა, ამ კაცი-საგან უნდა იყოს შეძენილი.

მეაგურე ოსტატების ნაამბობმაც თავისებური სიახლე შეიტანა ჩემს მეაგურეობის შესახებ ჩაწერილ მასალაში. გამოირკვა, რომ ახლანდელი ფილაქნის აგური განსხვავებული ყოფილა ძველი ფილაქნის აგურისაგან. ძველად ფილაქნის აგურად იგივე ქართული აგური უხმარიათ და დღეს არსებული ფილაქნის აგური კი რუსული აგურის შემოდების დღიდან გაჩენილა. ახლანდელი ფილაქნის აგურის ყალიბი ორაგურიანია, თვითონ ზუსტად ორი რუსული აგურის ზომისაა (სისქეც რუსული აგურისა აქვს), ასე რომ რუსული აგურის ყალიბს რომ სიგრძეზე გაკეთებული ხიდი ამოვაცალოთ ფილაქნის აგურის ნამდვილ ყალიბს მივიღებთ. ახლანდელი ფილაქნის აგურიც ქართული აგურივით კვადრატულია, მაგრამ მასზე დიდი ზომისაა და უფრო სქელიც არის.

დღევანდელი აგურის ქურას კახეთში არსებობასაც შედარებით მოკლე ისტორია ჰქონია, ის რუსული აგურის ჭრის დაწყებასთან ერთად შემოუღლიათ, უწინდელი ქართული აგურის ქურა კი მთლად კრამიტის ქურისთანა ყოფილა, კრამიტი და აგური ერთნაირ ქურაში იწვებოდა თურმე.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ ბუშატელმა მეაგურე-ოსტატმა ქურის ქვედა—მიწაში მოთავსებული ნაწილი, რომელსაც სხვა სოფლის ოსტატები საერთოდ გავრცელებულ სახელს—ს ა ლ ო რ ე ს ე ძ ა ნ ა ნ , ხ ა ზ ი ნ ა ს და ც ე ც ხ ლ ი ს შესაქეთებელის სახელითაც მოიხსენია.

მექვევრეობასა და მეაგურეობასთან დაკავშირებული წესი მოდგამობისა მეკრამიტეობაშიც დამოწმნდა. მექვევრეების მოდგამის მსგავსად თიხა-შეშის მოტანა და მომუშავეთა გამოკვება ამ შემთხვევაშიც მოდგამებს ევალებოდათ, კრამიტის მოჭრა და დაწვა კი—რათქმა უნდა თვით მეკრამიტეებს. მთელი სამუშაო პერიოდის განმავლობაში, დამზადებულ კრამიტს ესენიც შუაზე იყოფდნენ—ნახევარი მოდგამებს ჰხვდებოდათ, ნახევარი კი ოსტატებს. თუ მექვევრე-ოსტატი ნახევარი ნაწილიდან, ნახევარს ორ მეტალახეს აძლევდა და ნახევარს კი თვითონ იტოვებდა, მეაგურეები კი პირიქით, კუთვნილ ნაწილს თანასწორად იყოფდნენ ერთმანეთს შორის.

მეთორნეობის და მექვევრეობის ოსტატების ნაამბობმაც, ჩემს ხელთ უკვე არსებული მასალების დადასტურებასთან ერთად, ნათელი გახადა აგრეთვე ჩემთვის ნაწილობრივ ბუნდოვნად ცნობილი ზოგიერთი საკითხი, სრულიად ახალი ცნობები კი მათ არ გადმოუციათ.

სოფ. ბუშატში მცხოვრებმა ერთერთმა მთხრობელმა (არა მექვევრემ) მექვევრეობასთან დაკავშირებული ერთი საყურადღებო გარემოება აღნიშნა: თალარი, რომელიც კახეთში უმთავრესად ვენახის წამლის დასაყენებელი ქურჭლის როლს ასრულებდა, უწინ ზოგიერთ სოფელში ღვინის გადაღების საჭიროები-

სათვისაც უხმარიათ. ამ თალარს სხვა თალარებისაგან გხსხვავებით მუცელთან მილი ჰქონია გაკეთებული. ღვინის გადაღების დროს თალარს დასდგამდნენ იმ ქვევართან, რომელშიც ღვინო უნდა გადაეღოთ; ჭაჭიან ღვინოს ჯერ თალარში ჩაასხამდნენ, თალარიდან მილის საშუალებით წმინდა ღვინო ჩავიდოდა ქვევარში, თალარში კი ჭაჭა რჩებოდა. ასეთი თალარი არის დაცული თელავის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში, მუზეუმის დირექტორის—ალ. მამულაშვილის ცნობითაც ასეთ თალარს გლეხკაცობა ტკბილისათვის ხმარობდა.

მექვევრე-ოსტატის მითითების მიხედვით გავზომე ერთი უყურო თალარი, ხუთი სხვადასხვა ზომის ქვევარი (თითოეული 16 განაზომით), ქვევრის ჩარხი და სკამი.

კერამიკულ წარმოებასთან დაკავშირებული საკითხების გარკვევასთან ერთად, მე შევკრიბე ცნობები სოფ. შალაურსა და თელავში კახური საკრავების—კერძოდ დუღუკისა და ჩონგურის შესახებ.

რ. ხ ა რ ა ძ ი

ხევისჭირთში მივლინების ანგარიში

ჩემი საზაფხულო მივლინება ხევსურეთში, მიზნად ისახავდა ნათესაობის სისტემისა და ოჯახურ ფორმათა გარდმონაშთების შესწავლას. დასახული მიზნის განხორციელება მოითხოვდა ნათესაური ურთიერთობის გამომხატველი სახელების აღწერას და თითონ ნათესაური ურთიერთობის გამოკვეთას, რისთვისაც აუცილებელი იყო ჩვეულებითი სამართლის ანუ ხევსურული რჯულის შესწავლა. ნათესაური შტოს დადგენა თავისთავად გვარის გენეალოგიისა და ნათესაური მუხლების გამოაშკარავებას საჭიროებდა.

ინდივიდუალურმა მივლინებამ ექსპედიციის ხასიათი მიიღო, რადგან ჩემთან ერთად გამყოლის მოვალეობის შესასრულებლად იყო წამოსული ტფილისის სახ. უნივერსიტეტის სტუდენტი დედიკა ალექსის ასული ოჩიაური. ტფილისიდანვე ჩვენ შემოგვიერთდა დოცენტი ქუჯი ძიძიშვილი, რომელმაც ჩვენთვის შეასრულა მთელი რიგი ფოტო-გადაღებებისა.

ექსპედიცია (რომელმაც ხევსურეთში ერთი თვე დაჰყო) გაემგზავრა ტფილისიდან 17 ივლისს სამხედრო გზით დუშეთზე—ბარისახოში. ბარისახო არჩეული გეჰქონდა არაგვის ხეობაზე მდებარე სთფლების სამუშაო ცენტრად. ხოლო ამ ხეობის დანარჩენი სოფლები: ბუჩუკურთა, ჩირდილი, გუდელა, აჭეხა, აქე, გველეთი, დათვისი, მაწმაო, ბოჭჩილო, კარწეულთა და ჭალაისოფელი, შემოვიარეთ გენეალოგიის დადგენის მიზნით. ამ ხეობაში შედგენილი გენეალოგიური ტაბულებიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს გვარი ლიქოკელი, რომელიც ამ სახელწოდებას ტოპონიმიკური სახელიდან ატარებს.

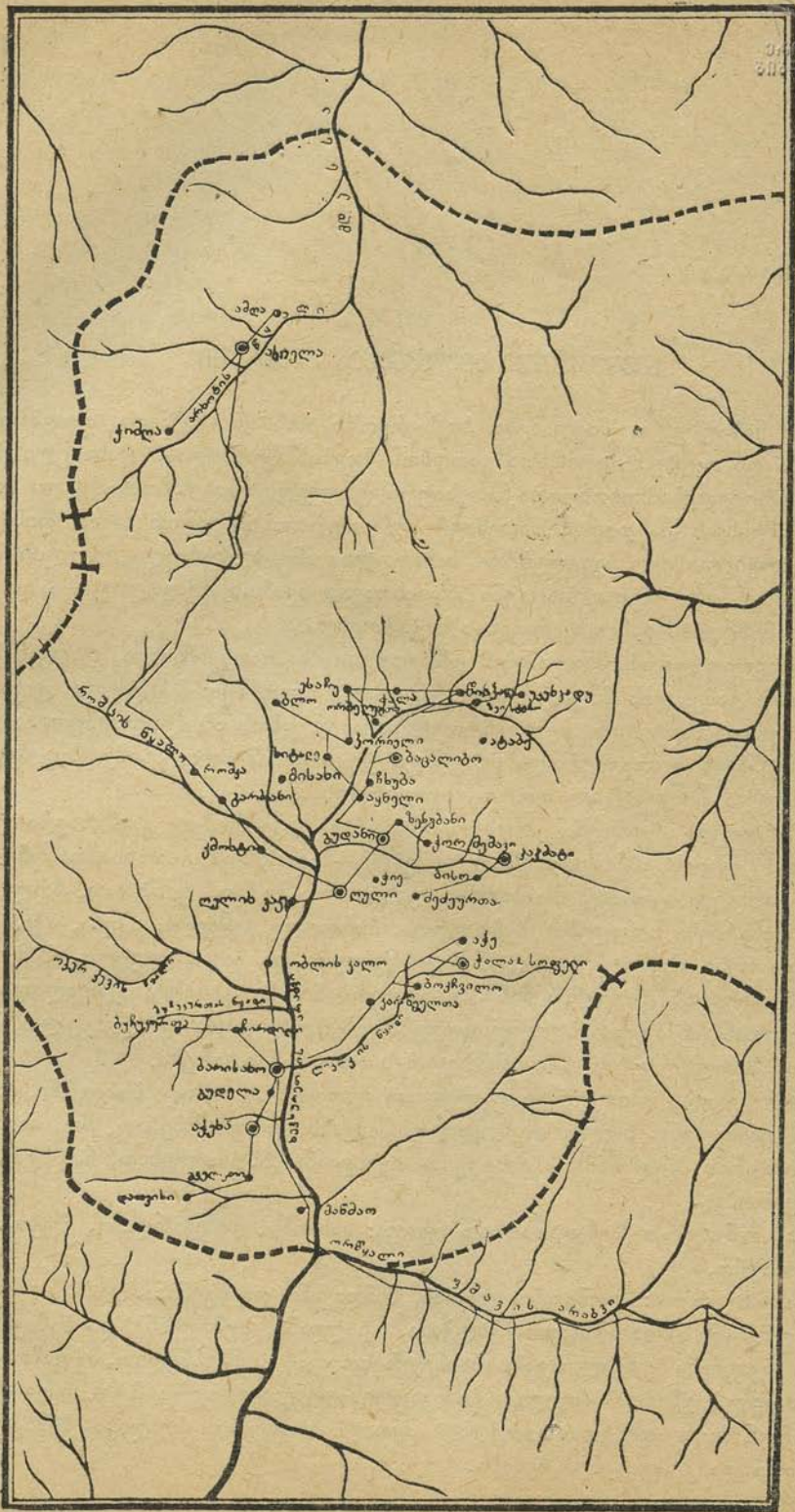
ლიქოკელები უბირველესად ყოვლისა იყოფიან ძირებად: სისაურნი, ბასხაჯაურნი, ვაჩიაურნი. ხოლო თითოეული მათგანი იყოფა მამებად, ასე, მაგალითად, სისაურნი ძველ მამათა მიხედვით იყოფიან: ხახონაურებად, ჩალხურთად, ჭუნჩალეურებად.

ხახონაური შემდგენიარად იყოფა: ხახუანი, გამიხარდინი, შუქიასძენი და ოჩონაური.

ჩალხურთა: ლომიკანი, ჯაჯანი, მინდიკანი და ბეენანი.

ჭუნჩალანი: ბლარანი, ჭილჭანი, დადლანი, სუმბატანი და ხიმიკაური.

ხიმიკაურთა გენეალოგიაში საინტერესო ფაქტს წავაწყდით, აქ გამოიჩვენა ვაჟა-ფშაველას გმირის ძალლიკა ხიმიკაურის გენეალოგიური შტო. იქვე (სოფ. აქეში) ჩვენ მიერ ფოტოგრაფიულად იყო გადაღებული ძალლიკა ხიმიკაურის ნასახლარი და კოშკის ნანგრევები.

ქობულეთის მარშრუტი

არაგვის ხეობაში მუშაობის მოთავეების შემდეგ გადავედით არხოტის საზოგადოებაში, რომელიც ამჟამად სამი სოფლისაგან შედგება—ამლა, ჭიბლა და ახილა. ძველი სოფლები კალოთანა და კვირიწმიდა ქისტებთან მტრობის გამო აყრილა და კახეთში გადასახლებულა. არხოტში ძირითად სამუშაო პუნქტად სოფ. ახილა გვქონდა ამორჩეული. არაგვის ხეობიდან არხოტში გადასვლას ვჩქარობდით, რადგან გვენდოდა მიგვესწრო ათენგენობის დღესასწაულისათვის, რომელსაც სწორედ იმ დროს ატარებდნენ არხოტიონნი და გადაგველო განყოფილების დავალებით დღესასწაულთან დაკავშირებული რიტუალი. აქვე მოგვიხდა ახალ-უხალის საინტერესო წესის შესრულებაზე დასწრება, რომელსაც ხევსურეთში არსებული სწორფრობის საკითხის გარკვევისათვის საყურადღებო მომენტები ახლავს.

არხოტიდან ჩვენ ისევ პირაქეთ ხევსურეთში ვადმოვედით, რომელსაც აგრეთვე მირგვალ ხევსურეთსა და ბუდე ხევსურეთს უწოდებენ. ეს უკანასკნელი ხევსურული დაყოფით გორშედმისა, წყალს იქითისა, არაგვისა, ლიქოკისა და ბისო-ხახმატისაგან შედგება. გორშედმი შედგება შემდეგი სოფლებისაგან: უკენჯადუ, წინჯადუ, უსტამალა, ზეისტეჩო, ორბეულთა, ჯორიელი, ესაჩუ, ხიტალე, მისახი, ატაბე, აყნელი, ბაცალიგო და ჩხუბო. ყველა აღნიშნული პუნქტები შემოვიარეთ გენეალოგიის შედგენის მიზნით, ხოლო უკენჯადუსა და ზეისტეჩოში შევჩერდით უფრო ხანგრძლივი მუშაობის ჩასატარებლად. შემდეგი ჩვენი მარშრუტი იყო წყლისიქითი, რომელშიც შედის: ბლო, ხორნეულთა, როშკა, ფაფარენა, ქმოსტი, დელე, დელის ვაკე, ილდე და საბერწე, რომელთაგან მუშაობის ჩატარება მოგვიხდა: ბლოში, როშკაში, ქმოსტში და დელის ვაკეში:

არაგვის ხეობისა, ლიქოკისა, გორშედმისა და წყლის იქითის სოფლებში მოსახლე გვარების გენეალოგიის დადგენის ხაზით ჩატარებულმა მუშაობამ ლიქოკელის გარდა, ჩვენი ყურადღება შეაჩერა კიდევ ჭინჭარაულის, გოგოჭურის და არაბულის გვარზე. აღნიშნული გვარები, როგორც უკვე ცნობილია ლიტერატურიდან, ითვლებიან ხევსურეთის თავდაპირველ მკვიდრად: სამი ძმის ჯინჭარას, გოგოჭას და არაბას შთამომავლობად. ხოლო დანარჩენი გვარები კი მათ შემდეგ გაჩენილად. განსაკუთრებით საინტერესოა გვარის განვითარებისა და დაყოფის მხრივ არაბულების გვარის გენეალოგია, რომელიც შეძლების ფარგლებში ჩვენ მიერ სრულის სახით იქმნა ფიქსირებული. აღნიშნული მასალებიდან ირკვევა, რომ ხევსურეთში ამჟამად ოფიციალური გვარის სახით არსებული ზოგიერთი ნათესაური ჯგუფები, როგორცაა, მაგალითად, ფიცხელაური და სხვანი, არ წარმოადგენენ ცალკე გვარებს, არამედ არაბულების განშტოებანი არიან. არაბულების გვარი ხუთი ნათესაური ჯგუფისაგან ანუ ხუთი ძირისაგან შედგება:

I. საველგუჯაურო, ანუ ველგუჯაურნი, თავის შიგნით არსებული დაყოფით: ა. კავკავანი, ბ. ბიჩინავანი, გ. ბარისავანი.

II. საბიჩინავურო ანუ ბიჩინავანი.

III. სარკინაულო ანუ რკინაულონი.

IV. სათინბექო ანუ თინბექანი.

V. საფიცხელაურო ანუ ფიცხელაურნი.

ამგვარი მასალა ცხადყოფს გვარის გაზრდისა და მისგან გამოყოფით ახალ გვარის გაჩენის პროცესს.

ამათუიმ გვარის, კერძოდ, არაბულთა და ჯინჰარაულთა ხევისურეთში დასახლების შესახებ მრავალი გადმოცემა არსებობს, რომელსაც ახლაც იმეორებენ შთამომავლობანი. ამ მხრივ ახალ მასალას უნდა წარმოადგენდეს გადმოცემა ქისტაურების გვარის შესახებ, ამიტომ მისი მოყვანა აქ საჭიროდ მიგვაჩნია. სოფ. ღულის მცხოვრებთა გადმოცემით ქისტაურები ქისტეთის სოფელ ღულჩხორეგოდან მოსულან და თავიანთ ახალ სამოსახლოსათვის ამიტომ ღულ დაურქმევიათ. ღულჩხორეგოში ოთხი ძმანი ყოფილან, ერთი მათგანი იქვე დარჩენილა, ხოლო სამნი წამოსულან, რომელთაგან ერთს სიკაჰლის გამო სიარული გასძინებია, ამიტომ, ის ძმებს ხევში დაუტოვებიათ და უთქვამთ—შენ აქ გაიბოტე ფეხიო. იმ ძმის შთამომავლობა ახლაც ხევში, სოფ. გაიბოტეში მოსახლეობს. ორი ძმა კი წამოსულა და ახლანდელ ღულში დასახლებულა. ღულელი და გაიბოტელი ქისტაურები, ახლაც ერთ საძმოს შეადგენენ. ხევისურული გვარების გენეალოგიურმა ძიებამ საყურადღებო მასალა მოგვცა ნათესაობის გავრცობისა და მისი ცალკეული სახეების დადგენისათვის, კერძოდ გ ვ ა რ ა დ, ძ ი რ ა დ და მ ა მ ა დ დაყოფის სახით. საინტერესოა აგრეთვე ხევისურული გვარის დაბოლოების საკითხიც. თითქმის ყველა ხევისურული გვარი ურ სუფიქსით ბოლოვდება, ამგვარი დაბოლოება ახლავს იმ გვარებს, რომლებიც წინაპრის სახელისაგანაა ნაწარმოები. იმ იშვიათ შემთხვევაში კი, როდესაც გვარის ტოპონიმიკური სახელიდან წარმოებასთან გვაქვს საქმე უ რ ი -ს მაგიერად ე ლ ი სუფიქსი გვხვდება. ასეთია, მაგალითად, გვარი ლიქოკელი და სხვა.

გვარებში დამოწმებული სუფიქსი უ რ ი -ს შესახებ აკად. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ს აქვს გამოთქმული აზრი, რომ უ რ ი ძეს, შვილს უნდა ნიშნავდეს. ამგვარი განსაზღვრება გარკვეული ხანისათვის, ალბათ, უფრო ფართოდ უნდა გვესმოდეს და თანამედროვე გაგებით ინდივიდუალური ხასიათის მქონე ტერმინი უძველეს ხანაში მთელი ჯგუფის მიმართ სუბიექტის დამოკიდებულების აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

ამ მხრივ საყურადღებოა ჩვენ მიერ დადასტურებული ტერმინები: დ ე დ ი დ უ რ ი, რაც აღნიშნავს დედის და-ს და მ ა მ ი დ უ რ ი—მამის და-ს.

ნათესაური ურთიერთობისა და დამოკიდებულების საკითხის გარკვევისათვის ყველაზე მდიდარსა და კონკრეტულ მასალას იძლევა ჩვეულებითი მართლიერება. ამიტომ, ხევისურული რჯულის შესწავლამ ამ მხრივ თვალსაჩინო მასალა მოგვცა. განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია სისხლის აღების წესები, რომელიც ააშკარავებს უძველესი საზოგადოების განვითარების დროს არსებულ უფლება-მოვალეობებს. ასეთებად პირველ რიგში ჩვენ მიგვაჩნია ურვადის გადახდის ცალკეული შემთხვევები, მაგალითად, ს ა ხ ლ ი ს რ ი გ ი, ს ა ძ მ ო რ ი გ ი, ს ა გ ვ ა რ ო რ ი გ ი და სხვა... ეს არის ის სასყიდელი, რომელსაც მოითხოვს მამული თავისი მოკლული წვერის სისხლის ასანახლაურებლად. მაგრამ გარდა ამისა, აგნატიკურ ნათესაობასთან ერთად წინა საფეხურის ნათესაობის უფლებებიც ჩნდება: ს ა დ ე დ ო რ ი გ ი ს ა და დ ე დ ი ძ მ ე ბ ი ს რ ი გ ი ს სახით. სადღო რიგს დედა და დედით—შინშინი მოითხოვენ, ხოლო დედიძემების რიგის შინაარსი

თითონ სახელშია მოცემული, სადაც უნდა ვივარაუდოთ არა მარტო დვიძლი ძმები, არამედ—კოლატერალურიც. დედი-შინშები და მამი-შინშები თავის-თავად მეტად საყურადღებო ნათესაურ ინსტიტუტს წარმოადგენენ და უძველესი კლასურ სისტემის ნიშნებს შეიცავენ, სადაც ერთის მხრით გაერთიანებულია დვიძლი და კოლატერალურ დათა შთამომავლობა, ხოლო მეორეს მხრით— დვიძლი ან კოლატერალური ძმების შთამომავლობა. აქაც მსგავსად სევანური ლამხუბ-ისა და ლაჭდილა-სი მოცემულია ერთი მხრით დების, ხოლო მეორეს მხრით ძმების გაერთიანება, იმ განსხვავებით, რომ სევანურში ეს შენარჩუნებულია დებისა და ძმების დიფერენცირებული ჯგუფების გამომხატველი ტერმინებით, ხოლო ხევსურეთში კი ამ დიფერენცირებულ ჯგუფთა შთამომავლობის სახით.

აღნიშნული საკითხი სპეციალური მსჯელობის საგანია, რომელიც ცალკე დამუშავებას მოითხოვს.

ხევსურული მოსისხლეობის რჯული ნათესაური ურთიერთობის გამაშკარავების გარდა განსაკუთრებულ მასალას შეიცავს თითონ სისხლის აღების წესების საკითხის გარკვევისათვისაც. ვინაიდან ამ საკითხზე დაწვრილებით აქ ვერ შევჩერდებით, ამიტომ აღვნიშნავთ მხოლოდ იმ საყურადღებო დეტალებს, რომელიც დაკავშირებულია მოსისხლეთა მიერ გვარის აყრასა და განდევნასთან. ამანათად წასულ გვარს მხოლოდ ათი-თხუთმეტი წლის შემდეგ შეეძლო მოკლულის გვარისათვის პატიებისა და დაბრუნების უფლება ეთხოვა, რასაც სხვადასხვა სახის საურავის გადახდა ახლდა თან. უპირველესად ყოვლისა ამანათი იხდიდა 5 ძროხას—ადგილის სამჯს ნელოს, რომ თავის სამოსახლოზე მოსვლის უფლება მიეღო, შემდეგ—საფლავე-სამარის სამჯს ნელოს, რომ თავის სასაფლაოზე მიცვალეხულის დასაფლავების უფლება ჰქონოდა, ჯვარ-ჯვარის კრისას, რომ თავის ხატში ლოცვისა და კურატის დაკვლის უფლება მიეღო, წყალ-წისქვილისა, და სულ ბოლოს გვერდ-სამჯდომლო-სი, რის შემდეგ იხდიდა პირ შესამყრელოს და ხდებოდა უკვე ოფიციალური შერიგება. ამასთან შედარებით სევანეთში დადასტურებული წესი, რომელიც მოკლულის ნათესავებისაგან, მკვლელის სახლში კერისა და ნაჭას მოხსნას გულისხმობდა, ხევსურული წესის ფრაგმენტულ სახეობად უნდა ჩაითვალოს, რომელიც მხოლოდ ალფგორიულად გულისხმობდა სახლის კულტის განადგურებით გვარისა თუ ოჯახის მოსპობას.

ოჯახურ ფორმათა გარდმონაშთების შესწავლის თვალსაზრისით საყურადღებო მასალას იძლევა ოჯახის სტრუქტურისა და უფლება-მოვალეობის აღწერასთან ერთად ქორწინების წესების დადგენაც. მიუხედავად იმისა, რომ ხევსურებსაც სხვა ქართველ ტომთა მსგავსად ქალ-ვაჟის დაწინდვა მათ მცირე-წლოვანებაშივე ხდებოდა და დედ-მამის სურვილით განისაზღვრებოდა, ხშირ იყო დანიშნული თუ გათხოვილი ქალის მიერ ქმრის დაწუნება და ქმრისაგან წასვლა, რის შემდეგაც ქალის ოჯახს უხდებოდა სამწუნობროს გადახდა. დაწუნების მიზეზის მიხედვით სამგვარი სამწუნობრო არსებობდა: თავ-სამწუნობრო, შეშუალ-სამწუნობრო, და უკვენა-სამწუნობრო. ამის გადახდის შემდეგ ქალი უკვე სრულიად თავისუფლდებოდა ქმრის ოჯახის

ძალდატანებისაგან. დანიშნული ქალი საქმაროს სოფელში ვერ შევიდოდა მანამდე, სანამ მას გზის სამკნსნელოს არ გადაუხდიდნენ. ეს იგივეა, რაც სევანური ჭიშხი ლიფშდუნა, რომელიც ფენის ახსნას ნიშნავს. სევანურის მსგავსად აქაც ორმავე ქორწინებასთან გვაქვს საქმე: ქალის ქორწილისა და ვაჟის ქორწილის სახით, რის დროსაც უძველეს ოჯახურ ფორმათა გარკვევის თვალსაზრისით ზოგიერთ საყურადღებო მომენტთან გვაქვს საქმე. ასე, მაგალითად, ვაჟის ქორწილის დროს ახალწალი და მისი და-შინშნი, სიძესა და მის ძმა-შინშებთან ასრულებდნენ სწორფრობის ერთ-ერთ სახეს ე. წ. ზალქმრეულობასა და სიძე-ცოლის დობას, რაც ჯგუფობრივ ქორწინებაზე მიუთითებს და თავისთავად აძლევს ახსნას სევანეთში არსებული ჭაქულაშრის წესს. რომლის შესახებაც აქამდე ჩვენ მხოლოდ ჰიპოთეზის წამოყენება შეგვეძლო.

ხევსურეთში არსებული ორცოლიანობის შემთხვევები და ქალისაგან ქმრის მიტოვების უფლება მონოგამიური ოჯახის სისუსტეზე მიუთითებს. ცოლ-ქმრული ურთიერთობა, რომელიც შეუღლებულებისაგან პირველი სამი წლის განმავლობაში სწორფრულ დამოკიდებულებას მოითხოვდა და ამ ხნის განმავლობაში შვილის ყოლის ნებას არ აძლევდა, ხევსურული ოჯახის თავისებურ მხარეს ამჟღავნებს. ვფიქრობთ, რომ ხევსურული ოჯახის თავისებურებათა გაღრმავებული შესწავლა ბევრ საყურადღებო მომენტს ახსნის ოჯახის განვითარების ისტორიაში.

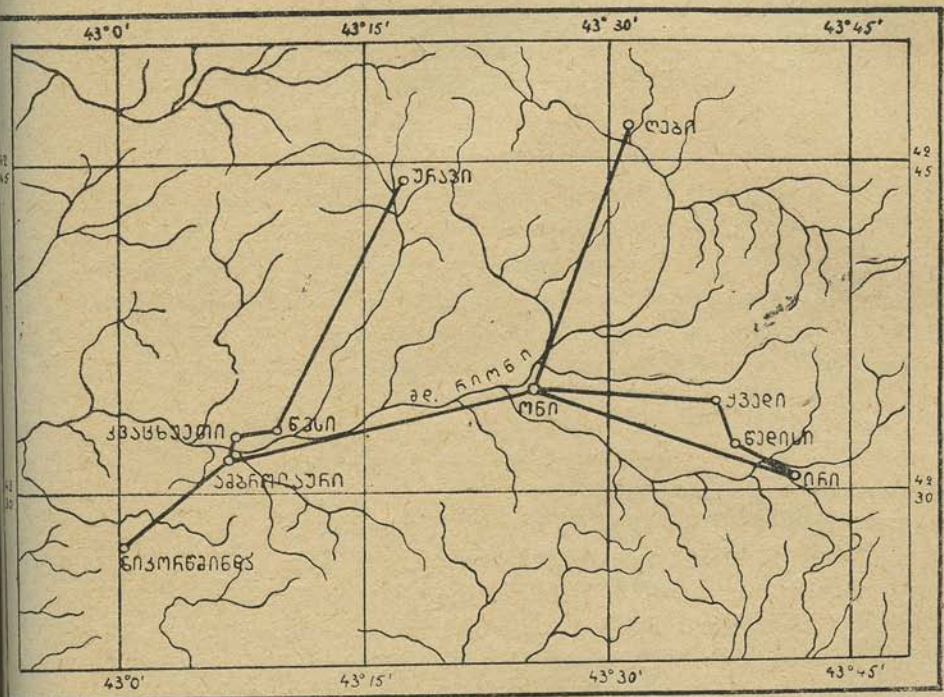
ამგვარად, ხევსურეთში ჩატარებული მუშაობის შედეგად აღწერილია მოსისხლეობის რჯული, ქორწინება, მიცვალებულის დასაფლავება და ოჯახის სტრუქტურა. შედგენილია გვართა გენეალოგიური ტაბულები. ყველა აღნიშნული წეს-ჩვეულება ჩაწერილია რამდენიმე პირისაგან, მათი სახელის, გვარისა და წლოვანების აღნიშვნით, ხშირად ფოტოგრაფიული სურათის გადაღებითაც. ნაწილი ამ აღწერილობისა ჩაწერილია ხევსურულ კილოზე. შეგროვილია აგრეთვე ორმოცამდე ლექსი, რომელიც უმთავრესად გვარების ერთიმეორეში გაშიარებისა და სწორ-ფრობის ამბავს გადმოგვცემს. კოლექციის სახით შექმნილია საქორწინო და რიტუალური პურები და საქორწინო ჯვრები ანუ ხატები. გადაღებულია ფოტო-სურათების შემდეგი კომპლექსები: შრომის პროცესები, დღეობების მომენტები, საკულტო და საოჯახო ნაგებობანი, ტიპები, საბჭოთა მშენებლობა და სხ...

დასასრულ მაღლობას მოვახსენებ დედიკა ოჩიაურს, რომელმაც დიდი დახმარება გამიწია, როგორც მგზავრობაში, ისე თითონ მუშაობის დროს. ასევე ქუჯი ძიძიშვილს. ამხანაგური დახმარებისა და ფოტო-სურათების გადაღებისათვის და ყველა იმ პირს, რომელთაც ხელი შემეწყვეს აღნიშნული მუშაობის ადგილზე ჩატარებაში.

ალ. რობაქიძე

რატის ეთნოგრაფიული მივლინების ანბარიში
(1938 წლის 16.VIII — 9.IX)

მივლინება მიზნად ისახავდა შრომის მარტივი კოოპერაციის გადმონათვე-
ბის დადგენას ქვემო და ზემო რატის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში.
შრომის მარტივი კოოპერაცია («einfache Kooperation»¹) მეურნეობის გან-
ვითარების ადრინდელ საფეხურებზე წარმოადგენდა შრომის უნივერსალურსა და

ექსპედიციის მარშრუტი

საყოველთაო ფორმას. მიგრამ შრომის კოოპერაცია არ მოისპო იმ საზოგადოებ-
რივ ფორმასთან ერთად, რომელმაც იგი წარმოშვა; ის განაგრძობდა არსებობას

¹ K. Marx, Das Kapital, Moskau, Bd I, S. 349; შდრ. К. Маркс, Капитал, Парти-
здат, Москва 1936 г., т. I, გვ. 268 და კ. მარქსი, კაპიტალი, სახელგამი, ტფილისი
1930 წელი, ტ. I, გვ. 287.

გადმონაშთების სახით მომდევნო საზოგადოებრივ ფორმაციებში და თუმცა აღარ ატარებდა საყოველთაოდ გავრცელებულ სახეს, იგი კვლავ ასრულებდა მეურნეობის სხვადასხვა დარგში გარკვეულ საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ფუნქციას.

ამიტომ საჭირო იყო შრომის მარტივი კოოპერაციის გადმონაშთების დაღვენა და აღწერა მეურნეობის ყველა დარგში მიუხედავად ამათუიმ დარგის ეკონომიური მნიშვნელობისა და მისი ადგილისა მეურნეობის მთლიან სისტემაში, კერძოდ: ნადირობისა (მეთევზეობის ჩართვით), მესაქონლეობისა, მიწათმოქმედებისა და ხელოსნობის დარგში.

ზემონსენებული მიზნის მიხედვით იყო შედგენილი (და შემდეგ ადგილზე დაზუსტებული) მივლინების მარშრუტი: ტფილისი, ამბროლაური, წესი, ნიკორწმინდა, კვაცხუეთი, ურაგი, ონი, ლები, ქვედი, სხანარი, წედისი, ირი, ვატრა, ონი, ტფილისი.

ამბროლაურისა და ონის სასოფლო მეურნეობის ზოგადი პროფილისა, ზონადობისა და წაყვანი მეურნეობის დასადგენად საჭირო გახდა რაიონმასკომებში მუშაობა და სათანადო მასალის დაგროვება.

მივლინებაში ყოფნის დროს შეგროვილია შემდეგი მასალა:

I. ნადირობის კომპლექსი

გავრცელებული ნადირი: დათვი, მგელი, ჯიხვი, არჩვი, შველი, კვერნა, მაჩვი, მელა. ირემი დღეს აღარ მოიპოვება ზემო რაჭაში, მაგრამ, როგორც ეტყობა, იგი ძველად საკმაოდ გავრცელებული ყოფილა; სოფ. წესში გაგონილი და ჩაწერილი ლეგენდის მიხედვით (ანდრია მაისაშვილი) როსტომ ერისთავს ირმის ჯოგი ჰყოლია მთაში, რომელიც ყოველდამ ჩამოდიოდა სოფლად, სადაც მას სწველიდნენ. იმ მთას დღესაც საფურიე კლდეს უწოდებენ.

ნადირობის ორგანიზაცია

1. ჯელგაობა — კოლექტიური ნადირობა შველზე.

იანვარ-თებერვალში, კარგად რომ მოთოვდა, მონადირეთა ჯგუფი 12—15 კაცის შემადგენლობით გაემგზავრებოდა შველზე სანადიროდ. ჯგუფში შედიოდა ყოველი მსურველი, მიუხედავად მისი ტერიტორიალური თუ გვაროვნული მიკუთვნებისა. ჯელგაობა ნადირობის ორგანიზაციის იმდენად ძველ ტიპს წარმოადგენდა, რომ მონადირეთა შორის ფუნქციების განაწილება ხდებოდა არა იარაღისა ან პროფესიის მიხედვით, არამედ ჰასაკის მიხედვით, ჯგუფში შედიოდა ყველაზე უფროსი (და გამოცდილი) **მეთოური**, რომელიც ხელმძღვანელობდა ჯელგაობას, მომდევნო საჰასაკო ჯგუფს **მეძირეები** წარმოადგენდნენ და ყველაზე უმცროსს **მეწვერეები**, ჯგუფში შედიოდა აგრეთვე **მზარეული**.

ჯელგაობა აწყობილი იყო ჰასაკის მიხედვით, იმ შემთხვევაში, თუ შველზე სანადიროთ უთოფოდ მიდიოდნენ. ხოლო იმ შემთხვევაში, თუ ჯგუფში გაურეოდა თოფიანი ხალხი, მეძირეებად, რა თქმა უნდა, თოფიან ხალხს გამოჰყოფდნენ.

ფუნქციების განაწილება

მეთოური ახორციელებდა ჯელგაობის ზოგად ხელმძღვანელობას, არჩევდა დროსა და ადგილს, აძლევდა ნიშანს.

მეწვერეები შემოუვლიდნენ შველს ზემოდან და „შეხმიანებდნენ“ მას, ე. ი. ასტეხდნენ ჟივილ-ხივილსა და ხმაურს, რათა შველი დამფრთხალიყო და ძირს დაშვებულიყო.

მეძირეები ძირს დაშვებულ შველს უხვდებოდნენ და ხოცავდნენ მას თოფებით, ცივი იარაღით ან ხელით.

ყოველ მონადირეს თან მიჰქონდა თავისი საგზალი: პური, მარილი, ყველი და იარაღი: „თოფი“, „ხანჯალი“, „დანა“, „მუჟირა“ (შინდისაგან გამოთლილი დასაბჯენია, რომელსაც ბოლოზე ლითონის წვეტი აქვს გაკეთებული). მონადირეები ბევრულბრივად იყვნენ ჩაცმულები, ხოლო ფეხებზე თხილამურები ეკეთათ.

სანადიროდ წასვლისას ჯელგაობის მონაწილენი მაქსიმალურ სიჩუმეს იცავდნენ. მეთოურის ნიშნის შემდეგ მეწვერეები იწყებდნენ „შეხმიანებას“. მეძირეებს კვლავ სიჩუმე უნდა დაეცვათ მანამდე, ვიდრე შველი წინასწარ გამიზნულ ადგილას არ ჩამოვარდებოდა. შეშინებული შველი თავქვე დაეშვებოდა წინასწარ გათვალისწინებულ ქვაბულისაკენ (ხევი ან მცირედ მოვაკებული ადგილი), ჩაიფლებოდა ღრმა თოვლში და მონადირის მსხვერპლი ხდებოდა. ხოცავდნენ შველს კაყიანი თოფით, დანით, მუჟირით, ხელით. უკანასკნელ შემთხვევაში, შველის ხელით დახოცვის წესს „კისრის დატეხვას“ უწოდებდნენ, რაც თავისებურ სიმამაცედ ითვლებოდა.

„კისრის დატეხვა“, უთუოდ, უძველესი დროიდან შემონახული ნადირობის წესია, რომელიც ძველად ნადირობის ძირითად სახეს წარმოადგენდა, ხოლო შემდეგში სულ სხვა დანიშნულება მიიღო და ამის წყალობით შემორჩა.

ადგილობრივი მონადირეების განმარტებით, „კისრის დატეხვა“ ისეთ შემთხვევაში იყო ხოლმე გამოყენებული, როდესაც ჯელგაობის მონაწილეთ (ან ცალკეულ მონადირეს) არ უნდოდათ „ნადირის უდევარი კაცი“-ს წილში შეამხანაგება. დათვზე ნადირობის დროს იმავე მიზნის მისაღწევად მოკლულ დათვის მკერდზე ხანჯლით ჯვარისებურ ნიშანს გაუკეთებდნენ, რაც იმასა ნიშნავდა, რომ დათვის გატყაყება უკვე დაწყებულია და, მაშასადამე, მონადირეს „ნადირის უდევარი კაცი“ ვეღარ ჩაუდგებოდა წილში.

ზემოხსენებულიდან შემდეგი დასკვნის გაკეთება შეიძლება:

1. შველზე ნადირობის დროს გამოყენებული ხერხი ე. წ. „კისრის დატეხვა“ ყველაზე უფრო პრიმიტიულს და მაშასადამე ნადირობის უძველეს სახეს წარმოადგენს.

2. შემდეგში, სანადირო იარაღების განვითარების პირობებში, „კისრის დატეხვა“ შემორჩენილი და გამოყენებული ყოფილა როგორც ნიშანი ისეთი ნანადირევის აღსანიშნავად, რომლიდანაც „ნადირის უდევარს“ არავითარი წილი არ ერგებოდა და

3. თუ არსებობდა ნიშნების მთელი სისტემა, რომელიც განსაზღვრავდა „ნადირის უდევარის“ უფლებას ნანადირევის განაწილების დროს, ცხადია, ძველად ასეთი უფლების არსებობა ისტორიულ ფაქტად უნდა ჩაითვალოს.

დახოცილ შველს აგროვებდნენ ერთს ადგილზე და, რომ შეიკრიბებოდა ჯელგაობის ყველა წევრი დაიწყებოდა დახოცილი შველის აჩეხვა და განაწილება „ჩხირის ყრის“ საშუალებით. განაწილების ეს წესი უზრუნველყოფდა ნანადირევის თანაბარსა და ობიექტურ განაწილებას.

არავითარი სპეციალური ნაწილების გამოყოფა ხელმძღვანელისათვის ან იმ პირისათვის, ვინც უფრო პროდუქტიულად ინადირა. განაწილება აბსოლუტურად თანაბარი იყო.

2. მოსაჭირავი. მოსარეკი—კოლექტიური ნადირობა ჯიხვზე.

ხამთრობით ჯიხვი ძირს ჩამოდის და გამოქვამულებში სცნოვრობს. არაჩვეულებრივად ფრთხილი და გონიერი ნადირია. ჯიხვის ეს თვისებები მონადირისაგან განსაკუთრებულ სიფრთხილესა და საგანგებო წესების დაცვას მოითხოვდა.

მოსაჭირავის მონაწილეთა რაოდენობა 10—12 კაცს არ აღემატებოდა. მათ შორის მეთოური—წინამძღოლი, გამოცდილი მონადირე, რომელმაც კარგად იცოდა ჯიხვის ჩვევა, თვისება, მისი ადგილსამყოფელო და კვებაზე გამოსვლის ვადები. შემდეგ მომრეკნი, რომელთა ფუნქციას შეადგენდა „შეხმინება“, ე. ი. ყიყინისა და ხმაურის ატეხვა, დამხდურნი აუცილებლად თოფებით შეიარაღებული ჯგუფი, რომელთა მოვალეობას ჯიხვის დახოცვა შეადგენდა. დამხდურნი აუცილებლად თოფებით შეიარაღებული უნდა ყოფილიყვნენ და ამავე დროს კარგი მსროლელები, რადგან შველი თუ თოვლში იფლება და ველარ მოძრაობს, ჯიხვი კლდეს აფარებს თავს და მუდამ შეუძლია გაქცევა. დასასრულ, ჯგუფში შედიოდა აგრეთვე მზარეული, რომლის ფუნქცია იგივე იყო, რაც ჯელგაობის დროს.

რადგან ჯიხვი, როდესაც იგი დაფრთხება, ციკაბო კლდეს აფარებს თავს, მეთოური და დამხდურები ზევიდან მოუვლიდნენ ხოლმე გამოქვამულებს და ჯიხვს კლდისაკენ მიმავალ გზას გადაუჭრიდნენ. მეთოურის ნიშნის შემდეგ (სტვენა) მომრეკნი დაიწყებდნენ შეხმინებას და შეშინებული ჯიხვი კლდისაკენ დაიძრებოდა. მისი გამოქვამულიდან გამორეკის შემდეგ იწყებოდა მისი ხოცვა.

თუ ჯელგაობის დროს მეწვერების რაოდენობა აღემატებოდა მეძირეების რაოდენობას (ჯელგაობის დროს მთავარია შველის გარეკა გარკვეულ ადგილზე) მოსაჭირავში, პირიქით, დამხდურნი აღემატებოდნენ მომრეკეთ, რადგან ჯიხვი იშვიათად ჩაეფლობა თოვლში ისე, რომ მოძრაობის უნარი დაჰკარგოს; ნანადირევის რაოდენობა დამოკიდებულია კარგ მსროლელთა რაოდენობაზე.

ნანადირევის განაწილება მოსაჭირავის მონაწილეთა შორის თანაბრად ხდებოდა, გარდა თავისა და ტყავისა, რომელიც საერთო განაწილებაში არ შედიოდა. მას აგროვებდნენ, ყიდდნენ და აღებული ფულით ოჩხარს მართავდნენ.

ჯელგაობა და მოსაჭირავი დიდი ხანი არ არის რაც შეწყვეტილა. სოფლებიდან 15—18 კმ მანძილზე მთ. კირტიშოს ძირში ვეძა ყოფილა (მყავე მინერალური წყალია—ოდნავ მლაშე გემო გაჰკარავს), რომელზედაც ჯიხვი და შველი ჯოგ-ჯოგად ჩამოდიოდა. აქ მოდიოდნენ მონადირეები საჯელგაოდ და მოსარეკად.

„კასრას დაწყებს ჯიხვებმა
დაშრა კირტიშოს ვეძაო,
როდისა იქა ჩავედით
თითო მთავარი გვრჩებაო“.

(ელისა ლათეს ასული ლობჯინიძე).

1912 წელს ხსენებული ვეძა ზეავს დაუტანია და ჯიხვების ჯოგებიც გადაშენებულა. ამის შემდეგ, ბუნებრივია, ჯელგაობაც შეწყვეტილა, მოსაჭირაივ და ამჟამად 2—3 მონადირე თუ წაევა სანადიროდ, ისიც ძველი, გამოცდილი მონადირე, რომელნიც ერთს ან ორ ჯიხვს თუ ჩამოიტანენ, მეტს ვერა.

3. საკვლიე — კოლექტიური ნადირობა კვერნაზე.

კვერნაზე ნადირობაც ზამთარში იცოდნენ. როგორც ეტყობა, კვერნაზე ნადირობას ყველაზე მასიური სახე ჰქონდა, რადგან იკრიბებოდა 40-მდე მონადირე. თავისთავად კვერნა პატარა ცხოველია. მასზე ნადირობა არავითარ საფრთხეს არ წარმოადგენს და თვით ნადირობა არ მოითხოვს ამდენი მონადირის ჩაბმას. ამას ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ სანადიროდ წასვლისა და კვლის მოძებნის შემდეგ მონადირეები რამოდენიმე ჯგუფად იყოფოდა 4—5 კაცის შემადგენლობით. მიუხედავად იმისა, რომ ნადირობაში ჩაბმულია 40-მდე მონაწილე, საკვლიეს დროს არავითარი შრომის ორგანიზაცია არ არსებობს გარდა უფროსის გამოყოფისა. ამას ის გარემოებაც უწყობდა ხელს, რომ კვერნაზე ნადირობის დროს აღარ იყო საჭირო ჯელგაობისას აუცილებელი სიწყნარის და წესის დაცვა. დაწყებული სახლიდან გასვლით და გათავებული ნანადირევის სახლში მიტანით საკვლიეს მთელი შემადგენლობა განუწყვეტელ მხიარულ ხმაურობასა და ყვირლ-ხივილში ატარებდა დროს. ყველაზე უფრო მეტად ხალხს საკვლიედ წასვლა ეხალისებოდა. საკვლიედ წასვლისას მონადირეებს ძალღიჯ მიჰყავდათ, მაშინ როდესაც სხვა ნადირზე ნადირობის დროს ძაღლის გამოყენებას მაინცდამაინც არ მისდევდნენ. კვერნაზე ნადირობის დროს კი ძალღიჯ აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს, რადგან კვერნამ მეტად ოსტატური დამალვა იცის ხის ფულუროში, წაქეული ხის ქვეშ, ორმოში, ხერღელში, ლეშქში. მას მიკვლევა და ამოგდება სჭირდება, რასაც ძალღიჯი საუცხოოდ ასრულებს. მეთოური კვალს მიაგნებდა თუ არა, კვალის მითვლას დაიწყებდა. თუ ხისაკენ მიმავალი კვალი სჭარბობდა, ხისაგან მომავალ კვალს კვერნას ხეზე დაუწყებდნენ ძებნას თუ პირიქით — გაჰყვებოდნენ მომავალ კვალს და მიაგნებდნენ მის ადგილს. კვერნის ადგილის მიკვლევის შემდეგ მონადირეები შემოესოდნენ მას, მიუსევდნენ ძაღლს და დაიწყებდნენ ხმაურს. ამოგდებულ კვერნას გახარებული მონადირეთა ჯგუფი მხიარული ყიჟინითა და ხმაურით დასდევდნენ ვიდრე მას არ მოჰკლავდნენ. ნანადირევი იყოფოდა თანაბრად.

4. დათვზე ნადირობა

ამ შემთხვევაში მონადირეთა რაოდენობა არ აღემატებოდა 2-3 მონადირეს; მათ შორის ერთი თანამტანი იყო, რომლის მოვალეობას საგზლისა და ნანადირევის ზიდვა წარმოადგენდა. მაშასადამე, მონადირეთა ჯგუფში უკვე

შემოსული ყოფილა ფუნქციების ისეთი განაწილება, რომელიც ნანიდირევის დიფერენციალურ განაწილებას გამოიწვევდა და არა აბსოლუტურად თანაბარს.

მონადირეთა ასეთი მცირე რაოდენობა მსხვილ ნადირზე ნადირობის დროს შემდეგი მოსაზრებით აიხსნება:

1. რაქაში გავრცელებული ჯიშის დათვზე ნადირობა არაა საშიში. სიფრთხილე საჭირო მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ დათვი დაჭრილია ან თუ ბელები ჰყავს თან.

2. რუჭული ჯიშის დათვი მომცრო ტანისაა და მონაწილეთა დიდ რაოდენობის პირობებში ნანიდირევის ხვედრიც მცირე იქნებოდა.

როგორც აღვნიშნეთ ნანიდირევის განაწილება არა თანაბრად ხდებოდა მონადირეს, რომელმაც მოკლა დათვი ან და პირველმა მოარტყა ტყვია, დამატებით ერგებოდა ნაღველა, თავრიელი (თავკისერი) და წინა ფეხები. ამჟამად ხსენებულ ნაწილებს სახელადღო ეწოდება, ხოლო ძველად საისრეს უწოდებდნენ. შემოხსენებული საისრე დახარჯული ისრის ღირებულებას წარმოადგენდა.

როგორც ჩანს, ამ შემთხვევაში, დათვზე ნადირობის ორგანიზაციის უფრო მაღალი და განვითარებული ტიპია მოცემული. ნადირობის ამგვარი ორგანიზაცია დამკვიდრებულია განვითარებული სანადირო იარაღის ბაზაზე, რის შედეგად შესაძლებელი ხდება მსხვილ ნადირზე ნადირობა მონადირეთა ასეთი მცირე რაოდენობით. თვით ჯგუფში აშკარად არის მოცემული კვალიფიციური და არაკვალიფიციური შრომის დანაწილება. კერძოდ: გამოყოფილია შავი და მძიმე სამუშაოს შემსრულებელი, რომელთანაც შედარებით ჯელგაობის ან მოსაჭირავის მზარეული უფრო პატივსაცემი პირია. ნადირობის ორგანიზაციის მაღალ ტიპზე ნანიდირევის დიფერენციალური განაწილებაც მიუთითებს.

5. კოლექტიური მეთევზეობა

რაქაში მეთევზეობა შედარებით მცირე მასშტაბით ყოფილა წარმოდგენილი და მას, როგორც ეტყობა, ნადირობასთან შედარებით უმნიშვნელო ადგილი ეჭირა მეურნეობაში. თევზი, ლუხუნისა და ჯოჯორის ხეობაში, უმთავრესად კალმახის სახით არის წარმოდგენილი. ბადე და ანკესი არ იხმარებოდა, რადგან მდინარეები ჩქარია და პატარა. სათევზაოდ წასული ჯგუფი 7-8 კაცს არ აღემატებოდა. სცოდნიათ თევზაობის შემდეგი სახეები:

ა) დაღეშქვა, ე. ი. წყალის მოწამლეა ლეშქით. მდინარას პირზე ამოსთბრიდნენ ორმოს, შიგ ჩაყრიდნენ ლეშქსა და ქვიშას, რის შემდეგ დაიწყებდნენ მის დანაყვას წვეტიანი სარებით. ქვიშას ხმარობდნენ იმიტომ, რომ ლეშქი უფრო კარგად დანაყულიყო. დანაყვის შემდეგ ღებულობდნენ ფაფის მაგვარ ნივთიერებას, რომლითაც სწამლავენდნენ წყალსა და თევზს. ამოვადებული თევზის განაწილება თანაბარი იყო.

ბ) დაკირვა, ე. ი. წყალის მოწამლეა კირით. იგივე რაც დაღეშქვის დროს, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ლეშქის მაგიერ კირსა ხმარობდნენ. განაწილება აქაც თანაბარი იყო.

გ) **მოწრეთა**, ე. ი. წყალის გადაგდება ახალ კალაპოტში. ამ შემთხვევაში წყალი და თევზი არ იწამლებოდა, მაგრამ, თევზაობის ასეთი წესი მონაწილეთა მეტ რაოდენობას თხოვლობდა. განაწილება ამ შემთხვევაშიც თანაბარი იყო.

თევზის კულტი აშკარად გამომჟღავნებული სახით საანგარიშო მივლინების დროს არ იყო დადასტურებული, თუმცა, მის გამოყენებას სამკურნალო მიზნით ადგილი ჰქონია.

აღწერილი არის ხის შემდეგი ხაფანგები:

ა) ჯიხვის დასაჭერად—**ხუნდა**; მუხის ორბოძალი მორი სიგრძით 1,5 მეტრამდე, დიამეტრით 0,5 მეტრამდე. განშტოების შეერთებასთან ხუნდა ამოღებულია კონუსის მსგავსად მორის მთელ სიგანეზე. ხუნდა გამაგრებულია ჯიხვის საველ ბილიკზე ისე, რომ ამოღებული კონუსის ფართე მხარე მოქცეულა ზემოთ. კონუსის ნაპირები შეძლებისდაგვარად მოსიპულია, რომ ჯიხვმა ფეხი ვერ მოიკიდოს. კონუსის საწინააღმდეგო მხარე უფრო ვიწროა დაახლოვებით ჯიხვის ჩლიქის ოდენა. კონუსის ვიწრო ყელში ჩაგდებულია თავისუფლად მოძრავი და ირიბად დაყენებული **უგდული**. თავისუფალ მდგომარეობაში კონუსი დაკეტილია ხსენებული უგდულით. ჯიხვს თუ ფეხი ჩაუვარდა კონუსში, მისი ჩლიქი განზე გასწევს ხის უგდულს, ხოლო რადგან ჯიხვის წვივი უფრო წვრილია ვიდრე ჩლიქი, მისი ფეხის შემდეგი მოძრაობისას ხის უგდული თავისი სიმძიმის გამო უბრუნდება თავის პირვანდელ მდგომარეობას და ჯიხვის ყოველი ცდა უკან ამოიღოს ფეხი უნაყოფოდ რჩება.

ამჟამად ხუნდას აღარა ხმარობენ, რადგან ვეძა, როგორც ვსთქვით, ზვავს ქვეშ მოჰყვა და ჯიხვებმაც სხვა ადგილები ამოიჩინეს.

ბ) კვერნის დასაჭერად იხმარებოდა **ხის ხამფაგი**, რომელიც წარმოადგენს სავესებით პრიმიტიულ ხაფანგს. იგი ვაკეთებული არის ხის ორი ტოტისაგან სიგრძით 1,5 მეტრამდე, სიგანით 0,25 მეტრამდე. ქვედა კეტის ერთი ბოლო მაგრადაა ჩაქდობილი მიწაში, ხოლო მეორე ბოლო ხის საბჯენზეა დამაგრებული მიწიდან 1 მეტრის სიმაღლეზე. ამგვარად ქვედა კეტი დახრილ მდგომარეობაში იმყოფება. ზედა კეტის ერთი ბოლო სუსტად არის დამაგრებული იმ ადგილზე, სადაც ქვედა კეტის ბოლოა მიწაში ჩაქდობილი. ზედა კეტის მეორე ბოლო თავისუფალ მდგომარეობაშია. ზედა კეტი თავისი შუა წელით დაბჯენილია ე. წ. **მოსატყუარზე**, რომელიც თავისთავად ქვედა კეტზეა დაბჯენილი. მოსატყუარს პატარა კავი აქვს დატოვებული, რომელზედაც ხორცის ნაჭერს ამაგრებენ. ხორცის სუნზე კვერნა მოდის ხაფანგთან და, რომ ვერ შესწვდება ხორცს, ახტება ქვედა კეტზე. როგორც კი გაეკარება ხორცის ნაჭერს, მოსატყუარი ახსლტება, ზედა კეტს გამოეცლება საბჯენი და იგი მთელის თავისი სიმძიმით კვერნას დაეცემა.

გ) მგლის დასაჭერად—**მოწნული ხამფაგი** წარმოადგენს წნელისაგან მაგრად მოწნულ დახურულ ცილინდრს, რომლის სიმაღლე 1,5 მეტრს აღწევს, ხოლო დიამეტრი 30 სანტიმეტრს. ხსენებული ცილინდრი მაგრად არის ჩამაგრებული მიწაში. მას გარშემო 60—70 სანტიმეტრის დაშორებით მეორე ცილინდრი აქვს შემოწნული ისე, რომ შიდა და გარე ცილინდრის კედლების შუა 60—70 სანტიმეტრის სიგანეზე კარიდორია დატოვებული. გარე ცილინდრს შიგ-

ნით შესაღები კარები აქვს დატანებული. მგლის მოსატყუებლად შიდა ცილინდრში გოჭი ან თხა არის ჩასმული რომლის ხმაზე მგელი შედის კორიდორში. შესვლისას იგი, რა თქმა უნდა, შეაღებს კარებს. მგელი ერთხელ რომ შემოუვლის გარშემო შიდა ცილინდრს, კარებს მიხურავს, რადგან ღია კარების პირობებში მგელი ვერ გაეტევა კორიდორში. კარების დახურვის შემდეგ მგელი მომწყვდეულია შიგ, რადგან მას შემობრუნება და კარების გაღება არ შეუძლია. იყო შემთხვევა, რომ ასეთ ხაფანგს 2 მგელი დაუჭერია.

სანადიროდ წასვლა, ძველად, მოითხოვდა მონადირისაგან საგანგებო წესების შესრულებას. კერძოდ:

1. წინდამხდურის შერჩევა, ე. ი. ისეთი პიროვნების შერჩევა, რომლის ფეხი მონადირეს კარგად ჰქონდა დაცდილი. წინდამხდური, ვითომ ანაზღეულად შეეყრებოდა წინ მონადირეს და მისცემდა მას წინასწარ გამზადებულს, „თომში“ გახვეულს პურის ლუკმას, რომელსაც მონადირე ბანდულში ჩასდებდა. ეს ლუკმა პური მონადირეს უნდა შეეჭამა იმ წყაროსთან, რომელიც მას პირველად შეხედებოდა გზაზე.

2. დედაკაცი გამოუცხოვდა მონადირეს საგანგებო პურს ე. წ. ხმელგანატეხს, რომელიც აპრელებული იყო მზის გაფანტული სხივების მზგავსად. ხმელგანატეხი მონადირეს უნდა შეეჭამა კლდეში პირველად შესვლისას.

3. სანადიროდ წასვლის წინ, მონადირესათვის რომ თვალი არავის ეცა და მას ხელი არ ასცდენოდა, იგი მარჯვენა ხელს მოჰკიდებდა კერაზე ჩამოკიდებულ საქვაზე ჯაჭვს და ფეხს გადააბიჯებდა ნაკვერცხალს.

4. სანადიროდ წასვლის წინ, რამდენიმე დღის განმავლობაში, არ გაეკარებოდა ქალს: უწმინდურიყო.

5. იმავე მოსაზრებით არა სჭამდა ღორის ხორცს. ყოველ შემთხვევაში ღორის ხორცის წაღება საგზლად კატეგორიულად იყო აკრძალული: ნადირთ ანგელოხს ეწყინებოდა.

6. სანადიროდ წავიდოდა მხოლოდ მაშინ, თუ კარგ სიზმარს ნახავდა. ასეთ შემთხვევაში პირს არ დაიბანდა: სიზმარი არ ჩამომებანოსო.

7. სანადიროდ გამზადებულ მონადირეს სტუმარიც რომ მოსვლოდა, ფეხზე არ ადგებოდა: ნადირი წამომიდგებაო.

8. მხოლოდ სოფ. ღებში სკოდნიათ სანადირო თოფის ლულაში გველის ჩადება და თოფის გასროლა, რასაც თოფის მოწამლვას უწოდებდნენ. მოწამლული თოფით დაჭრილი ნადირი აღარსად აღარ გაიქცევაო. იქვე დასძინეს, რომ ეს წესი სვანი მონადირისაგან, ვინმე ჯამათასაგან, უსწავლიათ.

9. თუ მონადირეს ხელი გაუდგებოდა, ხელის ასახსნელად რაიმე ფრინველს მოჰკლავდა ან ქათამს და მისი სისხლით თოფის ლულის ტუჩს შეღებავდა.

10. იცოდნენ აგრეთვე ხელის მდების შერჩევა. ნანადირევს ხელს ვერვინ ვერ ახლებდა, ვიდრე დაცდილი პიროვნება ხელს არ დაადებდა ნანადირევს და არ წარმოსთქვამდა „ას, ას“.

11. სანადიროთ მიდიოდნენ დილით ადრე, ვიდრე კვალი აირეოდა: ნადირის კვალი არ აირიოსო.

დასასრულ აღსანიშნავია ის პატივისცემა და სახელი, რომელიც დამსახურებული აქვთ ცნობილ მონადირეებს. საერთოდ ნადავლობა საპატიო ხელობად არის მიჩნეული და განთქმულ მონადირეებს შალხი ხობტას ასხამდა:

„შენი ნასროლი ფინთიხი
დიდი თალიშში ყიოდა,
შენი მოკლული ჯიხვები
კირტიშოს ჩამოსცვიოდა“.

(ელისა ლათეს ასული ლობჯანიძის თქმული)

II. მიწათმოქმედება

ქვემო რაჭის სოფლის მეურნეობაში წამყვანი და გადამწყვეტი როლი მიწათმოქმედებას ეკუთვნის. ამიტომ ქვემო რაჭა უფრო სრულ სურათს იძლევა როგორც მიწათმოქმედებაში შრომის ორგანიზაციისა, აგრეთვე სასოფლო-სამეურნეო იარაღების შესწავლის თვალსაზრისით. მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ რაჭაში არაა დადასტურებული გუთნის შეკვრის წესი ან სახენელი იარაღის გარშემო შრომის დროებითი გაერთიანება (ალო), რომელიც ასე ფართოდაა გამოყენებული ქართლ-კახეთში.

ეს თავისებურება გამოწვეული უნდა იყოს შემდეგი პირობებით:

1. რაჭის ზედაპირი მეტად უსწოროა, იგი მეტნაწილად მთების დაქანებულ კალთებს წარმოადგენს და ნიადაგის ასეთი რელიეფის პირობებში მიძიმე გუთნის გამოყენება, რომელიც მრავალუღლიან გამწვევ ძალას მოითხოვს, შეუძლებელი უნდა ყოფილიყო. გუთანი სულ 8 წელიწადი იქნება, რაც შემოიღეს რაჭაში, ისიც მისი გამოყენება მხოლოდ ჭალაშია შესაძლებელი.

2. თუ რომ ქართლ-კახეთში გუთანი (ან მისი მთავარი შემადგენელი ნაწილები) მხოლოდ შეძლებულ გლეხებსა ჰქონდათ და მის საფუძველზე ისინი აყალიბებდნენ დროებით ორგანიზაციას სხვისი გამწვევი ძალით და მუშა-ხელის ჩასაბმელად უკანასკნელის ექსპლოატაციის მიზნით, რაჭაში სახენელი იარაღი ყოველ გლეხს შეეძლო შეეძინა. სახენელი არაა ძვირფასი იარაღი. მისი ღირებულება, თანამედროვე ფასებში რომ გადმოვიტანოთ, 7-8 შრომა-დღეს არ აღემატება.

3. იმ შემთხვევაში, თუ გლეხს დასჭირდებოდა ხვნის დროს დახმარება (უმეტესად ავადმყოფობისა, დროებით გაჭირვებისა ან „უკაცური ოჯახის“ პირობებში), მის დასახმარებლად მოდიოდა მეზობელი თვისი სახენელი იარაღით და გამწვევი ძალით. ურთიერთობა ამ შემთხვევაში მარტივი იყო და გამომდინარეობდა იმ შეგნებიდან, რომ გაჭირვების დროს მასაც დაეხმარებოდნენ.

4. ამასთან აღსანიშნავია, რომ მსუბუქი და მთლიანად ხისგან (გარდა სახნისისა) გაკეთებული სახენელი და ნიადაგის თავისებურება არ მოითხოვდა ერთ უღელზე მეტი გამწვევი ძალის შებმას.

ჩაქაში დადასტურებულია 2 ტიპის სახენელი (გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რ ა ქ უ ლ ი სახენელი: ენიმკი-ს მო ა ნ ჯ ე, ტ. I), რომელთა შორის ერთი გვერდზეა გამოყენებული (კვაცხუეთის ფერდობი, ქვედი), მეორე ქალაში (ნიკორწმინდა, კვაცხუეთის ქალა). მათ შორის საგრძნობი განსხვავებაა. ფერდის სახენელი ზომით პატარაა: „ქუსლის“ მაქსიმალური სიგრძე 89 სანტიმეტრს უდრის (უსახნისოდ), ხოლო „სატარისა“ 140 სანტიმეტრს. ერქვანი მეტად დაბალი აქვს და მისი ხელის მოსაკიდებელი მიწის ზედაპირიდან 73 სანტიმეტრის სიმაღლეზე იმყოფება. ქუსლი, როდესაც სახენელი თავისუფალ მდგომარეობაშია, ქვედა სიბრტყის მხოლოდ $\frac{1}{3}$ -ით არის დაყრდნობილი მიწაზე.

სხვა არის ქალის სახენელი. ქუსლის მაქსიმალური სიგრძე 118 სანტიმეტრს აღწევს (უსახნისოდ), სატარისა—129 სანტიმეტრს, ხოლო ერქვანის 90 სანტიმეტრს. ქუსლი, როდესაც იგი თავისუფალ მდგომარეობაშია, მთელი თავისი ქვედა სიბრტყითაა დაყრდნობილი მიწაზე.

ფერდის სახენელი გაცილებით უფრო მსუბუქია ქალის სახენელთან შედარებით, მეტი მოძრაობის უნარი აქვს და ის გარემოება, რომ ფერდის სახენელს უფრო მომრგვალებული და დახრილი ქუსლი აქვს, შესაძლებელია სიმძიმის კომპენსაციას წარმოადგენდეს, რითაც იგი ხნულის საჭირო სიღრმეს უზრუნველყოფს. შემოხსენებული ნაწილების გარდა ორივე სახენელს აქვს „წინახელა“ ზედ დაქდობილი სამი კბილით ჯამბარის მოსაბმელად. წინახელა დაკრულია სატარზე ხის ორი „რიკით“. გარდა ამისა სახენელს აქვს ორი „სოლი“, რომელთა შორის ერთი უკეთდება ზემოდან, იმ ადგილზე სადაც სატარი უერთდება ქუსლს, ხოლო მეორე ქვემიდან. წინახელაზე დაქდობილ კბილებს და ზემოხსენებულ ორ სოლს, რომელთა შორის ერთს საკისური ეწოდება ხოლო მეორეს საჩოჩი, უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ხნულის სიღრმის რეგულაციისათვის. ხნულის გაღრმავებას ორი საშუალებით შეიძლება მიაღწიოს მხენელმა:

1. ქვემიდან საჩოჩ სოლს ჩაუქდობს მაგრა, ან
2. ჯამბარას ზედა კბილზე მოაბამს.

ხოლო თუ ხნულის სიღრმის შემცირება საჭირო, მხენელს შეუძლია ჯამბარა ქვედა კბილზე გადაიტანოს ან და საკისური სოლი ჩაუქდოს მაგრა.

მასასადამე **ზედშემკიდეს** (მხენელის) განკარგულებაში საშუალებათა მთელი სისტემაა, რომლის მეოხებით იგი სახენელ იარაღს ნიადაგის ყველა პირობებს უგულებს ხენის მაქსიმალური ეფექტის მიღებით.

როგორცა ვხედავთ, პირველი შეხედვით მარტივი სახენელი იარაღი, რომელსაც სახნისის გარდა არც ერთი რკინის ნაწილი არა აქვს, უკიდურესად განვითარებულ იარაღს წარმოადგენს, რომლისგანაც გამოწურულია ყველა მისი შესაძლებლობა.

სახენელი იარაღის ნაწილები კეთდება:

1. **ქუსლი**—ლეკასაგან. ქუსლის გაკეთება კაკლისა ან ბზისაგან არ შეიძლება: კაკლისა ან ბზისაგან გაკეთებული ქუსლი ძალე დასკდება;

2. **სატარი**—თელისაგან ან წაბლისაგან. სატარი მაგარი უნდა იყოს რადგან ყველაზე მეტი ჯაფა სატარს ადგია;

3. **ხელა**—ნაძვისა, ურთხველისა ან ფიჭვისაგან;

4. **წინახელა**—წიფლისაგან.

ყველაზე უფრო ფართე მასშტაბით შრომის კოოპერაცია გამოყენებული იყო **ახოს გატეხვის** დროს. ერთ ქცევა ახოს გატეხვას 20—25 კაცდღე სჭირდებოდა, მაშინ როდესაც დღეს პირველ თონხაზე გამომუშავების ნორმის სახით დაწესებულია ერთ კაცდღეზე 600კვ. მეტრი.

„ახოს ჭკვიანი კაცი ვერ გატეხავსო“ იტყოდნენ სოფლად, რაც იმას ნიშნავდა, რომ ახოს გატეხაზე წასვლისას მეშველის დამძახებელს მეშველთათვის 2-3 ჭიქა მაინც არაყი უნდა მიერთომა.

ახოს მეშველს, სხვა მეშველისაგან განსხვავებით, **დიდ მეშველს** უწოდებდნენ (იკრიბებოდა 30—40 კაცი).

რომელიმე მეკომური შეირჩევიდა ტყის მონაკვეთს და შეუდგებოდა მის გამზადებას ახოსათვის. მუშაობდა მარტო თავისი ოჯახის წევრების დახმარებით, რადგან სამუშაო არ არის სასწრაფო. ერთ ქცევა საშუალო სიხშირის ტყის აკაფვას 10—12 კაცდღე სჭირდებოდა.

სქელტანიანი ხეების **შემოყვევრა** იცოდნენ, რადგან მათი აკაფვა ძნელი იყო, ხოლო შემოყვევრილი ხე მალე ხმებოდა და ყანაში ჩრდილს ვეღარ დააყენებდა. მოკაფულ ტყეს ადგილზე სტოვებდნენ დაახლოებით 10—15 დღის განმავლობაში. საჭირო იყო, რომ მოკაფული ტყე თანაბრად ყოფილიყო გაშლილი მიწის ზედაპირზე. ტყის აკაფვას ფიცხ ღლეებში იწყებდნენ, რომ ტყე მალე გამხმარიყო. 10—12 ფიცხი დღის განმავლობაში მოკაფული ტყე კარგად ხმებოდა, რის შემდეგ იწყებდნენ მის **მორუჯვას**. ერთი ქცევა მოკაფული ტყის მორუჯვა რამდენიმე საათში მთავრდებოდა.

შემდეგ, ამკაფველი კვლავ დაუვლიდა ტყეს და დაუმწვარ ფიჩხს საბოლოოდ გადასწვავდა. მეორედ მორუჯვის შემდეგ მიწა მზად იყო დასამუშავებლად.

ამის შემდეგ ახოს მესაკუთრე დაუვლიდა მეზობლებს, მოკეთებებს და აცნობებდა, რომ ამადამ დღეს მას ახოს გატეხვა ექნება. პირველი 4—6 წლი განმავლობაში გატეხილი ახოს მოხვნა შეუძლებელია სახენელით. მას ჩვეულებრივად თონხით აბრუნებდნენ. მთონხავენს უკან მოსდევდნენ ქალები ან ბავშვები, რომელთაც ორკაპიანი ჯოხები, ე. წ. **სარეკები** ეჭირათ ხელში და რომელნიც დარჩენილ ბელტებს ამხვრევდნენ. ფიჩხსა და ამოვლებულ ფესვებს აგროვებდნენ და დათესვის შემდეგ მიწას მოფორჩხავდნენ.

ახოს გატეხვის დროს მეშველთა რიგს გვერდზე ამოუყენებდნენ **მესრიელეს**, რომლის მოვალეობას მარტო სრიელის სწორედ აყვანა კი არ წარმოადგენდა, არამედ სიმღერითა და საკუთარი მაგალითით მუშაობის სწრაფი ტემპის დაცვაც.

იცოდნენ დიდ მეშველში გაჯიბრება და ვინც თონხის ყუას თავზე გადაუვლიდა მას საქებარ სიმღერებს უმღერდნენ. თონხის დროს დაწინაურებული სალამოს ვახშამზე ჩვეულებრივად თამადაობდა და მას საუკეთესო კერძი ხვდებოდა.

ბოდა წილად. რაც შეეხება ჩამორჩენილებს, მათ დასცინოდნენ და სამასხარო ლექსებს უმღერდნენ.

მეშველის კვება ყველაზე უკეთესად ახოს გატეხვის დროს იყო ორგანიზებული. კერძოდ: საუზმე, სადილი, სამხარი და ვახშამი. დიდმეშველის დროს იკვლებოდა ხარი, ცხვრები, საკმაო რაოდენობის ფრინველი და სხვა. ვახშამი უზრუნველყოფილი იყო საყოფი ღვინით.

დიდ მეშველს ბობოლა გლეხებიც იწვევდნენ, მაგრამ, ამ შემთხვევაში, მესრიელედ თვით ოჯახის წევრი დგებოდა და არა საუკეთესო მომღერალი. ამასთან ერთად აღსანიშნავია, რომ, თუ ბობოლა გლეხი იწვევდა (იპატიებდა) მეშველს იგი თვითონ არ შემოუვლიდა სოფელს მეშველის დასაძახებლად არამედ ვინმე საპატიო პიროვნებას გააგზავნიდა, რომ გლეხებს უარი არ ეთქვათ. გლეხები არ ეტანებოდნენ ბობოლა გლეხთა მეშველს, რადგან მისგან უფრო ფულად დახმარებას მოელოდნენ, ვიდრე შრომითა და საქონლით დახმარებას.

მეშველის გამოყენება სტოდნიათ აგრეთვე ხენის დროს. მიწის ხენა სწარმოებდა სახენელით, რომელსაც ერთი უღელი ხარი ება. სახენელს მისდევდა და მართავდა **ხელშემკიდე** ან **ზედშემკიდე**. ხოლო, თუ ხარები ხამი იყო, მათ წინ მიუძღოდა წინამძღვრად ქალი ან ბავშვი. როდესაც ხენა სწარმოებდა ძნელად მისადგომ ადგილზე **ხელშემკიდეს** მიჰყვებოდა 1 ან 2 მუშა თოხით.

ხენაზე გასასვლელად გარკვეული, მთელი სოფლისათვის სავალდებულო დღის არსებობა ძველად სოფ. ნიკორწმინდაში დადასტურდა. აქ დიდხანს ყოფილა შემონახული ე. წ. **კვალის გავლება** და **თეხლის გაღება**. ასეთ სავალდებულო დღედ მთვარის პირველი, მესამე ან მეხუთე დღე იყო მიჩნეული (მარტის თვეში), კერძოდ კი 9 მარტი (სავე მთვარე იცისო). ამ დღეს თოვლიც რომ ყოფილიყო გლეხი მაინც გამოიტანდა სახენელს, მახლობლად გააკეთებდა ორ კვალს და რამდენიმე მარცვალს დასთესდა. მოსავლის აღებისა და თიბვის სავალდებულო ვადებიც ყოფილა დაწესებული. ყოველ შემთხვევაში დადასტურებულია, რომ გლეხმა თუ თავისი მოსავალი სხვაზე ადრე აიღო და ამის შედეგად ურემმა ან საქონელმა მეზობლად მყოფი ყანა გასთელა, იგი აუცილებლად გადაუხდიდა გათელილი ყანის შესაკუთრეს სათანადო რაოდენობის მოსავალს. ამასვე ადასტურებს სპეციალური **მარბიელების** გამოყოფა.

მეშველს მიმართავდნენ შემდეგ შემთხვევებში: თუ რომ უკაცო ოჯახი ბყო (ქვრივის ან ობლის), თუ რომ დროებით იყო ოჯახი გაჭირვებაში ჩავარდნილი (ავადყოფობა გლეხის ან საქონლის) და იმ შემთხვევაში, თუ გლეხს მოჭარბებული მიწა ჰქონდა და თვითონ ვერ აუყიდოდა მის დამუშავებას.

პირველ შემთხვევაში ხარჯი (სასმელ-საჭმელი) თვით მეშველს მოჰქონდა, მეორე შემთხვევაში მეშველს ჰკვებავდნენ შეძლებისდაგვარად, ხოლო მესამე შემთხვევაში მეშველი, გარდა კარგად გამართული ხარჯისა, ხანდახან ფულსაც იღებდა.

საშუალო და ღარიბ გლეხს მეშველი ფულს არავითარ შემთხვევაში არ გამოართმევდა. იგი კმაყოფილდებოდა იმ რწმენით, რომ გაჭირვების დროს მასაც დაეხმარებოდნენ.

შრომის ამგვარი კოოპერაცია გამოყენებული ყოფილა აგრეთვე პირველი და მეორე თოხნის, მკისა და თიბვის დროს და სხვა.

შრომის კოოპერაციას დედაკაცების ხაზით ადგილი ჰქონდა: ყანაში ქვის აკრეფისა, მატყლის წეწვისა, მარგვლისა და მკის დროს; თუმცა უკანასკნელ შემთხვევაში გამოყენებული იყო აგრეთვე მამაკაცების შრომა (ძნების შეკვრა).

დედაკაცთა და მამაკაცთა შერეულ გაერთიანებას შრომის პროცესში ადგილი ჰქონდა ყველაზე მასიური სახით რთველისა და სიმინდის რჩევის დროს. ამ შემთხვევაში განსაკუთრებით ინტერესს წარმოადგენს სიმინდის რჩევა, რომელსაც ღამე ასრულებდნენ და რომლის დროსაც სოფლის გოგო-ბიჭები მართავდნენ სააშიკო შაირობას. ამ შემთხვევაში დასაშვები ყოფილა ისეთი ლექსები და შაირები, რომელთაც სოფელში ჩვეულებრივად ერიდებოდნენ.

აშკარად გამომჟღავნებული სააშიკო მოტივები აქვს მაგალითად შემდეგ ლექსებს:

ვაჟი: „წყალში ფეხი ჩამივარდა
წინდიანი, ქალმნიანი,
შენისთანა ქალი მინდა
თეთრკაბა და ქამრიანი“.

ქალი: „მუხას ცეცხლი მოუკიდე
ცეცხლი ებრიალებაო,
რატომ აწი ცოლს არ ირთავ
აღარ გეგვიანებაო“.

ანდა: „წითელი ძროხა მოვწველე
ჩოუბნიე საკიდელი,
ჩემისთანა ქალიშვილი
წონით არის საყიდელი“.

III. ხ ე ლ ო ს ნ ო ბ ა

საინტერესო მასალა იყო ჩაწერილი ხელოსნობის დარგიდან. კერძოდ ლითონის დამუშავებისა და სახლების მშენებლობის დარგიდან.

ლითონის საბადოები იმყოფება მთ. ველოანთაზე, რომელიც მდ. მდ. ქვედრულისა და ჯოჯორის წყალგამყოფ მთას წარმოადგენს. თვით საბადო ორი კილომეტრითაა დაცილებული სოფ. სხანარიდან სამხრეთის მიმართულებით. როგორც გადმოცემიდან ჩანს მთაწითელა უძველეს დროიდან ყოფილა ცნობილი როგორც მადნის საბადო. ყოველ შემთხვევაში მას დიდი ხნის დამუშავების კვალი ეტყობოდა. უკანასკნელ ხანებში (60—70 წელიწადი) ხსენებულ მადანს ადგილობრივი მოსახლეობა აღარ ამუშავებს.

შრომის კოოპერაცია ხელოსნობის დარგში მარტო ლითონის დამუშავებით არ ამოიწურებოდა: მიწის სიმცირით შევიწროებული მოსახლეობა ძველად იძულებული ხდებოდა გარეშემოსავლისათვის მოეკიდა ხელი. იყო ოჯახები, რომელთა საოჯახო-სამეურნეო ბიუჯეტში შემოსავლის 50%-ს გარე-სამუშაოზე მონაგები ფული წარმოადგენდა.

გარე-სამუშაოთა სახეებში ყველაზე უფრო გავრცელებულ სახეს სახლების მშენებლობა წარმოადგენდა. რაჭველებს სამართლიანად ჰქონდათ დამსახურებული საუკეთესო ხუროების სახელწოდება.

ამ შემთხვევაშიც იკრიბებოდა ამხანაგობა, რომლის ყოველ წევრს თავისი იარაღი მიჰქონდა თან. საგზაღს ყველა ერთად იმზადებდა და თან წასაღებ ფულს უფროსს აბარებდა. მუშაობის დროს სამუშაო ობიექტები არ იყო დანაწილებული ამხანაგობის მონაწილეთა შორის, ყველა ერთად და განუწყვეტლად მუშაობდა, და, აქედან გამომდინარე, აღებული თანხაც აბსოლუტურად თანაბრად ნაწილდებოდა.

ამხანაგობის წევრთა შორის იმდენად მტკიცე სოლიდარობა არსებობდა, რომ რომელიმე წევრის ხანგრძლივა ავადმყოფობის შემთხვევაშიც მას არ უკარგავდნენ წილს და იგი სხვებთან თანაბრად მონაწილეობდა მოგებულის განაწილებაში.

თან მიჰყავდათ აგრეთვე ობოლი ბავშვები, რომელთაც ჰკვებავდნენ საერთო ხარჯზე და ასწავლიდნენ მათ ხელობას.

აღწერილია და ნაწილობრივ ჩახატული ლითონის გადადნობასთან და ხუროების მუშაობასთან დაკავშირებული იარაღები შესატყვისი ტერმინების აღნიშვნით.

ზემო რაჭა მეტად დიდ ინტერესს წარმოადგენს არქეოლოგიური თვალსაზრისითაც. ჩემ მიერ დათვალიერებული იყო მთელი რიგი ნასახლარებისა და ეკლესიების ნანგრევებისა, სადაც ადგილობრივი მოსახლეობის გადმოცემით, მიწის დამუშავების დროს, აღმოჩენილი იყო მდიდარი კერამიკული მასალა, ისრის ნამტვრევები, სამარხები და სხვა.

ობიექტების შერჩევა მიხდებოდა ადგილობრივი სასოფლო საბჭოების დახმარებით. ვარჩევდი თითო საკითხზე რამდენიმე მთხრობელს და წინასწარი გაცნობის შემდეგ ვიტოვებდი ერთს ან ორ მთხრობელს, რომელნიც დიდ სიამოვნებით მაწვდიდნენ ცნობებს ჩემთვის საინტერესო საკითხებზე.

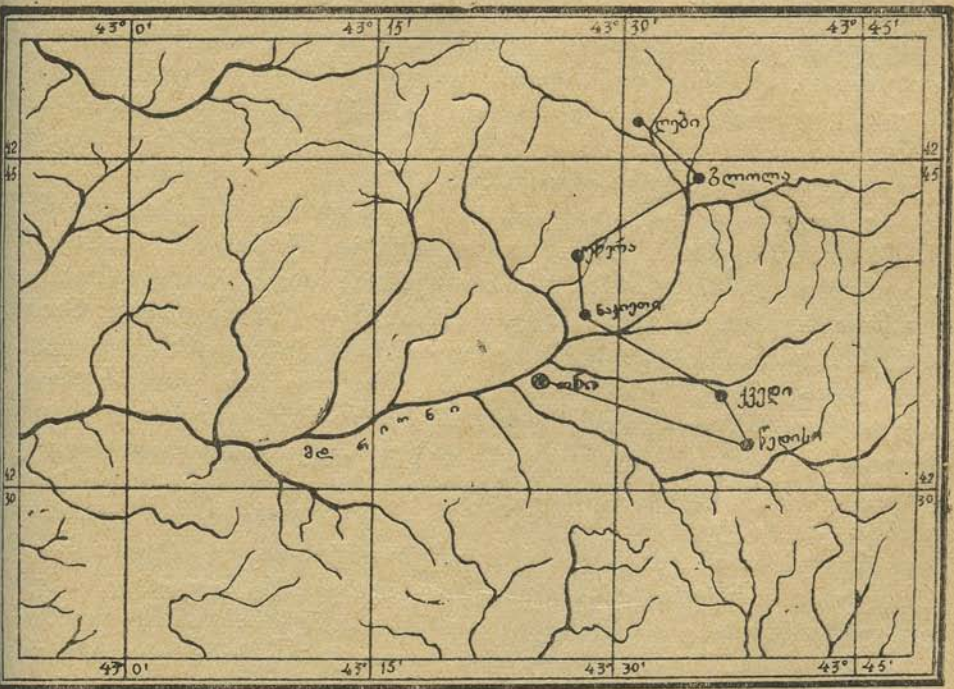
იმ საკითხებს, რომელნიც რაიმე გაურკვეველობას სტოვებდნენ ჩემში (მაგ.: ლითონის საწურის აღწერა), ვამოწმებდი სხვა სოფელში მთხრობელთა ახალი კადრის საშუალებით.

5. რეზერვუარი

ზემო-რაჭაში მივლინების ანბარიში

ჩემ სადისერტაციო შრომასთან („მჭედლობა რაჭაში“) დაკავშირებით ენიმკი-ს მიერ 1938 წლის ზაფხულს მივლინებული ვიყავი ზემო-რაჭაში.

ვიმუშავე მდ. რიონის, ჯეჯორის და ქვედრულას ხეობებში, სახელდობრ: წელისს, ქვედს, ნაკეთს, უწერას, ლებს, გლოლას და ქალ. ონში, პირველიდან ოცდახუთ აგვისტომდე.

ექსპედიციის მარშრუტი

ჩემი მუშაობის ძირითადი მიზანი იყო რაჭის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში შემონახული მჭედლობასთან დაკავშირებული მასალის შეკრება.

საყოველთაოდ ცნობილია ის გარემოება, რომ რაჭაში ძველიდანვე წარმოებდა რკინის მადნის დამუშავება. ამდენად აქაური მჭედლობა საკუთარ ნედ-

ლეულის ბაზას ემყარებოდა, ე. წ. წედისისა და სხვა რკინის მადნების საბადოებს. მართლაც, „წედური რკინის“ დამზადებამ XIX ს. უკანასკნელ ათეულ წლებამდე მოაღწია, განსაკუთრებით სოფელ წედისსა და სოფელ ქვედში, სადაც ამდროისათვის კიდევ მოქმედებდა რამდენიმე ათეული რკინის „საწური“ და „საჭედური“ ქურა. ამ ქურებში წარმოებდა „ქვაწითელა“-ს¹ რკინის ლითონის დამუშავება.

„წედური რკინის“ წარმოების საკითხი დღემდე არ არის მეცნიერულად შესწავლილი. სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ საგნის შესახებ მხოლოდ ზოგადი ხასიათის ცნობები და ცალკეული მითითება მოიპოვება. საერთოდ წედისის რკინის წარმოების შესახებ იუწყებიან როგორც ქართული, ისე უცხოური წყაროები. უაღრესად საგულისხმოა ის გარემოება, რომ XI ს. ნიკორწმინდის სიგელში (იხ. თ. ყორღანია, ქრონიკები, ტ. II, გვ. 46, ტფ. 1895 წ.) სახნისი და რკინა (გაუჭედელი) იხსენიება, როგორც საცვლელი, საფასური ნივთი. ბატონიშვილი ვახუშტი წედისის რკინის დამუშავების შესახებ ნიშანდობლივ ცნობებს გვაწვდის: „რიონის შესართავს ზეით (იგულისხმება მდ. ჯეჯჯორი, რომელიც ერთვის რიონს) და ჯეჯჯორის აღმოსავლით კიდურზედ არს ციხე და ამ ციხეს ზეით და ჯეჯჯორისავე აღმოსავლით არს დაბა წედისი და ციხე მცირე. აქ არს ლითონი რკინისა და ილებენ მრავალსა“ (საქ. გეოგრაფია, მ. ჯანაშვილის გამოცემა, ტფ. 1904 წ., გვ. 286). ვახუშტის ცნობის ბოლო ნაწილი, წედისის რკინის ლითონის დამუშავების მოცულობის გასარკვევად, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მონაცემია.

უცხოელთაგან წედისის რკინის საბადოებს და მის დამუშავებას ეხებიან: J. Güldenstädt-ი (Reise durch Russland und im Kaukasische Gebürge, [1], St.-Petersburg 1787, გვ. 310), Koch-ი (Reise durch Russland nach dem Kaukasischen Isthmus etc., ტ. II, გვ. 84), Abich-ი (Prodromus einer Geologie der Kaukasischen Länder, St.-Petersburg 1858, გვ. 63) და სხვ.

დასახელებულ შრომაში აბიხი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ „რკინა განსაკუთრებით ხშირად გვხვდება კავკასიის ქედის სამხრეთით: ქართლსა, სამეგრელოსა და იმერეთში (უკანასკნელში რაჭაც იგულისხმება). დიდი რაოდენობით დაგროვილი რკინის „წილა“, ნაღული, რომელიც ხშირად გვხვდება იმერეთისა და სამეგრელოს ტყეებში, მიგვითითებს მცხოვრებთა მიერ ძალიან ადრინდელ ხანიდან რკინის ლითონის დამუშავებას“. და თუ ამგვარი ნაშთები მჭედლობის სიძველისა და ადრინდელი საფეხურების მაჩვენებელ საბუთად გამოდგება, წედისი ერთი უპირველესთაგანი აღმოჩნდება ამ მიმართებით².

1864 წელს, რაჭაში მოგზაურობის დროს, ზემოთ მოხსენებული წედისის რკინის საბადო და ამ საბადოსთან დაკავშირებული რკინის ლითონის დამამუშავებელი ნაგებობანი სოფ. წედისის ინახულა და აღწერა დერპტის უნივერსიტეტის პროფ. ალ. პეტეცკოლდტმა. ამ აღწერას მან დაურთო წედისის

¹ „ქვაწითელას“ რკინის ლითონის საბადო მდებარეობს სოფელ წედისის აღმოსავლეთით და ორი კილომეტრით შორავს მას.

² მთელი მიდამო „სარკინეთისა“ (ჯეჯჯორის ზეობა) მოფენილია დიდზე რკინის „ნამკედურევით“—რკ. ლითონის ნამსხვრევებითა და დანაცვენებით.

რკინის საწურავი ქურების სურათებიც, რასაც დღეს დიდი მნიშვნელობა ეძლევა, რაზდენათაც ამ ქურების შესახებ გარდა სიტყვიერი ცნობებისა, ცოცხალი ნივთიერი ობიექტები არ დარჩენილა (იხ. Petzholdt, Der Kaukasus, Leipzig 1866, I Band, გვ. 317).

ასევე ნიშანდობლივად ეხებიან წედისის რკინის დამუშავებას: E. Вейденбаум-ი (Заметки об употреблении камня и металлов у Кавказских народов, ИКОРГО, 1877 г., ტ. IV, გვ. 257) და რადე (Путешествие в Мингрельских альпах и в трех их верхних продольных долинах (Риона, Цхенис-Цхали и Ингура), Записки КОРГО, 1866 г., ტ. VII, გვ. 187—189).

XIX ს. ოციან წლებში წედისის რკინის საბადოებისადმი მთავრობის ყურადღებაც-კი მიუქცევიათ. გენათელ მიტროპოლიტის ექვთიმეს მიერ სამინისტროსადმი მიწერილობის საფუძველზე, სადაც ეს უკანასკნელი წედისის რკ. საბადოების დიდ მნიშვნელობასა და ბევრის აღმოქმედ მომავლის შესახებ იუწყებოდა, მაშინდელმა შინაგან საქმეთა მინისტრმა გრაფ. კოჩუბეიმ სპეციალური მიმართვა აახლა გენერალ ერმოლოვს, რომლითაც წინადადება ეძლეოდა მას ყოველგვარი ზომები მიეღო ხსენებული საბადოს დამუშავების გასაფართოებლად და გეგმაშეწონილი მუშაობის დასაწყებად (იხ. Отношение гр. Кошубея к ген. Ермолову, от 13 августа 1820 года, № 1375; Акты Кавк. Археогр. Комис., ტ. VI, ნაწ. I, № 830).

ამ მიმართულებით მართლაც ჩატარებულ იქნა რიგი სამუშაოები, რომლის შედეგების შესახებ სიტყვას არ გავაგრძელებთ.

როგორც ზემოთაც იყო აღნიშნული, ყველა ეს წერილობითი წყარო რაჭის მკვდლობის შესახებ მოკლე ცნობებს გვაწვდის, ამდენად მათ შედარებითი ღირებულება აქვთ. ამ შემთხვევაში თვით რაჭის ეთნოგრაფიული სინამდვილე უფრო ფართო შესაძლებლობის და ფაქტიური მასალის შემცველია. ჯერაც ცხოვლადაა შემონახული, ამჟამად დაუქმებული წედური რკინის დამუშავების შესახებ, სხვადასხვაგვარი ცნობები. აქა-იქ კიდევ ცოცხლობენ ამ საქმის უშუალო თანამონაწილენი და მნახველნი. დარჩენილა თითო-ოროლა ნივთიც კი ამ წარმოებიდან, მაგრამ არც ერთი ნაგებობა და მოწყობილობა მისი არ გადარჩენილა, სამწუხაროდ.

ნაიდავ თავის „ხელობაზე მომუშავე“ მკვდლები და დღეს ფაქტიურად მოქმედი სამკვდლოები მოიპოებიან: ს. ს. ღებში, ნაკიეთში, სორში და ქალ. ონში. აქ მკვდლობის ორი დარგია წარმოდგენილი: სპილენძისა და რკინის მკვდლობა.

რკინის მკვდლობა თავის მხრით ორ ნაწილად იყოფა: „მუშა“—„გამკრელი“ რკინის მკვდლობად და ნალბანდობად. ორივე სახის რკინის მკვდლები ყველგან გვხვდებიან დასახელებულ პუნქტებში, სპილენძისა კი მხოლოდ ქალ. ონში. ეს უკანასკნელი გარემოება, სამართლიანად, გაკვირვებას იწვევს. ერთ დროს ფართოდ გავრცელებული მკვდლობა ზემო-რაჭაში ასე როგორ შემცირდა? რაც მთავარია, მკვდლობის ძირითად კერებშიც კი, როგორც იყო წე-

დისი და ქვედი, მეურნეობის ეს დარგი სრულიად მიტოვებული და დაუქმებულია.

ცნობილია, რომ რაჭველი არამარტო ნაქები ხუროა,—ის სანაქებო მჭედელიც იყო¹. ბევრი რაჭველის ბელელი და ჭურ-მარანი ამ ხელობით შეძენილი შემოსავლით ივსებოდა.

რკინის ლითონის მთავარი საბადოები „ქვაწითელა“ და „ხეხმელა“—ს. ს. წყედისის, ქვედის, სხალნარის და ირის მახლობლად მდებარეობს (საგულვებელია სხვა კერათა არსებობაც, რომელთა შესახებ დღეს ბუნდოვანი ხსოვნა-ლა დარჩენილა), ე. წ. „ქვაწითელას“ მთაში, რომელიც ხსენებულ სოფლებს 2—3 კილომეტრით შორავს. „ქვაწითელა“ მაღალი და ტყიანი ქედია. იგი აღმოსავლეთის მიმართულებით თანდათან მაღლდება და სწორედ რკ. საბადოში შესავალ გვირაბთან ორ ლამაზ, წვეტიან სალ კლდედ აღიმართება. ერთს ეწოდება—„ლამაზი-კლდე“, მეორეს—„კომისკლდე“. ამ მთების აღმოსავლეთის კალთები საყანე ადგილებს წარმოადგენს და საბადოსკენ მიმავალი გზაც მათზე გადაივლის. გვირაბის შესავალ კართან ორი დიდი უძრავი ქვაა (იქვე კლდეს მოსხლეთილი) იქით-აქათ ცერად აღმართული და ზურგით კლდეს „დანდობილი“. მათ წინ—პატარა დავაკებაა, „აივანა“—დ წოდებული. ამ ქვებს შორის შექმნილი ვიწრო შესავლით იწყება შიგნით გვირაბის გზა. ეს გზა ჯერ ერთ „ღერად“ მიდის, შემდეგში კი გაიყრება მრავალი მიმართულების სიღრმე-სივანის განშტოებად. გზა მიმავალი დაღმართია, „დაკირწული“ (დაღმა მკვეთრად დაქანებული), მომავალი—აღმართი, „დაკიდებული“. ამიტომაც იყო ხოლმე ძველად „ქვაწითელაში“ შესვლა მოწიფულობის და გამბედაობის საქმე.

გაგიძლოლე გამოცდილი პირი და მასთან ერთად ვცადე გვირაბში შესვლა მცირედზე—„დიდ დეფანამდე“², ამის იქით წასვლა ველარ გავებდით. როგორც ირკვევა მონათხრობი ამბებიდან და გამძლოლის ჩვენებითაც დასტურდება, ეს უკანასკნელი პუნქტი, „დიდი დეფანა“, იყო, თურმე, გზაჯვარედინი, რომლის იქით წასვლას ყველა ვერ ბედავდა ხოლმე.

აქვე მიმითითა გამძლოლმა იმ ადგილზე, სადაც ჩადგმული ყოფილა ხის დიდი კიბე (ახლა ჩანგრეულია თურმე) „დეფანასთან“, რომლითაც ჩადიოდნენ და ამოდიოდნენ ხოლმე ქვედა გვირაბებში რკინის ლითონის საძიებლად და ამოსატანად. შიგნით ეს გვირაბი ჩამოჩონჩხილია, კედლებს აშკარად ეტყობა ადამიანის ნაფორთხი, ნავალი კვალი. მილიდან წყალი მოჟონავს წვეთებად. აქა-იქ ჩამონგრეულია კიდევც გვირაბი. ყრუდ მოისმის შორეული ნაკადულის ჩხრიალი, ამბობენ: ეს არის პატარ-პატარა ნაკადულთაგან შერთვით გაჩენილი წყლის ხელილი.

აქ, ამ „დეფანაში“ ამარაგებდენ გამოტანილ ლითონს, აქედან შედარებით ადვილად ამოქონდათ ზემოთ „აივანთან“, სადაც მათ უცდიდა ხარ-მარხილი

¹ დღესაც მთელ რიგ საქართველოს ქალაქებში რაჭველი მჭედლები მრავლად მოპოვებიან.

² ერთგან გვირაბი განივრცობა სახლისებურად, მიტომაც უწოდებენ „დეფანს“ ორ დეფანას. ეს დიდი დეფანა, ამასთანავე არის მეორე „დეფანაც“ წინა კარის ანალოგი—პატარა დეფანა—დ წოდებული.

„სანითვლებით“. გამობრუნებისას დაეთვალეერეთ აგრეთვე „პატარა დეფანა“, რომლის ერთ კედელში გამოკოდილია პატარა „ქვებო“—ნიში. ამ ნიშთან მიჰქონდა, თურმე, სანითელ-განატეხი ყველას, ვინც კი ლითონის გამოტანას დააპირებდა.—„ჯერ აქ შევევედრებოდით «ქვაწითელას წმინდა ანგელოზს» მშვიდობით დაბრუნებას და მერე შევდიოდით სამუშაოდ“,—მითხრეს ძველმა კაცებმა. როსტომ თედორესძემ მაისურაძემ (სოფ. წედისი, 60 წლის) ასე აგვიწერა ეს ვერიბი.

— „პირველ მისავალში ეს მალარო ვიწროა, დაბალი. ასე რომ გაივლი 50 მეტრს, შიგნი დაიწყება დიდი, ფართო, ღრმა ადგილი, ასე რომ 100 კვად. მეტრი იქნება. იმ ადგილზე ერთგნი არის დაბლა ჩასავალი კიბით. ასე ეს ადგილი იქნება 7—8 მეტრი სიმაღლე. ძველად ხის კიბე ქონდა მიდგმული. 18 ფეხის კიბე (18 საფეხურის მქონე), ახლა ის კიბე ჩამავალია. ახლა თოკით თუ ჩაეშვები კაცი. აქიდან კიდევ გაივლი ვიწრო გზით 150 მეტრს. ხალხის ნატარია, ლითონის ნაზიდი ეტყობა. ეს არის, კაცო, დაუბოლავებელი სავალი. ბევრი სავალი აქვს. ზოგი კლდეს მიადგება და ზოგი—ვინ იცის სად მიდის. შიგნი კლდეებ შუა ჩამოდის „ნალოქები“ (ნაჭური წყალი); ძირს ყრია ლინგებიანი (პირიანი, წვეტიანი, პირთხელი) ქვები. მალა ძუძუებივით კიღია შეთოშილი მადანი“.

ამგვარი ყოფილა „ქვაწითელას“ შინაგანი გაპართულობა ამ რამდენიმე ათეული წლების წინ, რასაც გვაუწყებენ მის შესახებ ძველი კაცები, ამ ამბების მომსწრენი და ბევრჯელ ამ საქმით დამაშვრალბულნი.

წედური რკინის დამუშავება შემდეგი წესით წარმოებდა: შეამხანავდებოდა 5—8 კაცი—„მოზიარე“. მომავალ მუშაობას წინასწარ განაწილებდნენ. თითოეულმა იცოდა სად, როდის და რა გაეკეთებინა. ყველა „მოზიარე“ ვალდებული იყო საერთო დადგენილებას, განაწესს, დამორჩილებოდა, „მოზიარეთა“ საერთო ინტერესები დაეცვა და სხვა. ამას მოჰყვებოდა პრაქტიკული ღონისძიებანი, რომელიც „მკვარის“ დაპობით იწყებოდა და მზა რკინეულის „მოზიარეთა“ შორის განაწილებით თავდებოდა. განაწილება ემყარებოდა თანასწორობის პრინციპს.

— „შევამხანავდებოდით 5—8 კაცი. დავაპობდით მკვარს კაა. მკვარს ბიკვანს-აც ვეტყვით. ჩავიწყობდით გიღლებში. გამოვაცხობიებდით სავძალს. სანითელ-განატეხს გავაშაადებიებდით. რაც ხელჭურჭელი გვჭირდებოდა, ჩავილაგებდით გიღლებში და წავიდოდით სიღამო ჟამს „ქვაწითელაში“. სახლში დაუბარებდითყე, რომ მეორე დღეს ამოგევართ ხარ-მარხილი „სანითვლებით“. („სანითვლე“—ფონეტიკური სახესხვაობა უნდა იყოს „სალითენე“-სი ან სალი-თონესი. წარმოადგენდა თხილის სახრისგან მოწნულ კალათს). მანემდი ჩვენ გამარავებდით ლითონს დეფანაში“ (სოფ. წედისი, ლუკა მაისურაძე).

ამრიგად ირკვევა, რომ „მოზიარეები“ მომარავებულნი მიდიოდნენ რკ. ლითონის გამოსატანად. უმისობა არც იქნებოდა. მათ თან მიჰქონდათ რამდენიმე დღის /სავალი, მკვარის საყოფი მარაგი და რიგი სამუშაო იარაღები:

„რკინისკეტი“ (ლომი), „თოხი“, „ბალჯუკი“¹, „წერაქვი“ || „საკოდელი“, „ხის ნიჩაბი“ და ლითონის საზიდი „გიდელი“. რკინის მალაროს ვიწრო გვირაბებში ანთებული მკვრით შედიოდნენ. მათ წინ უძლოდა გამოცდილი პირი. როგორც ზემოთაც ითქვა, „დეფანას“ იქით მრავალი სავალი გზა მიდიოდა სხვადასხვა მიმართულებით და სიღრმით.

გამოუცდელი კაცი აქ ერთ ნაბიჯსაც ვერ გადასდგამდა. ანთებული მკვარი ეჭირა შუამიმივალს. უნათებდა როგორც „მეწვერეს“—გამძლოს, ისე „მეძირეს“—უკან მიმყოლს. მკვარი და საგზალი დღე-ღამის საყოფი უთუოდ უნდა ჰქონოდათ, ყოველ შემთხვევაში სასურველი იყო რამდენიმე დღის საყოფი მარაგი. ნორმალურ პირობებში შიგნით ხანგრძლივი ყოფნა აუტანელი ყოფილა. ამ წესით მიდიოდნენ წინ გვირაბში ლითონის მაძიებელნი, ვიდრე არ მიადგებოდნენ რკინის ლითონის რომელიმე ძარღვს. მათ შორის იყვნენ მცოდნე პირები, რომელნიც ადვილად აგნებდნენ საჭირო ლითონს და სწრაფად სცნობდნენ მის ავ-კარგიანობას. როცა ლითონს მიაკვლევდნენ, შეუღებოდნენ მუშაობას, სამუშაო განაწილებული ჰქონდათ, რიგი ერთს აკეთებდა, რიგი—მეორეს. მაგარ ადგილებს „რკინისკეტით“ ამტვრევდნენ. „ტალებ“-ში წერაქვით კოდავდნენ, უფრო რბილ ადგილებში იყენებდნენ „ბალჯუკს“. ლითონს თავს უყრიდნენ თოხით. შემდგომ „დაბრაკურ“ გიდელში ხის ნიჩბით ჰყრიდნენ. გიდლებს ზურგზე მოიკიდებდნენ და ეზიდებოდნენ ლითონს „დეფანაში“. პირველად აქ დაამარაგებდნენ, შემდეგ კი ზემოთ ამოჰქონდათ და „აივანთან“ „დაციხავდნენ“, საიდანაც ადვილად ჩამოჰქონდათ სახარმარხილე გზაზე.

— „მკვრი დამჭირავი იყო ცალკე და უნათებდაყე მთხრელ-მზიდავებს. მთხრელი სხვა იყო, მზიდავი სხვა. თუ კაი ლითონს მივაგნებდით, ბევრს ამოვ-თხრიდით. „ლითონი“ და „ფაშა“ (იხ. ქვემოთ) უფრო ერთად იყო. „დეფანაში“ რომ მოვამარაგებდით, იქიდან გიდლებით და თოკებით ზემოთ ამოგვ-ქონდა. აქ მეხრეები იღვნენ. ზეით იმათ აქონდაყე. „სანითვლე“ გიდლებში ვყრიდით. მერე ამ გიდლებს მარხილზე დავაკრავდით და შინ მოგვქონდა ისე. დავაციხავდით სამჭედლოში—ცალგნი ლითონს და ცალგნი ნახშირს. შიგნი რომ ვიყავით, მალაროში, ერთი ფაცური გვქონდა. ვაი დედაო! შიშით გართული ვიყავით. სიკვდილს ქვეშ უდევით, მარა რას ვიზამდით! შიში არ იხსნის სიკვდილსა, სწორება სასათუმალისა-ო, ნათქვამია“. (სოფ. ქვედი, დიმიტრი მაისურაძე).

აქედან ნათლად ჩანს, რომ „ქვაწითელაში“ ჩასვლა და იქიდან რკინის ლითონის გამოტანა მოსახასიათებელი საქმე არ ყოფილა, როგორც ეს ერთი შეხედვით პეტროლოდტს ჰგონია. იგი ფრიად სამწელო და რთული სამუშაო ყოფილა. მხოლოდ ფართო თანამშრომლობით და ძალთა კოლექტიური გაერთიანებით იყო შესაძლებელი ამ საქმის ნაყოფიერი დაწყება-დამთავრება.

¹ „ბალჯუკი“ წარმოადგენდა ბარისებური მოყვანილობისა და თოხისგვარად ტარდაგებულ რკინის იარაღს. იგი შეესატყვისება ქსნის ხეობაში შემონახულ იარაღს—„ქო რჩი“-ს ასევე ბორჯომის რაიონში დაცულ „ახოს თოხი“-ს და ხევსურულ „ქარჩი“-ს (იხ. საქ. მუზ. ხეგურეთის ეთნოგრაფიული გამოფენა. ფარი IX).

ხალხის რწმენით „ქვაწითელას“ წმ. ანგელოზიც კი კრძალავდა მალაროში ვისიმე მარტო მუშაობას. — „ქვაწითელას“ მარიამ ანგელოზს ვეტყვით. ის გვფარავდა და გვწყალობდა მალაროში. ერთხელ თურმე მარტვა ჩავიდა პაპუნა. შიგნი ერთობ ბნელი იყო, როგორც დღი-მუცელში. ამდროს და გენათებია ი დალოცვილს! პაპუნათვინ ქვე ეთქვა: — „მეტი აღარ ჩამოხვიდე მარტვაო“ (ზაქარია მისურაძე, სოფ. წედისი).

შიგნით ამ გვირაბში ბევრი „ნალოყები“ დის, რასაც თან ახლდა ხშირი ჩამონგრევები. სინამდვილესთან ახლოს უნდა იდგეს ის აზრი, რომ ამ მიზეზებით იყო გამოწვეული გვირაბში მუშაობა უმთავრესად ზამთრის პერიოდში, როდესაც ყინვებისაგან უკვე წყდებოდა წყლის ჟონგა და ამდენად მოსალოდნელი ჩამონგრევების საშიშროება. ამ მოსაზრებას ეთანხმება 105 წლის მოხუცის თაზო მისურაძის ნაამბობიც. ეს უკანასკნელი მოსაზრება სრულიად უსაფუძვლოს ხდის ზოგიერთ შეხედულებას, რომლის მიხედვითაც ზამთარში მუშაობა გამოწვეული იყო მეტი მოცილობითა და უსაქმურობით.

რკინის ლითონს „მოზიარეები“ სამკედლო ქოხში ამარაგებდნენ. ქოხი წარმოადგენდა მოგრძო ოთხკუთხ „შრაშელს“, ქვითკირით ნაშენს, ან წარბულად გათლილ ხის ნაგებობას. ვადახურული იყო ყავრით, ყავარი დამაგრებული იყო საქოლი ქვით (სახურაების ამ სახით მოწყობა უკლებლივ ახასიათებს მთელ ზ. რაჭას).

სამკედლო ქოხში გამართული იყო რკ. ლითონისათვის „საწურავი ქულბაქები“, „საკედური ქურები“ და სხვა მოწყობილობა. ერთგან დამარაგებული ლითონი ეყარა, მეორეგან — ნახშირი. ერთი მხრით „საწურავი ქულბაქი“ იყო, მეორე მხრით — „საკედური ქურა“. პირველი აშენებული იყო ყოვლად ქვა-მიწით. კედლები ჰქონდა აყვანილი მოგრძო ოთხკუთხედად, ერთი მეტრის სიმაღლეზე. იგი წარმოადგენდა ყრუ კედელს, მხოლოდ ერთგან იყო მასში დატანებული წვრილი ხერელი. გარედან შემოვლებული ჰქონდა ფიცრის ან სახრის წნული პერანგი. პერანგი იცავდა კედელთ სიმტკიცეს დაშლა-დანგრევისაგან, „ზეგულის“ შუა ადგილზე მოწყობილი ჰქონდა ჯამისებურად ჩაღრმავებული „ქულბაქი“, რომელიც ამოღესილი იყო „ონჭერი“ (სოფლის სახელია) აყალო მიწით. ზედ გამართული იყო საცეცხლურა კერა. „ქულბაქი“-ს ერთი გვერდი ჩაზნეპილი იყო. ამ მხრიდან მას საბერვლის შტვირი ჰქონდა მოდგმული. „შტვირის“ ერთი ბოლო შეყრილი იყო „ქულბაქში“, საიდანაც დაბერვის დროს დიოდა ჰაერის ნაკადი. „ქულბაქიდანვე“ გადიოდა ძირს ვიწრო ღრუ, რომელიც „მოგვერდულად“ იყო კედელში დატანებული.

ეს ღრუ წარმოადგენდა ერთგვარ სადინარს, რომლითაც წურვის დროს რკინის უვარგისი ნაწილი — „წიდა“ გარეთ იდვრებოდა. ქულბაქი, როგორც ითქვა, ცეცხლგამძლე, საგანგებოდ შერჩეულ აყალო მიწით იყო ამოვარჯილი.

როდესაც შეუდგებოდნენ წურვას, ქულბაქში „შერიგისად“ ჩაყრიდნენ ლითონს, ზეიდან ნახშირს წაყრიდნენ, ცეცხლს შეუნთებდნენ და დაუბერავდნენ საბერვლიდან გასაღვივებლად. მალალი ტემპერატურის გამო რკინის ლითონი იწყებდა დნობას, ნელნელა ჩაიწურებოდა ქულბაქში წმინდა რკინა. დნო-

ბის პროცესში მას გამოეყოფოდა უფარვის ნაწილები: „ხინჯი“ ანუ „წიდა“ და სხვა. ეს ტუქუცი, როგორც ითქვა, საგანგებო სადინარით გარეთ იღვებოდა.

ქულბაქს ერთ მხარეზე საბერველი ეგო, რომელიც ფრიად საყურადღებო აღნაგობისა ყოფილა. მას ეწოდებოდა „საწურავი საბერველი“. იგი ჩვეულებრივი „საქელური“ საბერველისაგან განირჩეოდა თავისი ორიგინალური კონსტრუქციით, „საწური საბერველი“ ორპირი იყო. იგი შესდგებოდა „ყაფაზი (ორკაპი) ხისა“, „ხელპირებისა“, „გულისა“, „ძროებისა“ და „შტვირისაგან“. „ყაფაზი“-ს ხის თითოეულ მხარს „ხელპირი“ ერქვა. ორივე ხელპირი, მარჯვენა-მარცხენა, ერთიანი ხის ორ განშტოებას წარმოადგენდა. დახვრეტილი იყო ორივე ტოლად სიგრძით, ისე რომ მთლიანი ხის ერთიანი თავისაკენ ნახვრეტები 2—3 სანტიმეტრით უახლოვდებოდნენ ერთმანეთს. თითოეული ნახვრეტი ხელპირისა რვეალი იყო, რომლის დიამეტრი 2,5 სმ უდრიდა. ხელპირებს წამოცმული ჰქონდა ბოლოებზე არჩვის გულები—საბერველად. გულა მტკიცედ იყო ამ ხელპირზე „მოსმორტული“ (გასკვნილი), რათა სული არსაით გასვლოდა. გულას მეორე თავისაკენ ჩადგმული ჰქონდა ხის კარები, რომელიც შუაგულზე რველად იყო ამოჭრილი და შიგნიდან ნაბდის ფარდა ეკიდა. აქვე დამაგრებული იყო საბერველის სახელური. გულას შიგნით სახრის „რჭალები“ (რგოლები) ჰქონდა სიგანეზე ჩადგმული. „რჭალების“ დანიშნულებას შეადგენდა ერთის მხრით გულის წინ და უკან „მიწვე-მოწვეა“, ხოლო მეორე მხრით იგი იყო ჩამოსაბმელი თოკების სამაგრი, რომლებითაც საბერველი იყო ხოლმე ჩამომული მაღლა დირეზე.

რაც შეეხება ხელპირების ერთიან თავისაკენ გამავალ ნახვრეტებს, თითოეულ მათგანში ჩასმული იყო თითო ხის მილი—„ძრო“. „ძროები“ თავს იყრიდნენ ერთ სათავეში—მოკვეთილი კონუსისებური მოყვანილობის „თხი-შტვირში“. ამგვარად ფართე ძირით ეს შტვირი წამოგებული იყო ამ ძროებზე, ხოლო ვიწრო თავით შედიოდა ქულბაქის კედელში. აქ თავდებოდა საქმად რთული აღნაგობის ჰაერის სადინარი წყვილი არხი, სადაც უწყვეტელ მდინარეზად იშლებოდა საბერველის გულებიდან გამოდენილი ჰაერის ნაკადი და აღვივებდა ცხოველ ალად ქულბაქში ჩანთებულ ნახშირის ცეცხლს, რომელიც უაღრესად მძლავრი იყო ხოლმე (ლითონის დაღნობა საერთოდ მაღალ სითბოს ითხოვს).

ამგვარ მძლავრ ცეცხლს უძლებდა მხოლოდ „ბანეთელი“ აყალო მიწა, რომელიც სოფ. ონჭეთან მოიპოვებოდა. ამიტომ როგორც „შტვირს“, ისე ქულბაქის კედლებს მისგან აკეთებდნენ. ეს მიწა შორიდან მოჰქონდათ ცხენგიდელით. სამარხილე და მით უმეტეს საურმე გზა ამ ადგილს არ უდგებოდა. „ბანეთელი“ მიწა მოლურჯო ფერის ყოფილა, კარგი „შეკოწიწება“ ჰქონია და ცეცხლგამძლეც ყოფილა. მას „საშტვირე მიწა“ ეწოდებოდა.

მოტანილ „ბანეთელ“ მიწას დაყრიდნენ მიწის საზელ ბრტყელ ქვაზე, დაასხამდნენ წყალს და რკინის უროებით კარგად დაზელდნენ. როცა დაზელილი მიწა „გაიზეთებოდა“, აიღებდნენ ცომს, გამოწყვეტდნენ ნაწილს და ხელით ააგუნდავებდნენ. ამის შემდეგ ხის „საშტვირე“ ყალიბზე ჩამოქინდნენ თავდაღმა სანთელივით; სველი ხელით შიგნით-გარეთ პირს მოუსწორებდნენ და ამ რიგად

გამზადებულ რამდენიმე „შტეირს“ გასაშრობად სამკედლოს ოჯინჯალზე დაკიდებდნენ. ვინაიდან ასეთი შტეირი მხოლოდ ორი სასახნისე რკინის ლითონის დაწურვამდე ძლებდა, საჭირო ხდებოდა წინდაწინ მისი ბლომად დამზადება. ამ გარემოებას ერთვოდა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გადასაზიდ საშუალებათა სიძნელებიც, რაც დიდ შრომას და ჯათას მოითხოვდა.

ამრიგად გამართული „საწური ქულბაქი“ და საბერველი, გარეშე იმისა, რომ გარეგნულადაც საქედურ ქურა-საბერველთან შედარებით დიდი იყო, მოითხოვდა ამასთანავე დახელოვნებულ „დამბერველ კაცს“ წყვილად. მათ „ხელაწყობით“ და თანაზომიერად უნდა ეწარმოებინათ საბერველიდან ბერვა. „ხელაშლილი“ დაბერვა არ შეიძლებოდა, რადგანაც წურვის პროცესების ხელშეშლას და შედეგის დაბალ ღირსებას იწვევდა.

დამბერველის საქნარი მოსაწყენი და საქნელო ყოფილა; რომ არ ჩასძინებოდათ, ან ხელი არ აშლოდათ მუშაობაში. „ჩაღულუნებდენ“ ნაღვლიანად საბერველის სიმღერას:

„დაუბერ, დაულულუნე საბერველო არჩვისაო!
 ხელპირებო ცაცხვისაო; ძროებო ნალოპრისაო.
 ნახშირო წვერუკნისაო, ლითონო „ქვაწითლისაო“,
 მიწა ონჭეურისაო, აყალო ბანეთისაო,
 ჩაწურე საორხლისაო.“

ზედაც „ქვედრულას“ ლექსს მოაყოლებდნენ და ნელი დიღინით ყველანი ხალისიანად თავთავის საქმესაც თვალყურს ადევნებდნენ.

სამკედლო შრამელში, სადაც წარმოებდა რკინის ლითონის დაწურვის და დამუშავების სხვადასხვა ოპერაციები, მომარაგებული ჰქონდათ როგორც ლითონი, ისე ნახშირი საკმაო რაოდენობით. ნახშირი სამგვარი იცოდნენ: „საწური“, „სადული“ და „საქედური“. თითოეული მათგანი სხვადასხვა ჯიშის ხისაგან იყო დამწვარი.

რკინის მადნის ჯიშებში არჩევდნენ ქვემოთ დასახელებულ ლითონებს: „ქვაწითელა ლითონი“ ო „ქვაწითელა მიწა“. ეს ლითონი ძლიერ მძიმე, რბილი, მიწისმავარი და წითელი ფერის ყოფილა. იგი უმთავრესად კლდოვან ნაპრალებში—„ტალებში“ იპოვებოდა ხოლმე. მის გვერდით, ჩვეულებრივად, მოიპოვებოდა მეორე ლითონი—„ფაშა“.

„ფაშა“ მავარი, შავი ფერის და მძიმე ლითონი იყო, თუმცა სიმძიმით პირველს ვერ შეედრებოდა. მესამე სახის რკინის ლითონს „აბრაშა“-ს უწოდებდნენ.—„იმას გამოჩევიეთ „აბრაშას“ ვეტყოდით, მთლა ლითონი იყო. ერთბოვით გამოდიოდა ი, დალოცვილი. ისე დაიწვებოდა, რომ აბა-ბაბა, არ მოცილებოდა ერთმანეთს, ლურჯი ფერი ჰქონდა და ძალიან წმინდა იყო“ (სოფ. წედისი, ლუკა მაისურაძე).

მეოთხე ჯიშის რკინის ლითონს „გორგინდა“-ს ეძახდნენ. იგი მკვრივი ტანის და ყვითელი ფერისა იყო.—„იმაში მეტიწილი თუჯი ერია და ჰადივით იშლებოდა. იგი არ ვარგულობდა. მდარე რკინა გამოდიოდა“ (დიმიტრი მა-

ისურაძე, სოფ. ქვედი). კიდევ იყო ერთი ჯიშის ლითონი, რომელსაც სხვა ლითონთან ერთად ხმარობდნენ ხოლმე. მას „საღული“ ეწოდებოდა. ეს უკანასკნელი იხმარებოდა იმ აზრით, რომ რკინა არ ჩამწვარიყო ცეცხლში, რათა რკინის დნობის პროცესები ნორმალურად ჩატარებულიყო.

ირკვევა, დასახელებულ ლითონებისა და სხვა მრავალ საგულებელ რკინის ჯიშების შესახებ ზ. რაჭის მცხოვრებთ საქმაო ცოდნა-გამოცდილება ჰქონიათ, მათი ავ-კარგიანობა და მთელი რიგი თვისებები საფუძვლიანად სცოდნიათ. ამასვე ადასტურებს რკინის დაწურვის და მისგან მალალი ხარისხის რკინეულობის შემუშავების ტექნიკა. რაჭის მკვლელობის ეს მხარე უდავოდ გულისხმობს მის ორგანულ, შინაგან კავშირს ტრადიციით მომდინარე დაწინაურებულ სამკვდელო ტექნიკასთან.

ლითონის დაწურვა შემდეგი სახით ხდებოდა. წინასწარ გარჩეული და აწყული ჰქონდათ ყველა საჭირო ლითონი. აწყულ ლითონს გარკვეული თანაზომით ერთიმეორეში აურევდნენ და ამის შემდეგ კარგად დანაყდნენ ქვის როდინში. საწყაობად ხმარობდნენ „ბოყეებს“¹ და ხის სასწორებს (წონის ერთეულები ჯერ ვერ დავადგინეთ).

ბოყეებს ამასთანავე იყენებდნენ საწურად გამზადებულ ლითონის მოსაცვად. დანაყილ ლითონს ხის ხოპებით, „ნაეებით“, იღებდნენ და ყრიდნენ ბოყეებში, რომლებიც ამასთანავე გამოწყულიც იყო.

როდესაც წურვას შეუდგებოდნენ, ჯერ ქულბაქს „მოფალავდენ“—გასუფთავებდნენ, შემდეგმ ქულბაქის ძირზე ნახშირის განაცერს—„რეშს“ „მოაფრევდენ“ თხელ ფენად. მერმე ლითონს „დაურვიებდენ“ და ზედ ნახშირს წააყრიდნენ. შეუნთებდნენ ცეცხლს და დაუბრავენ საბერველიდან „სულ-მოუბრუნებლად“. „სული“ არ უნდა დაჰკლებოდა. ალი გაუნელებელი უნდა ყოფილიყო. თავზე ადგნენ მწურავები და თვალყურს ადევნებდნენ წურვის მიმდინარეობას. ხელში ეჭირათ „ცეცხლის შემოსანახავი“ და „სახხრეკი“ რკინის ჯოხები, „შერიგისად“ ურიგებდნენ ახალ-ახალ ლითონის მარავს ხის „ნავით“ და თან ნახშირსაც უმატებდნენ.

წურვის დასრულებას ანუ დარიგებული ლითონის ჩამოსვლას ატყობდნენ „შტვირის“ თავით, რომელიც ამ დროს არაჩვეულებრივ ცხოვლად ვარვალბდა. ეს იმის ნიშანი იყო, რომ წურვა დამთავრდა.

წურვის დროს, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, რკინას გამოეყოფოდა ხოლმე „ხიკი“ || „ხარჯი“ || „ტუტუნი“ || „წიდა“ || „რკინაწიდა“. ეს „წიდა“ ქულბაქის კედელში დატანებული ნახვრეტის, სადინარის საშუალებით გარეთ გადიოდა და მიწაზე იღვრებოდა. მას ხშირად თან გაჰყვებოდა წმინდა რკინაც, რომელსაც „ლილი“ ერქვა. „წიდაში“ ამოარჩევდნენ „ლილს“ და შეურთავდნენ სხვა რკინას, როცა იწყებდნენ რკინის ხელმეორედ გადადუღებას. წურვის დროს „წიდის“ სადინარი ღრუ ხშირად ამოივსებოდა—„გულს ამოიყრიდა“ ხოლმე:

¹ „ბოყე“ წარმოადგენს ცაცხვის ან „მწნავის“ ქერქისგან შეკრულ კასრს, რომელიც იხმარება ოჯახში სხვადასხვა დანიშნულებისათვის.

ამ დროს მეთვალყურე, რომელსაც ხელში „ფეთხი“¹ (საჩხრეკი) ეჭირა, ჩაკრავდა ამ წვეტიან ჯოხს ღრუში და დაგროვილ „წიდას“ გზას გაუჟვალავდა.

როდესაც ერთი წყება დარიგებული ლითონი ჩამოვიდოდა, ცეცხლს განებლებდნენ, „მოაკარებდენ“ ქულბაქს, სადაც დაწურული რკინა ისე იყო ჩამჯდარი, როგორც პური კეცში. „დაუგდებდენ“ მას რკინის კეტს და ამოსვამდნენ ზემოთ. ქულბაქში ჩამჯდარ, ჩაწურულ, რკინას „ლუგვი“ ეწოდებოდა. ამოდებულ „ლუგვს“ ერთი კაცი „საწური მარწუხით“ საჩქაროდ ხელს ჩაჰკიდებდა და „საბეწური ქვაზე“ შესდებდა, ორი სხვა კაცი-კი ხის უროებით დაუწყებდნენ ბეგვას. ღროდადრო უროს წყალში ასველებდნენ, წყალი იქვე ეღვათ „სარნათი“—(გობით). თვალეზე ჩამოფარებული ჰქონდათ თხელი ფიცრები—„თაკარა“, რათა „ნაშიშხალი“ არ მოხედომადათ. „გამთხლეულ“ „ლუგვს“ ხის უროებით აარგად „დაკუთხავდენ“ და მეორე-მესამე დღეს მას საღულ ქულბაქში დაადნობდნენ. მეორედ დადნობას „დადულება“ ანუ „გადაშვება“ ეწოდებოდა. გადაშვების შემდგომ ხალასი რკინა დგებოდა. ახლა ამ გადაშვებულ რკინას „საჭეღური მარწუხით“ დაიჭერდნენ ხელში, რკინის გრდემლზე შესდებდნენ და რკინისავე უროებით დაუწყებდნენ „რქენას“, ვიდრე არ „დაავარებდენ“², ე. ი. არ დაამსგავსებდნენ რომელიმე გასაჭედ საგანს. დავარებას მოსდევდა „წაწევა“. წაწეული რკინა კიდევ უფრო მეტად ჰგავდა თავის „ტანინათესავ“, გასაჭედ ნივთს. „წაწევას“ მოჰყვებოდა „გაკახმა“. ეს უკანასკნელი ჰგულისხმობდა გასაჭედ ნივთებისთვის თავისებური მოყვანილობის მიცემას. სახნისისათვის მაგალითად: ყურების ჩაჭრა, ბუდის მოხვევა, წაწვერვა და მისთანანი. „გაკახმა“-ის შემდგომ—„გაწკიპვა“, „წრთობა“, „გალესვა“. „გაფერვა-გათეთრება“ სჭირდებოდა. „გაწკიპვა“ ნიშნავდა რკინეულისათვის გარეკანის მოსწორება—„მოლესვას“, „წრთობა“—ცივ და სუფთა წყალში ჩაყოფას, რითაც რკინა ტანტყიცი და ფხიანი ხდებოდა. „გალესვას“ აწარმოებდნენ, როგორც ჩაღხით, ისე დიდი სალესავი ქვის „ხარტი“. გალესვა უმთავრესად გამჭრელ იარაღს სჭირდებოდა. „გაფერვა-გათეთრება“ კი ყველა სახის რკინეულს. გასაფერვად იყენებდნენ ნახშირის „რეშს“ და ჩვარს, ხოლო უფრო სუფთა და მოსარიდებელ ნივთებს ცაცხვის ჯოხებით აპრიალებდნენ. ყველა ამ ოპერაციის ჩატარების შემდეგ, გამზადებულ რკინეულს ზოგად სახელად „ნამქედური“ ერქვა. „ნამქედურის“ შემდგომ განმზოვადებელ ცნებას „გამჭრელი“ და „მუშარკინა“ წარმოადგენდა.

ლითონის დაწურვა ყველას საქმე იყო. მჭედლობის შემდგომი საქმიანობა უფრო ვიწრო დახელოვნებას მოითხოვდა. ამ საქმისათვის „მოზიარეთა“ შორის მკოდნე მჭედელი სასურველი და თანაც აუცილებელი იყო. ეს გარემოება სრულებითაც არ ანიჭებდა რომელიმე მჭედელს რაიმე უპირატესობას. იგი ისეთივე თანამონაწილე იყო ამ წარმოების მოგება-ზარალისა, როგორც უბრალო მეხრე.

¹ ფეთხი წარმოადგენდა მზგრძო წვრილ ჯოხს, რომელსაც ერთ ბოლოში წამოვებული ჰქონდა წვეტიანი რკინა.

² „დავარებას“ მჭედლობაში იმავე აზრით ხმარობდნენ, როგორითაც „გამოკოპიტებას“ სხვა დაბუშავებაში.

თანასწორობის პრინციპი საერთო წარმოება-მოხმარებისა „წედური“ რკინის დამუშავებისას ფაქტიურად განაგრძობდა არსებობას.

როგორც ირკვევა, აქაური სამჭედლოები ამზადებდა ფართო მოხმარების რკინულს დიდი რაოდენობით, რასაც ამოწმებს წერილობით შემონახულ ცნობებთან ერთად, ცოცხალი ეთნოგრაფიული მასალები. ჯერ კიდევ XIX ს. პირველ ნახევარში, ოფიციალური ცნობით, მარტო სოფელ წედისში ცხრაამეტი „რკინის საწური“ ქურა არსებულა (იხ. Н. Воскобойников, Описание горных промыслов и полезных минералов в округах Имеретии, Раче, Мингрелии, Лечхуме и в Сунах, Горный журнал, СПб. 1826 г., № 2, გვ. 51—55), თუ ამას დაეურთავთ რკინის „საწურების“ არსებობის ფაქტებს მთელ რიგ სხვა სოფლებში, განსაკუთრებით სოფ. ქვედში, სადაც ჩვეულებრივად ორჯერ მეტი „საწური“ თუ „საჭედური ქურები“ მოიპოვებოდა, ვიდრე წედისში, ჩვენ წინაშე რაჭის მჭედლობის ცხადი სურათი გადაიშლება. თუ წედური რკინის დამუშავება შედარებით დაქვეითებულ მდგომარეობის დროს ამგვარი მოცულობისა იყო და საკმაოდ დიდი რიცხვობრივი მაჩვენებლებით ხასიათდებოდა, ადვილი წარმოსადგენია, თუ როგორი უნდა ყოფილიყო იგი უფრო ადრინდელ ხანებში, როდესაც რკინის დამუშავება „მიწარობასთან“ (მიწათმოქმედებასთან) ერთად გამძლო მეთრნეობის დარგს წარმოადგენდა.

რაჭაში მზადდებოდა „გამჭრელი“ თუ „მუშარკინა“ არა მარტო საკუთარი, ადგილობრივი და პირადი მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად, არამედ გაცვლა-გაყიდვის დანიშნულებით. რკინეული ნაწარმი რაჭიდან იმერეთსა და ქართლში გაჰქონდათ. საგანგებოდ კეთდებოდა „საორხლე“ და საკვეთელი ქართლში გასატანად, ხოლო იმერეთისათვის—ჩვეულებრივი სახნისები და სხვა იარაღები.

წედური რკინისგან უხვად მზადდებოდა ნაირნაირი ნივთები; სამეურნეო დანიშნულების და სხვა ხასიათის იარაღები: ცელი, თოხი, ქართული ცელი, ქართული ნამგალი, სახნისები: „საორხლე“ და სახენელის საკვეთელი, საქვამე, წერაქვი, საკოდელი, წისქვილის რკინები, ჯოხის და შუბის წვერები, რკინის კეტები, ჩანგლები, ასტამები, საკეცურები, ხოწები და მრავალი სხვ. ამასთანავე მზადდებოდა მჭედლობისათვის საჭირო იარაღები: გრდემლი, მარწუხი, ურო, კვერი და სხვ. უაღრესად საინტერესოა „ურქო ქართული გრდემლი“, რომელიც წედური რკინისაგანაა დამზადებული. (ამჟამად იგი დაცულია ლუკა მაისურაძის სახლში სოფ. წედისში).

„წედური რკინის“ დამუშავების პროცესში სამი საფეხურია მოცემული: 1. წურვა; 2. დაღუღება; 3. ჭედვა. უნდა აღინიშნოს, რომ რკინის დაწურვის საქმეში დიდ როლს თამაშობდა არა მარტო რკინის საწურავების აღნაგობა, ან სხვადასხვა დამხმარე მინერალების („სადული“, „ფაშა“ და სხვათა) შეზავება გამოყენება, არამედ თვით ნახშირის ნაირობა, რომლის უგულებელყოფა არ იქნებოდა მართებული.

საქმე ისაა, რომ ყოველგვარი ნახშირი არ იყო გამოსადეგი ამ საქმისათვის. არც ყველას შეეძლო შესაფერისი ნახშირის დაწვა. ამ საქმისათვის საგანგებოდ ამოარჩევდნენ მცოდნე პირებს. რაც მთავარია, საწურავი ნახშირი

სხვაგვარი უნდა ყოფილიყო (მაგარი ხისა, წიფლის ან რცხილისა), საღული სხვა (—იგი ნაძვის ტოტებისგან იწვოდა), ხოლო საქედური ნახშირი რომელიმე რბილი ხის უნდა ყოფილიყო (თხმელა, ცაცხვი).

ნახშირის როლი ამ საქმეში უდავოდ დიდი ჩანს. დღესაც სოფ. ღების მკედლები, რომელნიც საუკეთესო „გამჭრელ რკინეული“-ს მოხელედ ითვლებიან, ნახშირს, წროთბასთან ერთად, მთავარ მნიშვნელობის საგნად მიიჩნევენ რკინის იარაღის „ფხიანობა“-სირბილის საქმეში.

ნახშირის დაწვა დიდ დროს და ჯაფას მოითხოვდა. საქირო იყო 4—5 თვის საყოფი ნახშირის დაწვა და მომარაგება სამკედლოში.

ამგვარად, რაჭის მკედლობის სინამდვილეში „წედური რკინის“ დამუშავებას მრავალი მხარე გააჩნდა, რომელთა შესრულება ცალკეულ პირთა შესაძლებლობას აღემატებოდა. იგი მოითხოვდა რამდენიმე პირის შეერთებულ ძალღონეს, ცოდნას და გამოცდილებას.

— „შიგნი განაწილება გვქონდა. ერთი ნახშირს წვავდა, მეორე ზურგით ან ხარმარბილით ზიდებდა ლითონს, ნახშირს; ზოგი თხრიდა, ზოგი ზიდავდა, ზოგი მკვარს უნათებდა მუშას, ზოგი ამარაგებდა, ზოგიც წურავდა, ზოგი კედდა, რიგი უროს სცემდა, რიგი კაშმავედა, რიგს გასაყიდათ მიქონდა და რა ვიცი სხვა“ (დემიტრი და სიმონა მაისურაძენი, სოფ. ქველი).

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, რაჭაში იქედებოდა ბლომად ნაირნაირი რკინეული სხვადასხვა დანიშნულების და მიზნისა.—„საორხლე“-ს და საკვეთელს ქართლისთვის ვამზადებდით, რცხილუანში მიგვქონდა, ოსები თავათაც ჩამოდიოდნენ საყიდათ. რცხილუანიდან ვაჭრები ჩამოდიოდნენ, სომხები, და აქ ყიდულობდნენ და მერე ყიდიდნენ თვითან ყველგან. იმერეთში კი უფრო ჩვენ მიგვქონდა. დაგვქონდა: „საორხლე“ (იგივე სახნისი ორხელა სახენგლისათვის), სახნისი, თოხი, ქართული ცული, ნაჯახი, შამფური, წალდი, ბარი, ქართული წერაქვი, ბართოხი, ბალჯუკი, კარების ასაკიდებელ-ჩამოსაბმელი რკინები, ასტამები. „საორხლე“ დიდი სახნისი იყო, იმას მარტვა რცხილუანში ვყიდიდით, ქართლში. ის ცოტა მოქებაული, მოხრილი იყო. ფორმა ჩვენი სახნისითანა ქონდა. ყური, ყბა და წვერი ერთნაირი იყო ორივესი. ერთად მიდიოდა 10—12 საპალნე ცხენი და კაცი იმერეთში. ცხრა თავი წყაროსთან (სოფ. შქმერს იქით, რაჭა-იმერეთის საზღვართან) დამეს გაათევდნენ. ერთი უსტაბაში გვყავდა. კაი ცხენიც, გზას წოროთ გააგნებსო, წინ გვიძლოდა.—რაქველო, რკინეული არა გაქ?—გვეძახოდნენ იმერლები. კაი ახალ სახნისში საპალნე ღვინოს იძლეოდნენ. ისე სახნისი—3 ჩაფი ღვინო ღირდა (მათი თქმით: ჩაფი—თორმეტ ბოთლს უდრის, ორი ჩაფი ერთი კასრია). ფულათ სახნისი 1—2 მანეთამდი ღირდა, საორხლე—სამი მანეთი ღირდა. მაშინ კოკა ღვინო 80—120 კაპ. ღირდა (კოკაში—7 თუნგია, თუნგში—4 ბოთლი). ხანდახან ნამუშევარზე გავცვლიდით, ან საქონელში: თხა, ცხვარი, ძროხა, ხარი, ღორი, თუარადა რამერამეში. ჩვენსა რომ გაცუთებოდა სახნისი, იმერეთში მიგვქონდა. იმათი მიწა მხალტე იყო და ასე ერჩიათ“ (ლუკა მაისურაძე, სოფ. წედისი).

ამრიგად ირკვევა რომ რკინეული „გაჭედილი“ გაქონდათ უმთავრესად იმერეთსა და ქართლში. იმერეთისკენ ორი გზით გადადიოდნენ: შქმერისა და

ტყიბულის გზით. ქართლისაკენ კი ერთი გზა გადიოდა, კუდაროს გადასავლით, იმერეთის სოფლებში: წირქვალს, დარკვეთს, ზოდს, ჭალას, სავანეს და სხვაგან უხვად ასაღებდნენ სხვადასხვა რკინის ნივთებს. ქართლში კი მათთან ერთად ამ საქმისათვის ხელი ჩაუკიდნიათ, უკანასკნელ ხანებში, სომეხ ვაჭრებს.

„წედური რკინის“ ნაწარმის საკმაო რაოდენობით გატანა-გასაღებას ხელს უწყობდა უმთავრესად „ნამქედურის“ უაღრესად მაღალი ხარისხი. აჭაური რკინა შედარებით ძვირი ღირებულა, სამაგიეროდ თავისი თვისებებით შეუდარებელი ყოფილა. ახლაც საარაკოდ აქვს ხალხს „წედური გამჭრელი რკინის ფხიანობა“ და „მუშა რკინის“ გამძლეობა.

— „ძაან საქმეს ათევდა წედური რკინა, ისეთი გამჭრელი იყო, რომ ფოლადი არ უნდოდა. მეტი შრომაც უნდოდა, მარა ქვე რას იზამდი. მაგიერში ერთობ კარგი იყო.—წედური რკინის გამიჭედე, რუსული არ მინდაო, იტყოდენ. აბა-ბაბა! ან უნდა გატეხილიყო, ან არადა მისი ვალუნვა და გატყლენვა არ მოხდებოდა, ვო, ბეჩა“... (მიხელა მეტრეველი, სოფ. უწერა).

ეს უკანასკნელი გარემოება, უსათუოდ, რაჭის მჭედლობის მაღალ ტექნიკასა და მემკვიდრეობით მიღებულ სამჭედლო ხელობის დიდ ცოდნა-გამოცდილებას მოასწავებს, რაც ხანგრძლივი საწარმოო პრაქტიკის ნიადაგზე უნდა შემუშავებულიყო ქართველ ტომებში სხვადასხვა ლითონის წარმოების პროცესში.

მჭედლობაში ხმარებული უაღრესად მნიშვნელოვანი და მდიდარი ტერმინოლოგია ამასვე გვაფიქრებინებს. საზოგადოდ ცნობილია, რომ ქართველ ტომებში ლითონის დამუშავების ხელობა ძველიდანვე ყოფილა განვითარებული.

საგულისხმოა ის გარემოება, რომ ზემო რაჭის ერთ მხარეს, ქ. ონიდან მოყოლებული სოფ. წედისამდე, ე. ი. მთლიანად ჯგჯორისა და ქვედრულას ხეობას, „სარკინეთი“ ეწოდებოდა; ხოლო აქ მცხოვრებთ—„რკინის კაცები“. ცნებები „სარკინეთი“, „რკინის კაცი“ საგსებით ემთხვევა ფაქტიურ სინამდვილეს შინაარსეულად და ამდენად საქმის ნამდვილ მღვომარეობას ნათლად გვისურათებს. რაც მთავარია, „სარკინეთი“ ძველად კიდევ უფრო ფართო მოცულობის ცნება ყოფილა. ისე რომ რკინის წარმოებაში ჩაბმული ჩანს არა მარტო დასახლებული კუთხე—ჯგჯორის ხეობა, არამედ მთელი ზემო რაჭის მხარე.

„სარკინეთის“ რკინის ლითონის კერას უმთავრესად „ქვაწითელას“ მთა წარმოადგენდა. იმაზე აღრე კი ეს კერა „ხეხელაში“ ყოფილა. საფიქრებელია სხვა კერათა არსებობაც, რომელნიც ამჟამად ხსოვნას არ შემოუნახავს.

ყოველ შემთხვევაში არ შეიძლება „ქვაწითელა“ რკინის ლითონის ერთადერთ კერად ვიგუღვოთ, ისე როგორც მხოლოდ სოფლები წედისი და ქვედი—„სარკინეთი“—ად.

უკანასკნელ ხანებში, როგორც ჩანაწერი მასალიდან ირკვევა, სხვადასხვა ვითარებით გამოწვეულ მიზეზებისა გამო, „წედური რკინის“ დამუშავებაში სოფლების თანდათან მცირე რიცხვი იღებდა მონაწილეობას. „სარკინეთი“ უფროდაუფრო ვიწროვდებოდა, ვიდრე ბოლოს რამდენიმე სოფლით არ

განისაზღვრა. უკანასკნელად „სარკინეთს“ სოფ. წედისი, სოფ. ქვედი და ორი-ოდე პატარა სოფლები-და შეადგენდა. შემდგომ ამისა „პატარა სარკინეთს“ უცდია ყველასათვის საერთო „ქვაწითელას“ რკ. მადნის დასაკუთრება და გარეშე სოფლებისათვის მასზედ ბაჟის, „ჩოლუხის“, დადება.

ყოველ წლისთავზე, „მეჩოლუხენი“ აგროვებდნენ ხსენებულ ბაჟს იმ სოფ-ლებში, რომლებიც მოისურვებდა ამ ლითონით სარგებლობას.

„სარკინეთი“ რკინის ლითონის თაობაზე ადგილობრივ ფეოდალებსაც კი უფრჩებოდა. ამ უკანასკნელთ ძალით რომ ვერა გაუწყვიათ, ხერხი უხმა-რიათ და ისე მოუყვანიათ „სარკინეთლები“ მორჩილებაში. გადასახადად თითო თავი რკინა შეუწვრიათ და ყოველწლიური ბეგარა დაუდვიათ მათთვის.

— „წედისს და სულ სარკინეთს ბატონი არ ყავდა, არც ვისმე ემორჩი-ლებოდა. ამ დროს და შემოვიდა გრიგოლ წერეთელი. თხოვნით წაიღო თითო თავი რკინეული. მეორე წელსაც ასე თხოვნით. მერე, როგორც დაჩვეული, ბეგართ უქცია. ადგა ჩვენი მამები და ცემით გააგდეს. წავიდა თურმე, თავის უფროსს მოახსენა:—ხალხია ისეთი ველური, რომ დღე რომ იმუშავებენ, სალამოს ცეცხლს წაუტიდებენ და დაწვავენო. თხოვა, ჯარი მომეციაო. თურმე საქედურ ნახშირს წვაედენ (სალამოს ცეცხლის წაკიდების ამბავი ნიშანდობლივად მიგვი-თითებს იმ გარემოებაზე, როცა შედარებით დიდ ადგილზე გაჩაღებული ყოფი-ლა ცეცხლი, ნახშირის დასაწვავად). მოეცა მართლა ჯარები. შემოხტომოდა ჩვენ სოფლებს და აეოხრებია სულ ი რჯულძაღლს“. (ერასტი მაისურაძე, სოფ. წედისი).

მთელი რიგი მონაყოლი ამბები მრავალ საგულისხმო საკითხს ეხება, რომელთაგან უნდა დავასახელოთ ერთი საინტერესო თქმულება, „სირამქედელი“, რომელიც უკავშირდება ამირანის გაჩენის შესახებ არსებულ გადმოცემებს. ამ თქმულებაში ამირანი სირამქედელის შვილია, რომელიც ერთ მზეთუნახავს სირამქედლისგან შეეძინა. საერთოდ, რაჭის ფოლკლორში მქედელი ხშირად გვხვდება, როგორც „კეთილის“, ისე „მავნებლის“ როლში.

სამქედლო და გრდემლი დიდ პატივში არის ახლაც. „დგემლზე“ (გრდემლი) ფეხის დადგმა, ჩამოჯდომა, ან დაფურთხება ყოველად დაუშვებელია, „არვარგია“ (ცნება „არვარგია“ იხმარება შავიური ვაგებით, ისე როგორც მეგრული—„ვაშინერს“-ი).

ყოველ შაბათს გრდემლზე სანთელს უნთებდნენ და ევედრებოდნენ წმ. ანგელოზს. რკინის თუ სპილენძის დნობის დროს გარეშე პირს შიგნით არ შე-უშვებდნენ, რადგან მათის რწმენით ზოგს „თვალი“ და ზოგსაც „ფეხი“ არ უვარგოდა. ამითაც უნდა აიხსნებოდეს წელური რკინის წარმოების პრაქტიკაში. როგორც ამოღების ისე დაწურვის სამუშაოს ღამე დაწყება, როცა ყველა თავ-თავის სახლში მილაგდებოდა და ვისიმე შეხვედრის შიში არ იყო.

საინტერესოა ის გარემოება, რომ ქალი სულ არ შეიშვებოდა სამქედ-ლოში, უწმინდურიია იტყოდნენ.

მქედელი დიდხუთშაბათს „უბარი“ || „უნძრახი“ შედიოდა სამქედლოში დილა ადრე და სამჯერ კვერს დაჰკრავდა გრდემლზე, რათა არ გამთელებულიყო

ამირანის ჯაჭვი, რომელიც, მათი რწმენით, ამ დღისათვის გაწყვეტაზე დგებოდა. თუ ამირანი აიშვებდა, არც ერთ მკედელს ცოცხალს არ „მოარჩენდა“. მკედელს ქრისტეც ემტერებოდა, რადგან მანვე გასკედა სამკვალი ქრისტეს მისაკრავად. დიდ ხუთშაბათს მკედელი უბრადვე აკეთებდა პატარა „წალღუკას“. იხმარებოდა „ნათვალყბის“ ან „ხელნაკრავის“ წინააღმდეგ. დიდები გულზე იკიდებდნენ. პატარებს აკვანზე შეაბამდნენ—კარგად დაგვეზრდებიანო.

ზემო რაჭა ანუ „ხიდიკარსზემოთ“-ი, როგორც მას ადგილობრივი მცხოვრებნი უწოდებენ—მწირი, მთა-გორიანი და ხეობებით დასერილი ადგილია. ხშირი ნიაღვრები და „მეწყრები“ ფრიალ ამცირებენ ისედაც მცირე საყანე მიწებს. ამ მიზეზით აქაური მცხოვრებნი ხშირად უმამულოდ რჩებოდნენ. აღრინდელი გლეხობის ამ უმწეო მდგომარეობას ნაღვლიანად აღნიშნავს ერთი ხალხური ლექსი, რომელიც აქვე მოგვყავს.

„გამცილდა წუთისოფელი,
ცოდვით აივსო ქვეყანა;
იმერეთსა და რაჭაში
მითხარ, რით უნდა მეხარა?
„ხიდიკარსზემოთ“ მცხოვრებნი
სულ „უმამულო“ შეგვყარა.
არა გვაქვს ბარად სახნავი,

არცა სათიბი მთაშია.
ისე გაივლის ზამთარი,
ორ კაცს ვერ ნახავ სახლშია.
ზამთარ მიდიან ჩერგებსა,
გაზაფხულ ზემო ქართლშია.
რათ გინდა უმამულოსა,
ათ თუმანს აძლევ ქალშია.

მიუხედავად მიწის სივიწროისა, სოფლის მეურნეობის ძირითად დარგს „მიწარობა“ შეადგენდა. უფრო ბარ ადგილებში, მდინარეთა გაყოლებით—აგრეთვე მისდევდნენ მევენახეობას; მთებში—მესაქონლეობას. მეურნეობის სხვა დარგთა შორის აღსანიშნავია მეჭურჭლეობა—„მეკეცეობა“, რაც აქ უმთავრესად ქალების ხელობას წარმოადგენდა (სოფლები ნაკიეთი, სომიწო, ონჭევი და სხვა). ქალებისავე ხელსაქნარში დიდი და საპატიო ადგილი ეჭირა შალეულობის დამზადებას. ონური შალი მთელ საქართველოში ახლაც განთქმულია.

მეურნეობის ზემოთ ჩამოთვლილ დარგთა შორის „წედური რკინის“ დამუშავებას რაჭაში დიდი მნიშვნელობა და ხვედრითი წონა ჰქონია. XIX ს. მეორე ნახევრიდან მეურნეობის ეს დარგი თანდათან ჰკარგავდა მნიშვნელობას, ვიდრე ამავე საუკუნის მიწურულში მთლიანად არ მოიხპო.

ჩანს ამ ხანებში რუსეთიდან შემოტანილ იაფ რკინას მეტოქეობას ვერ უწევს იგი და ამდენად „წედური რკინის“ დამუშავება ადგილს უთმობს ფაბრიკულ საქონელს. დიმიტრი მაისურაძის ნაამბობი ამ პროცესს უნდა მსახავდეს.

— „რუსის რკინას „ლამფარას“ ვეტყოდით. ლამფარა რაღა მოვიდა, აღარ გვინდა აწი წედური რკინაო. ძალიან სარჯელი იყო იმისი დამუშავება. ერთობ გვაშავრალვებდა. მეტი ეფი მოტანილი რუსული რკინა იყო“.

„წედური რკინის“ დამუშავების შედარებით მაღალმა ტექნიკამ გადმონათების სახით თავი შემოინახა რაჭაში მოცემულ მკედლობაში, რომლის დეტალური შესწავლა ჩვენი მორიგი ამოცანაა.

ამრიგად ირკვევა შემდეგი:

1. ზემო-რაჭის ერთ მხარეს—ჯეჯჯორისა და ქვედრულას ხეობას, კიდევ უფრო ადრე მთელ ზემო-რაჭას „სარკინეთი“ ეწოდებოდა, ხოლო იქ მცხოვრებთ—„რკინის კაცები“. 2. XIX ს. მიწურულამდე, ზემო-რაჭაში, სახელდობრ „სარკინეთში“, არსებობდა რკინის წარმოება, რომელიც შრომის კოოპერაციულ („მოზიარები“-ს) პრინციპზე იყო აგებული. რკინის მადანი სოფლების საერთო საკუთრებას შეადგენდა. „სარკინეთის“ რკინის წარმოება ორ მხარეს შეიცავდა: ა) ლითონის ამოღებას, დაწურვა-დამუშავებას და ბ) ჭედვას. 3. რკინეული მზადდებოდა შინამოხმარების და ბაზარზე გატანის მიზნით. ბაზარზე გატანილ ნაწარმს გადასცვლიდნენ ან გაჰყიდნენ ფულად. 4. გაცვლა-გაყიდვის საქმე ორმხრივი იყო, როგორც უშუალო ისე მეშვეობითი. პირველ შემთხვევაში თავად მიჰქონდათ მეწარმეთ თავისი საქონელი გასაცვლელ-გასაყიდად; მეორე შემთხვევაში ამ საქმეს ვაჭარი ასრულებდა. 5. სავაჭრო გზები „სარკინეთიდან“ ორი მიმართულებით გადიოდა: აღმოსავლეთით—ქართლისაკენ და სამხრეთით—იმერეთისაკენ. 6. სატრანსპორტო საშუალება უმთავრესად ცხენების ჩაღანდარი, ხოლო იშვიათად ხარმარხილი იყო. 7. რკინის უჭედურად გატანა არაა დამოწმებული. 8. „წედური რკინის“ დამუშავების შედარებით მაღალმა ტექნიკამ თავი შემოინახა რაჭულ მჭედლობაში. 9. რამდენადაც რკინის დამუშავება ქართველი ტომების უძველესი კულტურის ერთერთი მნიშვნელოვანი კომპონენტია, „სარკინეთის“ და საერთოდ რაჭის რკინის დამუშავების შესწავლას და ეთნოგრაფიული მასალების შეგროვებას, კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით, უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება. ეს პრობლემა თავისი წონადობით სცილდება საქართველოს ფარგლებს და შედის კავკასიისა და წინააზიის კულტურის პრობლემების რკალში.

მ. ჩიტიანი

საპავშირო მეცნიერებათა აკადემიის ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის მიერ ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის საკითხების შესახებ მოწვეულ ალენუმზე („სხდომაზე“) მივლინების მოკლე ანგარიში

პლენუმი შესდგა ლენინგრადში 1938 წ. ივნისის 7—12. მას დაესწრო 54 არალენინგრადელი დელეგატი. პლენუმზე წარმოდგენილი იყო: ყაზახეთი—1 დელეგატი (ალმა-ატა), აზერბაიჯანი—4 დელ. (ბაქო), რუსეთი (ვორონეჟი—1 დელ., გორკი—1, კალინინი—1, ომსკი—1, მოსკოვი—16, სარატოვი—4, სმოლენსკი—1, სტალინგრადი—1, ჩელიაბინსკი 1)—27 დელ., სომხეთი—1 (ერევანი), უდმურტთა ავტ. ოლქი—1 დელ. (იჟევსკი), მარის ავტ. ოლქი—1 (იოშკარ-ოლა), უკრაინა—1 (კიევი—ფოლკლორისტი), უზბეკისტანი—3 (ტაშკენტი, სამარყანდი, კოკანდი), ბელორუსია—1 (მინსკი—ფოლკლორისტი), კარელია—1 (პეტროზავოდსკი), საქართველო—7 (ტფილისი—5, გორი—1, სოხუმი—1). ლენინგრადი წარმოდგენილი იყო: ეთნოგრაფიის ინსტიტუტით, ჩრდილოეთის ხალხთა ინსტიტუტით, ეთნოგრაფიის მუზეუმით, მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტით და სხვ.

პლენუმმა ჩაატარა 2 პლენარული და 14 სექციური სხდომა, რომლებზედაც მოსმენილი იყო 42 სამეცნიერო-კვლევითი და 16 საინფორმაციო მოხსენება.

სამეცნიერო-კვლევითი მოხსენებები თემატურად განეკუთვნებიან: ეთნოგენეზს—2, ზოგად ეთნოგრაფიასა და ფოლკლორს—5, ფოლკლორს—7, რელიგიას—6, მატერიალურ კულტურას—5, თანამედროვე ყოფას—7, ანთროპოლოგიას—1, ისტორიას—2, ხელოვნებას—5 და სხვ.

პლენუმი სამი სექციის სახით მუშაობდა: 1. ეთნოგრაფიის, 2. ფოლკლორის და 3. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული. ვინაიდან ჩვენი ინსტიტუტის წარმომადგენლები ეთნოგრაფიულ სექციაში მუშაობდნენ—ჩვენს ანგარიშში უმთავრესად ამ სექციის მუშაობას შევეხებით.

მას შემდეგ, რაც 1929 წელს არქეოლოგებისა და ეთნოგრაფების ყრილობაზე ლენინგრადში მიღებული იყო დადგენილება ეთნოგრაფიისა და არქეოლოგიის, როგორც სამეცნიერო დისციპლინების ლიკვიდაციის შესახებ, დადგენილება, რომელმაც დიდი ზიანი მიაყენა კავშირის მრავალ რესპუბლიკაში საბჭოთა ეთნოგრაფიას და მისი განვითარება შეაფერხა (იხ. პლენუმის მიერ მიღებული რეზოლუციის § 5)—საჭირო იყო შვიდი წლის შემდეგ პირველად შეკრებილ ეთნოგრაფიულ პლენუმს გაემახვილებინა ყურადღება საბჭოთა ეთნოგრაფიის ამოცანებისა და აქტუალური პრობლემებისადმი. ეს ასეც მოხდა.

აკად. ვ. სტრუვეს მოხსენება „Задачи Института этнографии в связи с актуальными проблемами советской этнографии“ ამ მიზანს ისახავდა. მოსმენილ მოხსენებასთან დაკავშირებით მიღებულ რეზოლუციაში ნათქვამია (იხ. რეზოლ. § 4):

„საბჭოთა ეთნოგრაფებისა და ფოლკლორისტების საპასუხისმგებლო და მასთანვე საპატიო მოვალეობაა ყოველმხრივ შეისწავლონ ჩვენი სამშობლოს მრავალრიცხოვანი ხალხების ეროვნული თავისებურებები, ყოფა და შემოქმედება“ და სხვა. შემდეგ ვკითხულობთ (იხ. თეზისები § 7), თუ რა ევალებათ საბჭოთა ეთნოგრაფებს, სპეციალისტებს საზღვარგარეთის ეთნოგრაფიის დარგში: მათ ბოლომდე უნდა გამოამყდონ ბურჟუაზიული ეთნოგრაფიის ფაშისტური რასიული კონცეპციები, რომელთა მიზანია გაამართლონ კოლონიური ჩაგვრა.

ამისდა თანახმად პირველ რიგში პლენუმის მიერ აღიარებულ იქნა საკიროდ (იხ. რეზოლ. § 10):

ა) მუშაობის გარდაქმნა იმ მიმართულებით, რომ ეთნოგრაფიული კვლევით მუშაობის თემატიკა დაუახლოვდეს სსრკ-ს ხალხთა კულტურული მშენებლობის მოთხოვნილებებს.

ბ) გეგმიანი მუშაობის გაშლა სსრკ-ს ხალხთა ეთნოგრაფიის მონოგრაფიული შესწავლის მიზნით.

გ) თემატიკაში სსრკ-ს ხალხთა კულტურის ისტორიის ერთიანობის პრობლემების შეტანა.

დ) ზომების მიღება, რათა მოგვარდეს ეთნოგრაფიის სწავლება დიდ უნივერსიტეტებსა და სოციალურ-ეკონომიურ და პედაგოგიურ უმაღლეს სასწავლებლებში, ხოლო პირველ რიგში—მოსკოვსა, ტფილისსა, ერევანსა და ტაშკენტში.

ე) ეთნოგრაფიული მასალების და სამუზეუმო ეთნოგრაფიულ კოლექციების სისტემატური და გეგმიანი შეგროვება, რაც სასწრაფოდ უნდა შესრულდეს, ვინაიდან ძველი ყოფის ეთნოგრაფიული მასალები სწრაფად ისპობა და სხვა.

პლენუმის დადებით შედეგად უნდა ჩაითვალოს ეს დადგენილება, რამდენადაც ამით უკუგდებულია ძველი შეხედულება ეთნოგრაფიაზე და ეთნოგრაფია აღდგენილია როგორც სამეცნიერო დისციპლინა. მიუხედავად ამისა, სტრუვეს მოხსენებაში ჯერ კიდევ მრავალი საკითხი დარჩა გადაუწყვეტელი. პლენუმზე ჩვენ აღნიშნავდით, სხვათა შორის, რომ სამუზეუმო ექსპოზიციაში ახალი ყოფის წარმოდგენა ეკონომიკის გარეშე, როგორც ამას აღნიშნავს აკად. ვ. სტრუვე—მიუღებელია. ხოლო მეორე მხრით ეკონომიკის წარმოდგენა ექსპოზიციაში ეთნოგრაფიულ გამოფენას საბჭოთა მშენებლობის გამოფენად აქცევს. ამ შემთხვევაში მისაღები მოდუსის გამოჩახვა იოლი საქმე არ არის, ამ საკითხში არ დააკმაყოფილა პლენუმი იმ ცდამ, რომელსაც ადგილი აქვს ლენინგრადის ეთნოგრაფიის მუზეუმში. იქ ახალი ყოფა სანახაობადაა გადაქცეული და სტატიკურობას არ გასცილებია. ასევე არა დამაკმაყოფილებელია ამავე მუზეუმში ძველი ყოფის ექსპოზიცია.

სამწუხაროდ პლენუმზე საბჭოთა ეთნოგრაფიის ძირითადი საკითხი მხოლოდ ერთი მოხსენებით იყო წარმოდგენილი. საბჭოთა ეთნოგრაფიის ძირითად

საკითხთან უშუალოდ დაკავშირებული და მისგან გამომდინარე საკითხები დარჩა უურადლების გარეშე. მთავარ მოხსენებებში დასმულ საკითხის გაშლას სხვა მოხსენებებში ადგილი არა ჰქონია, მიუხედავად იმისა, რომ მოხსენებები მრავლად იყო წაკითხული. ამ მხრივ პლენუმის ნაკლი იყო ის, რომ პლენუმს არ ჰქონდა წინასწარი მოფიქრებული ღერძის საკითხები, რომლებიც პლენუმის მსჯელობის მთავარი საგანი უნდა ყოფილიყო. ამიტომ საკითხები ხუთწლიანი გეგმისა, სამუზეუმო ექსპოზიციისა და სხვა, სხვა დროისათვის გადაიდო.

ეთნოგრაფიულ სექციაში წაკითხულ მოხსენებებიდან პირველ რიგში აღსანიშნავია ის მოხსენებები, რომლებიც ეთნოგენეზის საკითხებს ეხებოდა: პროფ. პროკოფიევის „Этногенез народностей Обь-Енисейского бассейна (ненцы, селькупы, нганасаны)“ და სხვ., ს. ტოკარევის „Происхождение якутской народности“ და პროფ. ბახრუშინის „Хозяйство и общественный строй якутов“. პროფ. დ. ზელენინის მოხსენება „Историческая общность культуры русского и украинского народов“ მეტად აქტუალურ თემას ეხებოდა, მაგრამ მის გარშემო გამართული კამათი ასცდა სწორ გეზს. მომხსენებლის მეთოდის კრიტიკის ნაცვლად მსჯელობის საგნად ანთროპოლოგიური მონაცემის გამოუყენებლობა გახდა, რასაც მოსკოველებისა და ლენინგრადელების გადაჭარბებული რეპლიკები მოყვა (ივანოვი, ტოლსტოი და სხვები).

ცხარე კამათი გამოიწვია ნ. ნიკუშინის მოხსენებამ „Первобытные производственные объединения и их роль в социалистическом строительстве у эвенков“. მომხსენებელი ამტკიცებდა, რომ გვაროვნულ გაერთიანებებს ხელის შემწყობი მნიშვნელობა აქვს სოციალისტური მშენებლობისათვის. არსებითად ეს საკითხი უკვე დიდი ხანია გადაწყვეტილია უარყოფითად ხელმძღვანელ ორგანოების მიერ შუა-აზიის სათანადო სინამდვილის გათვალისწინებით.

მომხსენებებთან დაკავშირებით კიდევ ერთი გარემოება უნდა იქნეს აღნიშნული. რიგი მოხსენებები ეხებოდა გვაროვნულ გადმონაშთების არსებობას კავშირის სხვადასხვა ხალხებში, მაგრამ მომხსენებლები კმაყოფილდებოდნენ ზოგადი გვაროვნული ნიშნების აღნიშვნით და გვერდს უვლიდნენ მათთან დაკავშირებულ თავისებურებებს.

ასეთ მოხსენებების ფონზე ჩვენი ინსტიტუტის წარმომადგენლების მიერ წაკითხული მოხსენებები ბევრ სხვა მოხსენებიდან შესამჩნევად გამოირჩეოდა.

პლენუმის მომწყობ კომიტეტს უცნაურად ჰქონდა განაწილებული მოხსენებები. ასე გამოდიოდა, რომ კავკასიის ეთნოგრაფიასთან დაკავშირებული მოხსენებები სხვადასხვა ქვე-სექციებში უნდა წაკითხულიყო.

ჩვენ ამის წინააღმდეგ წავედით. შეიქმნა კავკასიური სექცია, სადაც წაკითხული იყო ყველა მოხსენება კავკასიის ეთნოგრაფიის საკითხების შესახებ. ამ სექციაში დროდადრო ჩვენი წარმომადგენელი თავმჯდომარეობდა. აქ საყურადღებო მოხსენება გააკეთა ე. სტუდენეცკაიამ „Кочевое товарищество у горцев Северного Кавказа“. მომხსენებელი ამტკიცებდა, რომ qoş nogerlik-ი აღმოცენებულია საზოგადოებრივი განვითარების ადრინდელ საფეხურზე და ხანგრძლივი ტრანსფორმაცია აქვს გავლილი. აღსანიშნავია ე. შილინგის Ингушский Тушоли. მომხსენებელი შეეცადა დაედგინა ტუშოლის ბუნება: ნაყოფი-

ერების ღვთაება (კაცის, საქონლის, მოსავლის). სუსტი მოხსენება აღმოჩნდა ნ. მიწლოსისა, „Семейное право у рачинцев“. მომხსენებელი პლენუმის მომწყობ კომიტეტს საგანგებოდ მოუწვევია მოსკოვიდან მოხსენების წასაკითხავად. სექციის მიერ დაწუნებული იყო მოხსენების როგორც მიზანდასახულება, ისე ფაქტობრივი მასალა. ამის შესახებ ყრილობის მუშაობის დროს გამოცემულ კვლევის გაზეთშიც იყო წერილი მოთავსებული.

ჩვენს ინსტიტუტის წარმომადგენლების მიერ აქ წაკითხული მოხსენებების:

1. Одна из графем грузинского алфавита в свете древнейших верований сванов (მომხ. ვ. ბარდაველიძე).

2. О некоторых элементах женского головного убора картвельцев (მომხ. რ. ხარაძე).

3. Надземные склепы Хевсуретии (მომხ. გ. ჩიტაია).

ძირითადი დებულებები სექციის სხდომაზე გამოსულთა უმრავლესობამ გაიზიარა (სტრუჯე, სტუდენეცკაია, შილინგი და სხვ). აღნიშნავენ, რომ ეს მოხსენებები გამოირჩევა ეთნოგრაფიული თავისებურებების ძიებით, რასაც უაღრესად დიდი მნიშვნელობა აქვს კულტურის ისტორიის საკითხების გადაჭრის დროს. პროფ. ოლდერიჯემ ხაზი გაუსვა იმ გარემოებას, რომ ამ სახის მუშაობის დროს სასურველია აფრიკული, კერძოდ, ბერბერული მასალების გამოყენება, რამდენადაც, მისი აზრით, მათ მრავალი შეხვედრა აქვთ კავკასიურ-წინა-აზიური კულტურის ელემენტებთან. (N. B. ეტყობა, რომ ამ მიმართულებით ლენინგრადში მუშაობა წარმოებს. ფრანკ-კამენეცკის ხსოვნისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო სესიაზე ჩვენ მოვისმინეთ ლინგვისტური მოხსენება თემაზე: პარალელები ქამიტურ-სემიტურ-იაფეტურ-ბანტუს ენებში (მომხ. იუ შმანოვი).

საინფორმაციო მოხსენება პლენუმზე ეთნოგრაფიის დარგში მხოლოდ საქართველოდან და სომხეთიდან ვაკეთდა. პლენუმის პროგრამაში აღნიშნული კავშირის ხალხთა მუზეუმის საინფორმაციო მოხსენება მოიხსნა. მოსმენილი იყო: Этнография в Советской Армении (მომხ. სტ. ლისიციანი), Итоги изучения этнографии грузинских евреев (მომხ. ა. კრიხელი), Этнографическая работа Грузинского Краевого общества (მომხ. ს. მაკალათია) და Грузинская этнография за советский период (მომხ. გ. ჩიტაია).

ჩვენს საინფორმაციო მოხსენებასთან დაკავშირებით პლენუმის თავმჯდომარემ აკად. ვ. სტრუჯემ აღნიშნა, რომ ერთის მხრით საქართველოდან ჩამოსული ამხანაგების მხურვალე მონაწილეობა ჩვენს პლენუმში, ხოლო მეორე მხრით ის დიდი სამეცნიერო მუშაობა, რომელსაც ადგილი აქვს ტფილისში საერთოდ და კერძოდ ეთნოგრაფიის დარგში, საქართველოში. მუშაობებს საბჭოთა კავშირის მეცნიერების მუშაკთა მოწინავე რიგებში აყენებს და მათ მუშაობას მისაბამ მაგალითად ხდის. ეს ასეც უნდა იყოს, სთქვა მან, რადგან იქ მოღვაწეობს პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, აკად. ნ. მარის მოწაფე. მას არ შეეძლო ეთნოგრაფიისათვის ყურადღება არ მიექცია და სათანადო დონეზე არ დაეყენებინა (იხ. 11/VI დილის სხდომის სტენოგრაფ. ანგარიში).

პლენუმის მიერ მიღებულ რეზოლუციაშიც აღნიშნულია ეთნოგრაფიის განსაკუთრებული მდგომარეობა საქართველოში. სიტყვასიტყვით რეზოლუციაში ნა-

თქვამია შემდეგი: „მოხსენებები ეთნოგრაფიული მუშაობის შესახებ ადგილებზე, ისევე როგორც სამეცნიერო მოხსენებები, რომლებიც გაკეთდა სხდომაზე ცენტრალური და ადგილობრივი სამეცნიერო-კვლევითი დაწესებულებების წარმომადგენელთა მიერ, მოწმობენ სსრკ ზოგიერთ რესპუბლიკებსა და ოლქებში ეთნოგრაფიული მუშაობის ერთგვარ ზედიზედ მოხდას (ეთნოგრაფიის სახელმწიფო მუზეუმი, ჩრდილოეთის ხალხთა ინსტიტუტი, სომხეთის სსრ და განსაკუთრებით საქართველოს სსრ და სხვა) (იხ. რეზოლ. § 8).

ამავე სხდომაზე მოწონებული იყო ჩვენი ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის განყოფილების საწარმოო გეგმა და გამოითქვა აზრი იმის შესახებ, რომ ჩვენი გამოცემები იბეჭდებოდა პარალელურად ქართულ და რუსულ ენებზე, უკიდურეს შემთხვევაში ფართო რუსული რეზუმით.

ზემოთქმულთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს აგრეთვე, რომ ჩვენი წარმომადგენლები დაესწრნენ ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საწარმოო თათბირს 16/VI, სადაც მოხსენებით გამოვიდა აკად. ვ. სტრუვე პლენუმის შედეგების შესახებ. თათბირმა აღნიშნა, რომ ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი პლენუმს მოუმზადებელი შეხვდა, პლენუმს არ ჰქონდა გარკვეულად დასმული ღერძის საკითხი, ინსტიტუტი არ იყო წამყვანი პლენუმის მუშაობაში, ინსტიტუტის პასუხისმგებელი მუშაკები არ იღებდნენ აქტიურ მონაწილეობას, ინსტიტუტის თანამშრომლების მოხსენებების უმრავლესობა სუსტი იყო; პლენუმის მომწყობ კომიტეტს არ უნდა გამოეშვა მინდობილი სუსტი მოხსენებით და სხვა. ჩვენმა წარმომადგენელმა თათბირზე აღნიშნა, რომ მარტოდ-მარტო უდროობით არ უნდა აიხსნას, ალბათ, პლენუმის შეხვედრა მოუმზადებლად. თუმცა ჩვენი მცირე დრო გვქონდა ტფილისში, მაგრამ წინასწარ დავამზადეთ მოხსენებები და თეზისები. თეზისები წავიკითხეთ ჩვენი ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოში და სათანადო ვიზის მიღების შემდეგ გამოვეშვავრეთ. ასევე უნდა მოქცეულიყო ეთნოგრაფიის ინსტიტუტიც-ო. პლენუმის მომწყობ კომიტეტს თეზისები სათანადო ინსტიტუტების დასტურით უნდა მიეღო. აგრეთვე საჭირო იყო პლენუმზე დასამუშავებლად ძირითადი საკითხი წინასწარ დაგედვინათ და მის გარშემო დაგეგმვადებინათ მოხსენებები. მომავალში პლენუმზე დასამუშავებელი საკითხების შერჩევა უნდა მოხდეს კავშირის ეთნოგრაფიულ ცენტრებთან შეთანხმებით. აგრეთვე ყურადღება უნდა მიექცეს, რომ ასეთ შეკრებებს ესწრებოდნენ ეთნოგრაფები კავშირის ყველა რესპუბლიკიდან. პლენუმზე არ იყვნენ ეთნოგრაფები უკრაინიდან და ბელორუსიდან.

პლენუმის მუშაობაში მონაწილეობის გარდა ჩვენმა წარმომადგენელმა მოხსენება წაიკითხა ეთნოგრაფიის მუზეუმში თემაზე: „ეთნოგრაფიული მუშაობა საქართველოს მუზეუმებში“.

მოხსენებამ აზრთა ცხოველი გაცვლა-გამოცვლა გამოიწვია, რადგანაც მოხსენებაში აღძრული იყო ბევრი პრინციპული საკითხი და მათი გადაჭრის ცდა იყო მოცემული. — გამოითქვა სურვილი მოხსენების დაბეჭდვის შესახებ.

ჩვენი ინსტიტუტის წარმომადგენლებმა იმუშავეს კავკასიის ეთნოგრაფიულ კოლექციებსა და შედარებით მასალებზე ლენინგრადში: ეთნოგრაფიის მუზეუმსა, საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის ეთნოგრაფიულ მუზეუმსა და სახელმწიფო

ერმიტაჟში; მოსკოვში: კავშირის ხალხთა მუზეუმსა და ისტორიულ მუზეუმში. გარდა ამისა ჩვენი წარმომადგენლები გაეცნენ მუზეუმებს: სარატოვში (მხარეთმცოდნეობისა და ჩერნიშევსკის მუზეუმებს), სტალინგრადში (ცარიცინის და ცვის მუზეუმი) და ორჯონიკიძეში (ინგუშთა მუზეუმი და ჩრდილოეთ-ოსეთის მხარეთმცოდნეობის ინსტიტუტი და მუზეუმი). ყველა ზემოთდასახელებულ დაწესებულებასთან დამყარდა სამეცნიერო კონტაქტი. ორჯონიკიძის მუშაკების მიერ გამოთქმული იყო სურვილი, რომ საქართველოს ინიციატივით მოეწყოს კავკასიის ეთნოგრაფების ყრილობა ტფილისში.

დასასრულ, სასიამოვნო მოვალეობად მიგვაჩნია ლენინგრადში მივლინებულ ეთნოგრაფების სახელით უღრმესი მადლობა მოვახსენოთ ენიმკი-ს დირექტორს პროფ. ს. ჯანაშიას და ამავე ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს, რომელთაც საშუალება მოგვცეს მონაწილეობა მიგველო პლენუმის მუშაობაში და ჩაგვეტარებინა მუშაობა კავშირის სხვადასხვა ცენტრებში საჭირო და სასარგებლო საქართველოს ეთნოგრაფიის შემდგომი ზეალმავლობისა და წარმატებისათვის.

გ. გოგაჯიანი

ანბარიონ სოფ. ლეზინ წარმოებული არქეოლოგიური გათხრებისა

938 წ. ოქტომბერში მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტმა მიმავლინა ს. ლეზინ (ონის რაიონი) არქეოლოგიური გათხრების ჩასატარებლად.

მივლინების მთავარი მიზანი იყო მეწარმეობისა ე. წ. ბრინჯაოს ბალთების ძიება, ბალთებისა, რომელთა სოფ. ლეზინ ტერიტორიაზე არსებობის შესაძლებლობის შესახებ თუმცა დიდის ეჭვით, მაგრამ მაინც მივეითებენ ზოგიერთი ლიტერატურული წყაროები (იხ. Материалы по археологии Кавказа, Москва 1900 г. выпуск VIII, გვ. 353).

ბრინჯაოს ბალთები ქაშისა თავისი რაოდენობით საკმაოდ ცნობილი არის არქეოლოგიურ მეცნიერებაში [იხ. 1. И. И. Мещанинов—„Закавказские поясные бляхи“, Материалы по описанию племен и местностей Кавказа (ტ. 45, Махач-Кала, 1926). 2. Т. Ивановская, „Кавказские бронзовые поясные пряжки“ (Харьков, 1928 г.). 3. F. Hančar: ა) Eine Kaukasische Gürtelschnalle aus Bronze im Wiener Völkerkundemuseum (Wien 1931); ბ) Einige Gürtelschliessen aus dem Kaukasus; გ) Ross und Reiter im Urgeschichtlichen Kaukasus და სხვა და სხვ.], მაგრამ ვინაიდან აქამდე არც ერთი ბალთა არქეოლოგიური გათხრების დროს ნაპოვნი არ ყოფილა და ყველა დღემდე ცნობილი ბრინჯაოს ბალთა (ჩვენთვის საინტერესო ფორმისა) კერძო პირთაგან შეძენილებია, ამიტომ ყოველგვარი აზრის გამოთქმა მათ შესახებ მხოლოდამხოლოდ აიბოთხებს ემყარება. მეცნიერები სხვადასხვა თვალსაზრისით სწავლობდნენ ბალთებს: ტ. ივანოვსკაიას ისინი აინტერესებენ, როგორც ნიმუში ხელოვნების განვითარებისა სხვადასხვა ეტაპზე; ი. ი. მეშჩანინოვი უდიდობს ამოხსნას ბალთებზე გამოსახული ცხოველების მიხედვით ამ ბალთების შინაარსი და სხ., მაგრამ მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენ მიერ დასახელებულმა ავტორებმა დიდი შრომები მიუძღვნეს ბალთების შესწავლის საკითხს, ეს უკანასკნელი დღემდე ბურუსით მოცული დარჩა.

მარის სახელობის ინსტიტუტი სწორედ ამ გარემოებიდან გამოდიოდა, როდესაც მან გადასწყვიტა ს. ლეზინ ბრინჯაოს ბალთების მოსაპოვებლად არქეოლოგიური გათხრების დაწყება.

ზემოთ მივუთითეთ, რომ ს. ლეზინ ბალთების არსებობის შესაძლებლობაზე ლაპარაკია არქეოლოგ პ. ს. უვაროვას შრომაში „МАК, VIII“, მაგრამ ეს წყარო

იმდენად პესიმისტურად არის განწყობილი სოფ. ღების უძველეს სამარეებში ბრინჯაოს ბალთების პოვნის შესაძლებლობის მიმართ, რომ მასზე დაყრდნობით არქეოლოგიური მუშაობის დაწყება გაუმართლებელი იქნებოდა. უფრო მეტიც: პ. ს. უვაროვა არამცთუ ბალთების, არამედ უძველესი სამარეების არსებობასაც კი არ ადასტურებს ს. ღების ტერიტორიაზე. მოვიტანოთ ამონაწერი: „Пряжки Тифлисского музея доставлены ему (Бобринскому, г. г.) горцем из Саэлю в Раче, мои же добыты якобы из могильников в ауле Геби в Раче. Но побывавши для проверки показании о пряжках в Геби, я не нашла указываемых могил и сильно подозреваю, что они просто взяты на алтаре святилища во имя архангела Михаила, расположенного в пустынном месте, на равнине под ледниками, в котором мы при осмотре нашли много стрел, сосудов, рогов животных и разную мелочь, приносимую в жертву высшему божеству“... (МАК, VIII, გვ. 353).

მაშ რას ეყრდნობოდა მარის სახ. ინსტიტუტი, როდესაც თავის სამუშაო გეგმაში შეჰქონდა არქეოლოგიური გათხრების წარმოება სოფ. ღებში?

1928 წლის გაზაფხულზე, სოფ. ღების მახლობლად, ხენის დროს გლეხებმა იპოვეს ბრინჯაოს ბალთა ქამრისა, რომელიც მაშინვე ჩვენ ჩაგვივარდა ხელში და იმავე წელს საქართველოს მუზეუმს შევწირეთ (ინვენტ. № 13—28). ეს ბალთა გამოაქვეყნა ს. მაკალათიამ თავის შრომაში „მთის რაჭა“ (1930 წ. გვ. 7—8). იმ დროს მე ჯერ კიდევ საშუალო სასწავლებლის მოწაფე ვიყავი და დიდი მნიშვნელობა არ მიმიცია დასახელებული ფაქტისათვის. 1936 წ. მუშაობა დაიწყე საქართველოს არქეოლოგიურ ინსტიტუტში და 1928 წლის აღმოჩენის შესახებ საუბარი მქონდა ინსტიტუტის დირექტორთან პროფ. გ. ნიორაძესთან. პროფ. გ. ნიორაძემ საჭიროდ სცნო ჩემი მივლინება სოფ. ღებში იმ ადგილის არქეოლოგიური დაზვერვისათვის, სადაც 1928 წ. ბალთა იქნა აღმოჩენილი. მე იქ გავთხარე მცირე ადგილი, ვიპოვე სამი სამარე საკმაოდ მდიდარი ინვენტარითა და მათ შორის ერთი ბალთაც. ამავე დროს გლეხებში შევკრიბე ცნობები ამ ადგილისა და მასში სხვადასხვა დროს აღმოჩენილ ნივთების შესახებ. საინტერესო ცნობებთან ერთად გლეხებმა გადმომცეს იქ აღმოჩენილი ზოგიერთი ნივთიც.

აქ საჭიროდ ვთვლით მოვიტანოთ ცნობა იმის შესახებ, თუ რა პირობებში იქნა ნაპოვნი პირველი ნივთი იმავე ადგილას, სადაც 1928 წ. ბალთა აღმოჩნდა: ორმოცი თუ ორმოცდახუთი წლის წინათ გლეხებმა მიწის ხენის დროს ადგილ შოშეთში, ღების მახლობლად, იპოვეს ოქროს თასი. გახარებულმა გლეხებმა მუშაობა განაგრძეს და ცოტახნის შემდეგ სახენელმა გამოაჩინა ბრტყელი ქვა, რომლის ქვეშაც ადამიანის ჩონჩხი აღმოჩნდა. შემთხვევის ადგილას გლეხებმა მღვდელი მოიყვანეს ჩონჩხისათვის „წესის ასაგებად“, მაგრამ მღვდელმა წესის აგებაზე უარი განაცხადა: „ეს ჩვენი (ქრისტიანი) არ არის, „კერპი“ ყოფილა“.

ნაპოვნი ოქროს თასი გლხეს ივანე ლობჯანიძეს მიჰყიდეს. მან კი, როგორც ახლა ამბობენ, ადგილი იცოდა, სადაც უნდა გაეყიდა და მასში აღებული ფულით სახლი დაიდგაო.

ოქროს თასის პოვნის ფაქტი ჩვენ სავსებით უუქველად მიგვაჩნია, რადგან ეს ცნობა ფრიად სარწმუნო პირებისგან გვაქვს მიღებული.

ამ დღიდან, ე. ი. ოქროს თასის პოვიდან, ვიდრე 1928 წლამდე შოშეთში აღარავის არაფერი უპოვნია, მიივიწყეს თვით პირველი აღმოჩენის ამბავიც, ხოლო 1928 წლის შემდეგ თითქმის ყოველ წელს იქ პოულობდნენ სხვადასხვა ნივთებს. 1930 წელს ხელში ჩაგვვივარდა იქ ნაპოვნი ოქროს მონეტა, რომელიც ტფილისში ჩამოვიტანეთ და მხატვარს თ. აბაკელიას გადავცეთ. როგორც ვიცით, აღნიშნული მონეტა თ. აბაკელიას დღესაც ხელთა აქვს.

1934 წ. შოშეთს კიდევ იპოვეს ორი ბალთა, ოქროს ნივთები, მძივები და სხვ.

ესაა ყველა ის ცნობა, რომლებიც ადასტურებს ს. ღების ტერიტორიაზე არქეოლოგიური თვალსაზრისით საინტერესო სასაფლაოს არსებობას. ჩვენ შემთხვევა გვქონდა ყველა ამ ფაქტის შესახებ მოგვეხსენებინა მარის სახ. ინტიტუტის არქეოლოგიური განყოფილებისათვის, რის საფუძველზე მან გადასწყვიტა 1938 წლიდან ს. ღებში დაეწყო არქეოლოგიური გათხრები.

ს. ღებში არქეოლოგიური გათხრები უნდა ჩატარებულიყო პროფ. გ. ნიორაძის ხელმძღვანელობით და ჩვენი მონაწილეობით, მაგრამ, სხვადასხვა მიზეზების გამო, პროფ. გ. ნიორაძის რაჭაში გამგზავრება არ მოხერხდა და, მარის სახელობის ინსტიტუტის არქეოლოგიური განყოფილების წარდგენით, ინსტიტუტის დირექციამ გათხრების ხელმძღვანელობა ჩვენ დაგვავალა.

ს. ღებში ვაგვეგზავრეთ 12 ოქტომბერს. გათხრებს ვაწარმოებდით 11 დღის განმავლობაში, დანარჩენი დრო, 7—8 დღე, შეეწირეთ დაზვერვით მუშაობას. ეს უკანასკნელი კი ფრიად ნაყოფიერი აღმოჩნდა: მივაკვლიეთ არქეოლოგიური თვალსაზრისით საინტერესო ბევრს ახალ ადგილს, რის შესახებაც შემდეგში ვილაპარაკებთ.

ადგილს, სადაც ჩვენ არქეოლოგიურ გათხრებს ვაწარმოებდით, ეწოდება შოშეთი, იგი მდებარეობს ღებიდან 1,5—2 კლმ. მანძილზე ჩრდ.-აღმოსავლეთის მიმართულებით და წარმოადგენს 25—30°-იან დაქანებულ სახნავ ფართობს. შოშეთში უხვად მოიპოება ქვის გროვები, რომლებიც დროთა ვითარებაში ბუჩქებით შემოსილა. ქვის ასეთი გროვები პარალელურად არის განლაგებული N მიმართულებით (იხ. სურ. № 1). ჩრდილოეთით, სადაც შოშეთის სახნავი ადგილები თავდება, იწყება ხშირი ტყით დაფარული ძლიერ დაქანებული მალალი ქედი, ხოლო სამხრეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით მას რკალად ერტყმის მდინარე ჩვეშური. შოშეთის იმ ნაკვეთიდან, სადაც არქეოლოგიური გათხრები მიმდინარეობდა, მდ. ჩვეშურთან აშენებულ ჰიდროელსადგურის არხის დასასრულამდე 200 მეტრია.

შოშეთის მიწის ზედაპირის საფუძვლიანი გამორკვევა არ მოგვიხდენია, მაგრამ ზერელე დაკვირვებითაც ცხადია, რომ ის ალაგ-ალაგ წითელი თიხისაგან, ხოლო უმთავრესად შავი მიწისაგან შესდგება.

ყურადღებას იპყრობს ქვის გროვები, რომელთა შესახებაც ცოტა ზემოთ გვქონდა საუბარი: ერთი შეხედვით ეს გროვები უნდა გაჩენილიყო შოშეთის

სახნავ ადგილად გადაქცევასთან დაკავშირებით მიწის ზედაპირიდან ქვების აკრფით და განსაზღვრულ ადგილებზე დაგროვებით, მაგრამ საკმაოა ცოტათუნე დაკვირვება, რომ ეს აზრი ექვის ქვეშ იქნეს დაყენებული. ქვის ჯიში, რომლისაგანაც ეს გროვები შესდგება, არ მოიპოვება არსად ისეთ ადგილას, საიდანაც, ადამიანის ჩარევის გარეშე, შესაძლებელი იქნებოდა მისი ზოშეთს გადმონაცვლება; ასეთი ჯიშის კლდე მოიპოვება ზოშეთიდან 2 კლმ. დაშორებით ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ხოლო ამ კლდიდან ბუნებრივი ძალებით ზოშეთის ტერიტორიაზე ქვის გაჩენა ნაკლებად დამაჯერებელია.

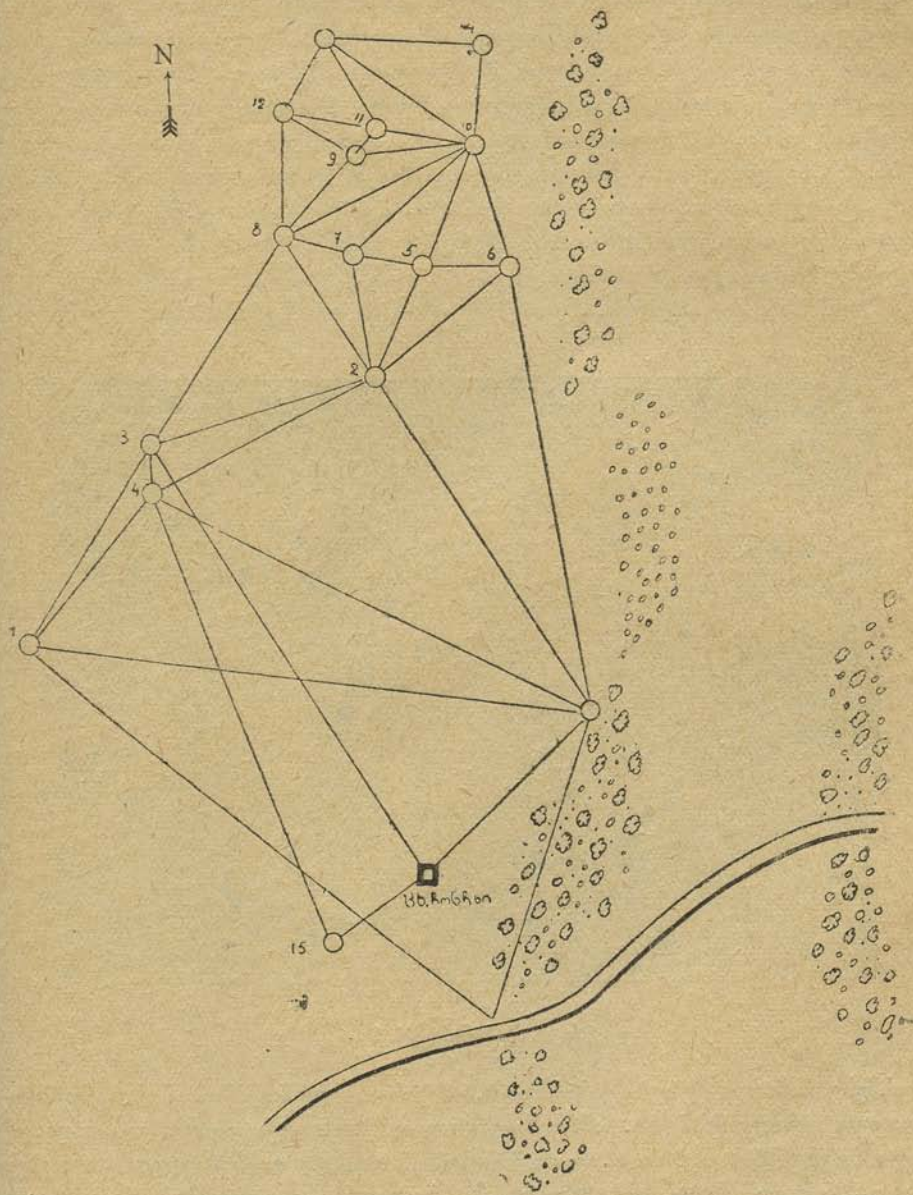

სურ. 1. ზოშეთის საერთო ხედი

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ გროვებად ქცეული ეს ქვა წარმოადგენს რომელიღაც დროის სახლების ნანგრევებს. შესაძლებელია, რომ შემდეგში ამ ნანგრევებიდან აღაგებული ქვა გლეხებმა განსაზღვრულ ადგილას დააგროვეს; ამ აზრამდე მიგვიყვანა იმ გარემოებამ, რომ დაზვერვითი მუშაობის დროს ტყის ნაპირას ვიპოვეთ აშკარად გასარჩევი ორი ნასახლარი, ხოლო უფრო ზევით, ე. წ. კაისარითოს გორაზე—მიწაში დამარხული შენობის (ქვიტკირის) ნანგრევები. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ეს ნანგრევები ადამიანისათვის ძნელად შესამჩნევია, რადგან იგი მიწით და უზარმაზარი მცენარეებით არის დაფარული.

ამჟამად ძნელია იმის თქმა, ერთი დროის არის თუ არა შენობათა ეს ნანგრევები და ზოშეთის ის სასაფლაო, რომელიც ჩვენ გავთხარეთ, მაგრამ ამ საკითხზე გადაჭრილ პასუხს მოგვცემს ზოშეთის მიდამოების შემდგომი არქეოლოგიური შესწავლა.

შოშეთის სასაფლაოს გეგმა 1938წ. გათხრები

სურ. 2. შოშეთის სასაფლაოს გეგმა

ჩვენ დავიწყეთ დაგროვილი ქვების ქვეშ ორმოს ამოღება. ნახევარი მეტრის სიღრმეზე გამოჩნდა ნახშირი და დამწვარი ქვები; ეს ფენა ძლიერ ღრმად მიჰყვებოდა და ვინაიდან იქ მუშაობის გაგრძელება ჩვენს განკარგულებაში არსებულ თანხებს აღემატებოდა, ამიტომ ეს სამუშაო შემდეგისათვის გადავდეთ.

ახლა თვით სასაფლაოს არქეოლოგიური გათხრის შესახებ: გავთხარეთ დაახლოებით 65 კვ. მეტრ. ფართობი. ეს ფარდობი შეიცავდა 15 ხელუხლებელს და 6-მდე გაძარცულ სამარეს. სამარეები უმრავლეს შემთხვევაში წარმოადგენდა დედაქანის ორმოებს, რომლების ძირზე შემოყოლებული იყო პატარა ზომის ქვები. 1936 წლის გათხრების დროს კი ვიპოვეთ ერთი ისეთი სამარე, რომელიც „ქვა-ყუთის“ სახელით არის ცნობილი. 1938 წ. გათხრების დროს ასეთი სახის სამარე არ შეგვხვდებოდა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ერთ სამარეს, რომელიც გაძარცვული აღმოჩნდა.

№ 1 სამარე (იხ. სურ. 3) მდებარეობდა მიწის ზედაპირიდან 1,5 მეტრის

სურ. 3. სამარე № 1

სიღრმეზე. სამარის ნიშნები გამოჩნდა 0,5 მეტრის სიღრმიდანვე. ნიადაგში შერეული იყო წვრილი ნახშირი. სამარეში ერთად იყო დასაფლავებული სამი მიცვალებული მოკრუნჩხული პოზით. მათი ჩონჩხები მარჯვენა გვერდზე ელაგა. ფეხები ორად ჰქონდათ მოკეცილი, ხელები მოხრილი და ნიკაბთან მიტანილი, თავის ქალის სახე აღმოსავლეთისაკენ იყო მიმართული. სამარის ინვენტარი შეიცავდა შემდეგ ნივთებს: კისერთან გაბნეული იყო ოთხი მძივი (ერთი სარდიონის, ერთი შუშის, ერთი თიხის (?) და ერთიც (საკმაოდ დიდი)—აყიყისა (?), ოღონდ

შეუძლებელი იყო გამოცნობა, თუ რომელ მიცვალებულს ეკუთვნოდა ეს მძივები. შუაში მწოლარე ჩონჩხს წელის არეში აღმოაჩნდა ბრინჯაოს აბზინდი ქამრისა და ბრინჯაოს პატარა ოთხკუთხედი ნივთი, რომლის დანიშნულების შესახებ ჯერჯერობით არაფრის თქმა შეიძლება. მარჯვენა მხარეზე მდებარე ჩონჩხს ჰქონდა შუაში მდებარე ჩონჩხთან ანალოგიური აბზინდი რკინისა. ჩონჩხების ფეხებთან ვიპოვეთ თიხის შავი ჭურჭლის ნატეხი.

ჩონჩხები ძლიერ დაზიანებული იყო, არცერთი მათგანის თავის ქალა მთელი არ ყოფილა.

ჩვენ არ შევეუდგებით სხვა სამარეების დაწვრილებით აღწერას, რადგან მათში მოთავსებული ჩონჩხების მდებარეობა ისეთივე იყო, როგორც № 1 სამარეში. გამონაკლისს შეადგენდა № 13 სამარე, რომელშიაც მიცვალებული ზურგზე მწოლარე და თანაც ფეხებ მოკრუნჩხული ყოფილა დამარხული (იხ. სურ. № 4). ჩონჩხს კისერთან მხოლოდ ერთი ვერცხლის ფიბულა აღმოაჩნდა.

სურ. 4. სამარე № 13

სხვა სამარეებში მიცვალებულები მარცხენა ან მარჯვენა გვერდზე ყოფილან დასაფლავებული.

ინვენტარის მხრივ ყველაზე უფრო მდიდარი იყო № 5 სამარე (იხ. სურ. 5). ჩონჩხი თუმც ძლიერ დაზიანებული აღმოჩნდა, მაგრამ დამარხვის პოზის გამოკრევეა მაინც ძნელი არ არის. მოკრუნჩხული ჩონჩხი მარჯვენა გვერდზე იდვა მონაცრისფერო თიხით მოვებული სამარის ძირზე, გაწვდილი მარცხენა ხელი მოკეცილ მუხლებთან ჰქონდა მიტანილი, ხოლო მარჯვენა—თავქვეშ ამოღებული.

ჩონჩხს კისერთან ოქროს გახსნილი რგოლი (შესადღებელია საყურე) და ცოტა ქვემოთ მძივები (8 ცალი) აღმოაჩნდა; წელთან ბრინჯაოს დიდი ოთხკუთხედი ბალთა, ბრინჯაოს ორი რგოლი, ბრინჯაოს პატარა, ცხრაკოპიანი ბალთა და ბრინჯაოს ჟანგში შენახული ღვედის პატარა ნაშთები ჰქონდა; დიდ ბალთასთან იღვა ბრინჯაოსაგან ნაკეთები ძაღლის თუ ბატკნის თავის გამოსახულება და ხარის თავის გამოსახულება ვერცხლისა. მიცვალებულს მარცხენა ხელზე წამოცმული ჰქონდა ბრინჯაოს სამაჯური, რომლის თავებიც სპირალურად არის დახვეული.

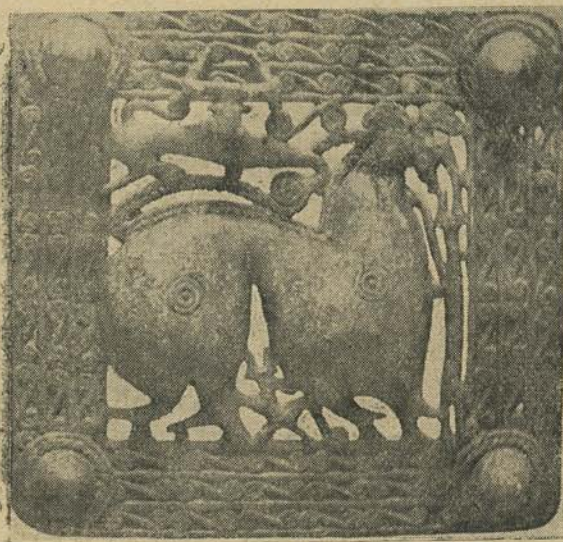

სურ. 5. სამარე № 5

ბალთა წარმოადგენს ბრინჯაოსაგან ჩამოსხმულ მოზრდილ (ზომა: 14,2X X13,8 სმ) ოთხკუთხედ ფირფიტას, რომლის ყოველ კუთხეზე მოცემულია კონუსისებური თითო ბურცული, ხოლო ბალთის მთელი არე უკავია „S“ სპირალისებური ორნამენტის შიგნით მოთავსებულს, ძლიერ სტილიზაციაქმნილ ცხოველთა გამოსახულებებს. ამ ცხოველთაგან შედარებით ადვილი გამოსაცნობია ორი:

1. ცხოველი, რომელიც ცენტრალურ ფიგურას ზურგზე აზის, ეჭვს გარეშეა, ხარია. 2. ცხოველი, რომელიც ცენტრალურ ფიგურას „უყეფს“ და ვერტიკალურად მდგომი პირში ეცემა — ძალი ან ძაღლის ჯიშის ცხოველია. ძნელი გამოსაცნობია თვით ცენტრალური ფიგურა, რომელიც ტანით ცხენს ან ირემს მოგვაგონებს, და პატარა ცხოველი, რომელიც ცენტრალური ფიგურის კიდურებთანაა მოთავსებული თითქოს მწოვარის (сочух) სახით (იხ. სურ. 6).

ბალთას მეორე მხარეს აქვს ბრინჯაოს მარყუჟი და კაკვი, რომელთა მიხედვითაც არქეოლოგები ასკვნიათ, რომ ბალთა სწორედ ქაპრისა უნდა იყოს. ეს აზრი ახლა მაინც ყოველგვარ ეჭვს გარეშე დგას, მაგრამ ამ მოსაზრებაში დაეჭვებას თავის დროზე ის იწვევდა, რომ ქაპრის ლითონის ის ნაწილი, რომლითაც ბალთა ქამარს უნდა დაკავშირებოდა (ე. წ. „დედალი“ დუგმა) აქამდე ნაპოვნი არ იყო. № 5 სამარის ინვენტარი საშუალებას გვაძლევს ამ საკითხზე ჩვენი აზრი გამოვთქვათ: ბალთის მახლობლად № 5 სამარეში, როგორც ზემოთაც ვთქვით, ბრინჯაოს ორი რგოლი აღმოჩნდა, მათ შორის უფრო მოზრდილი ერთ ადგილას, ალბათ ხახუნისაგან, შედარებით დაწვრილებულია...

სურ. 6. ბალთა სტილიზებული ცხოველებით

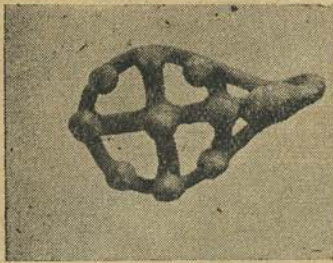
ხომ არ არის ეს რგოლი ის „დედალი“ დუგმა, რომლითაც ბალთა ღვედის ქამარს უკავშირდებოდა! ვფიქრობთ, ეს აზრი უსამართლო არ უნდა იყოს.

ამავე სამარის ინვენტარის ჩამოთვლისას ბრინჯაოს ერთი ნივთი მოვიხსენიეთ, როგორც ცხრაკოპიანი პატარა ბალთა. ეს ნივთი წარმოადგენს რგოლს, რომელიც გადაკვეთილია ორი კადონით. რგოლი ერთი მხრისაკენ გრძელდება სამკუთხედის მაგვარად და ბოლოვდება კაკვით, რომელიც ფრინველის თავისა და ნისკარტის შთაბეჭდილებასა ჰქმნის. რგოლის ირგვლივ რვა კოპი არის განლაგებული, ხოლო მეცხრე ასეთი კოპი მოთავსებულია კადონების ურთიერთ გადაკვეთის წერტილში (იხ. სურ. 7).

შესაძლებელია ეს ნივთი წარმოვიდგინოთ, როგორც მზის კულტის გამომსახველი საგანი, ამასთან ერთად მას პრაქტიკული დანიშნულებაც უნდა ჰქონოდა: აზრს მოკლებული არ უნდა იყოს თუ ჩვენ მას განვიხილავთ როგორც ქაპრის ბალთების სახესხვაობას. ამას გვაფიქრებინებს ის, რომ აქ აღწერილს ნივთს აქვს კაკვი, რომლითაც ის ქაპრის ერთ ბოლოს დაუკავშირდებოდა, შე-

საძლოა, იმ პატარა რგოლით, რომელიც წინათაც მოვიხსენიეთ, ხოლო მეორე ბოლოთი ქამარი დაუკავშირდებოდა ამ ბალთას მასზე (ბალთაზე) მოთავსებული კობების საშუალებით, რაც ტექნიკურად ადვილად მოსახერხებელია.

სურ. 7. კობებიანი ბალთა

ახლახან აღწერილი ნივთის შესახებ გამორიყბული არ არის ეჭვი, რომ იგი ბალთას არ უნდა წარმოადგენდეს. მართლაც და ეს ნივთი ხომ იმავე სამარხშია ნაპოვნი, სადაც ერთი ბალთა უკვე აღმოჩნდა. შესაძლოა თუ არა ერთი მიცვალებული-სათვის ორი ქამარი ჩაეტანებინათ სამარხში? ვფიქრობთ, რომ ასეთი მოვლენის შესაძლებლობა დასაშვებია არის: არქეოლოგიის ისტორიას ანალოგიური ფაქტების მითითება სხვა ადგილებშიაც შეუძლია.

უფრო მეტი დამაჯერებლობა ექნებოდა სხვა საბუთს მიმართულს ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო ნივთის, როგორც ბალთის უარსაყოფად: ამ ნივთის მოკაუჭებული ნაწილი იმდენად წვეტიანია, რომ მას შეეძლო ტანთსაცმელის სწრაფად დაზიანება და, თუ ის მართლაც ქამრის ბალთად იყო გამოყენებული, რატომ მას ისეთი მოხერხებული კაუჭი არა აქვს, როგორც წინათ განხილულ ოთხკუთხედ ბალთას? ასეთი შენიშვნის საწინააღმდეგოდ ჩვენ მიუფითებთ ყობანის მოგვიანო ხანის სამარხში ნაპოვნი ძაბრისებურ ბალთაზე (MAK, VIII, ტაბ. XXV, სურ. 11), რომელსაც ისეთივე წვეტიანი კაუჭი აქვს, როგორიც ჩვენ მიერ აღწერილი ნივთს.

ამას გარდა, მთელი რიგი პარალელები უფლებას გვაძლევს ეს ნივთი მივიჩნიოთ ქამრის ბალთად. პ. ს. უვაროვა „Материалы по Археологии Кавказа“-ში აღწერს ყობანის მოგვიანო-დროინდელ ერთ ოვალურ ბალთა-ჩარხოს (MAK, VIII, ტაბ. XXIII, სურ. 5) ირიბი კაღონით და წვრილ-წვეტიანი კაუჭით. ამ ბალთას ათი კობი აქვს, რომელთაგან ერთი კაღონზეა მოთავსებული (MAK, VIII, გვ. 78). ამავე ტიპს მიეკუთვნება ისევ ყობანის ორი ბალთა (MAK, VIII, ტაბ. XXXVI, სურ. 11 და ტაბ. XLIV, სურ. 12), რომელიც წრისებური ფორმისა არის და სამ-სამ კობს შეიცავს (MAK, VIII, გვ. 82, 84). სხვა მაგალითების მოტანას რომ თავი დაფანებოთ, საკმაოა მიუფითოთ დასახელებულ შრომაში გამოქვეყნებულ ოთხკუთხედი ფორმის ბალთაზე, რომელიც გადაკვეთილია ორი დიაგონალურად გადამჭრელი კაღონით და ამავე დროს შეიცავს ლურსმნისთავის მაგვარ რვა კობს, რომელთაგან ერთი მოთავსებულია კაღონების გადაკვეთის წერტილში (MAK, VIII, ტაბ. LXXVII, სურ. 5; გვ. 179). ეს ბალთა ნაპოვნია კორცააში, რომლის სასაფლაოს ინვენტარიც პ. ს. უვაროვას აზრით ყობანის მოგვიანო ხანის სამარხების ინვენტარის დროისა უნდა იყოს, ამგვარად, ჩვენ მიერ მითითებული ყველა ეს ქამრის ბალთები დაახლოებით ერთსადაიმავე დროს მიეკუთვნება.

არ შეიძლება რა იგივეობის ნიშანი დავსვათ ზემოთ მითითებულ ბალთებსა და იმ ნივთს შორის, რომელიც შოშეთის № 5 სამარხში იქნა აღმოჩენილი, ამავე

საქართველოს
ისტორიის
ინსტიტუტი

დროს მათი ერთმანეთთან მსგავსების გამო, ჩვენის აზრით, ყველა ისინი ერთ ოჯახს უნდა მივაკუთვნოთ. ასეთი დასკვნის გაკეთებისათვის პირველ რიგში უფლებას იძლევა შოშეთისა და კორცის დასახელებული ბალთების შედარება; ისინი და ყველა ზემოთ დასახელებული კოპებიანი ბალთები წარმოადგენს ამ ბალთების წარმოების განვითარებაში ერთი ჯაჭვის ცალკეულ რგოლებს, ხოლო ამ ჯაჭვის პირველ რგოლად უნდა მივიჩნიოთ შლიმანის მიერ ჰისარლიკში ნაპოვნი ბალთა, რომელიც ბერლინის მუზეუმში ინახება და თავისი ფორმით ნათესაურ კავშირშია ყობანისა და კორცის კოპებიან ბალთებთან (ესარგებლობ პ. ს. უვაროვას შრომით, MAK, VIII, გ. გ.).

შოშეთის № 5 სამარეში აღმოჩენილი ბალთა, თავისი სილამაზით, განხილულ ყველა ბალთათა შორის შედევრს წარმოადგენს. ჩანს, რომ იგი დახელოვნებული ოსტატის ხელით არის შექმნილი. მაგრამ მასში, გარდა გარეგანი სილამაზისა, შეიძლება დავინახოთ შორეული დროის სარწმუნოებრივი ანარეკლიც.

ანტიკურ ქვეყნებში ფართოდ იყო გავრცელებული ქალ-ღმერთის ვენერას კულტი. რომელიც მწერლის აპულეის დამოწმებით, ვენერა მოგზაურობს ოქროს ეტლით, რომელიც შეუღლების წინ მას ვულკანმა დაუშადა და რომელშიაც მტრედები არიან შებმული (იხ. აპულეი, „ამური და ფსიქეა“, თარგმ. თ. ყიფიანისა, ჟურნ. მნათობრივი № 7, 1938 წ. გვ. 80).

ასევე გავრცელებული იყო ანტიკურობაში იუპიტერის ეტლის გამოსახულებანი. ხომ არ არის შოშეთის ნაპოვნი კოპებიანი ბალთა ამ ეტლის სტილიზაციაქმნილი გამოსახულება მით უმეტეს, რომ მასზე გარკვევით არის წარმოდგენილი ფრინველის თავი და ნისკარტი! შეიძლება ეს აზრი ჭეშმარიტებასთან ახლო იყოს, ოღონდ მისი დასაბუთება მოითხოვს ამ საკითხზე შემდგომ სერიოზულ მუშაობას. ამ აზრს, ყოველ შემთხვევაში, იმდენივე საბუთი აქვს, რამდენიც იმას, რომ აღნიშნული ბალთა წარმოადგენს მზის დისკოს გამონახულებას. მზის კულტის ანარეკლს მატერიალური წარმოების დარგში. ვფიქრობთ, რომ ხელოსანს, რომელმაც აღნიშნული ბალთა ჩამოასხა, მიზნად ჰქონდა დასახული მოეცა აღმოსავლეთის მზის კულტისა და ანტიკურობაში გავრცელებული ვენერას ან იუპიტერის კულტის ერთ ნივთში შერწყმა, რაც მან წარმატებით გადასჭრა. ამ დებულებას ჩვენ შემდეგ მასალებზე ვამყარებთ: საფრანგეთში მრავლად არის ნაპოვნი ეტლის ბორბლის მაგვარი ნივთები, ასევე საკმაო რაოდენობით მოიპოვება სან-ჟერმენის მუზეუმში (იხ. MAK, VIII, გვ. 69) პატარა ქანდაკებანი იუპიტერისა, რომელსაც ხელში ეტლის ბორბალი უკავია. პირველი ნივთები წარმოადგენს მნათობთა გამოსახულებას, ხოლო მეორენი—იუპიტერს თავისი ეტლის სიმბოლური ნიშნით. ადვილი შესაძლებელია რომ წარმართობის-დროინდელი საქართველოს აღმოსავლეთთან და დასავლეთთან მტკიცე კულტურულ-ეკონომიური ურთიერთობის ნიადაგზე მოხდა მზისა და იუპიტერის კულტის განსახლებული დროის მონაკვეთზე შერწყმა, რამაც თავისი გამონახულება ადამიანთა მორთულობისათვის დანიშნულ ნივთების დამზადებაშიც პოვა. აქ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ შერწყმულ კულტს ალბათ ღრმად არ გაუდგამს ფესვი მოსახლეობის ფართო მასებში, რასაც საქართველოს ტერიტორიაზე მსგავს გამოსახულებათა და სხვა საბუთთა იშვიათობაც ადასტურებს.

№ 5 სამარის მეორე ბალთაზე ლაპარაკს რომ მოვრჩეთ, ჩვენ მიეუთითებთ კიდევ სამიოდე ანალოგიურ ნივთზე, რომელთაგან ორი ნაპოვნია (უფრო სწორად ნასცილია) ა. ა. სპიცინის მიერ (იხ. Материалы ГАИМК-а, вып. 2-й, Древности Камы по раскопкам А. А. Спицына в 1898 г., Ленинград, 1933 год, გვ. 14, ტაბ. VI, სურ. 33 და გვ. 20, ტაბ. 11, სურ. 12) მდ. კამის დაბლობში (ზუევო და კოროსტინო), ხოლო ერთი საქართველოში, სოფ. ბორში ნაპოვნი ვინმე შემამულე მაჭავარიანის მიერ (იხ. Материалы по Археол. России № 34, Доклады читанные на Лондонском международном е' съезде историков в марте 1913 г. Петроград, 1914 г. Доклад Е. М. Придика „Новые Каказские клады“ გვ. 106 და ტაბ. VI, სურ. 9).

ზუევოსა და კოროსტინოში ნაპოვნი ბალთები გარეგანი ფორმითა და წრეხაზის სამკუთხედის მაგვარად გაგრძელებით ემსგავსება შოშეთის № 5 სამარის მეორე ბალთას.

ბორში ნაპოვნი ნივთი, დანიშნულების მხრივ, ე. მ. პრიდიკისათვის, როგორც ჩანს, გაურკვეველი დარჩენილა. აღწერს რა ბორში ნაპოვნ განძს, პრიდიკი ჩვენთვის საინტერესო ნივთის შესახებ ამბობს „Странный овальный предмет в роде петли с перекладной по середине и на девяти коротеньких ножках“ (იხ. დასახ. შრომა, გვ. 106) ერთი შეხედვითაც კი ადვილად დარწმუნდებოდა კაცი, რომ ეს „странный овальный предмет“ სხვა არაფერია თუ არა იმ ტიპის ქამრის ბალთა, რომელიც შოშეთის № 5 სამარეშია ნაპოვნი (მეორე ბალთა). ბორის ბალთას, განსხვავებით შოშეთის ბალთისაგან, ერთი კიდონი აქვს, ხოლო კაკვი მოგვაგონებს ცხოველის თავის სტილიზაციაქმნილ გამოხატულებას.

შოშეთის № 5 სამარიდან ყურადღებას იპყრობს კიდევ ორი ნივთი: ვერცხლის ხარისთავისა (იხ. სურ. 8) და ბატკნის თუ ძაღლის თავის გამოსახულებანი (ბრინჯაოსი).

აღსანიშნავია, რომ შოშეთის სასაფლაოს გათხრებმა საკმაო რაოდენობით მოგვცა ე. წ. „ცხოველური სტილის“ ნივთები. ეს სტილი ოდესღაც წმინდა სკვითურად ითვლებოდა, მაგრამ არაერთგზისმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა და გამოკვლევებმა „ცხოველური სტილის“ უამრავი ნივთები აღმოაჩინა აღმოსავლურ, არქაულ ბერძნულ და საკუთრივ იონიის ხელოვნებაში, მიკენისა და ძველი ტროას მატერიალური კულტურის ნაშთებში. უფრო მეტიც, არ არსებობენ ხალხები, რომელთაც თავისი განვითარების განსაზღვრულ საფეხურზე მეტნაკლებად უხვად არ მოეხდინათ ცხოველთა სამყაროს ასახვა რელიგიასა თუ ხელოვნებაში. ცნობილია, რომ სანამ ადამიანთა თავში ღმერთები ანთროპომორფული სახით შეიჭრებოდნენ, მანამდე ისინი ზომომორფულად იყვნენ წარმოდგენილნი. ადამიანები ზრუნავდნენ იმაზე, რომ მათი ღვთაებანი (ცხოველები) განუყრელად მათთან ახლო ყოფილიყვნენ და ამიტომ ჰქმნიდნენ მათ გამოსახულებებს, მათ ცალკეულ ორგანოთა გამოსახულებებს იმ ანგარიშით, რომ ღვთაების ცალკეულ ორგანოს ისეთივე ძალა და ძლიერება შესწევდა, როგორც მთელ ღვთაებას.

სანამ ადამიანი ჯერ კიდევ უძლური იყო გაშორებოდა ბუნების მოვლენათა მარტოოდენ დამკვირვებელის როლს, სანამ მას არ შეეძლო მოეხდინა საგანთა და მოვლენათა აბსტრაგირება, ის თავის ღვთაება—ცხოველებს ქანდაკებებისა თუ სურათების სახით გამოსახავდა ისე, როგორც ისინი ბუნებაში არსებობდნენ,

ე. ი. ამ პერიოდის ადამიანი უპირველეს ყოვლისა ნატურალისტურად უყურებდა ყოველივეს. შემდეგში, როდესაც საწარმოო იარაღების ზრდისა და განვითარების საფუძველზე ადამიანის მოაზროვნე ტენი ადვილად ახერხებს საგანთა და მოვლენათა აბსტრაქციას, ზოომორფული ღვთაებანი ადამიანის წარმოდგენაში ღებულბობენ არაბუნებრივ სახეს, ისინი გვევლინებიან სტილიზაციაქმნილად გრიფონების, ურჩხულების, ფრთოსან ცხოველთა და სხ. სახით. ეს რასაკვირველია იმას არ ნიშნავს, რომ განვითარების ამ საფეხურზე ცხოველთა ნატურალისტური წარმოდგენა ქრება. ერთიც და მეორეც ხანგრძლივად არის შემონახული კაცობრიობის ისტორიაში, რის საბუთსაც საკმაო დამაჯერებლობით იძლევა, როგორც ანტიკური ქვეყნებისა და ძველი აღმოსავლეთის ისე, კერძოდ, საქართველოს მატერიალური კულტურა.

სურ. 8. ხარის თავის ქანდაკება ვერცხლისა.

„ცხოველური სტილი“ მატერიალური კულტურის ძეგლებზე არ არის მარტო პირვანდელი რელიგიის ნაყოფი: იგი აგრეთვე ასახავს ადამიანთა საზოგადოების სამეურნეო ცხოვრებას და ხშირად იგი ძალისა და ძლიერების სიმბოლოდ იქცევა. მატერიალური კულტურის ასეთი ძეგლები საკმაო რაოდენობით დაგვიტოვეს ხეთებმა, ძველმა ეგვიპტელებმა, ასურელებმა და სხ. ფარაონთა და მეფეთა სასახლეების ალაყაფის კარებთან და ქალაქში შესასვლელებთან იშვიათი მოვლენა არ იყო ლომისა და ხარის ქანდაკებანი, რომლებიც მნახველთა შორის ნერგავდა სასახლისა თუ ქალაქის პატრონის სიმდიდრისა, ძალისა და ძლიერებისადმი რწმენას.

ჩვენ მიუთითებთ ერთერთ ეგვიპტურ სურათზე (იხ. Древний восток. Атлас по древней истории Египта, Передней Азии, Индии и Китая под ред. ак. В. В. Струве, გვ. 33. Ленинг. 1937), რომელშიაც წარმოდგენილია ფარაონ ამენხოტეპ III-ის მიერ საშინაო შემოსავლისა და დაპყრობილი ქვეყნებიდან შემოსული ხარკის შესახებ მოხსენების მიღების სცენა. ამ სურათზე ყურადღებას იპყრობს ლომისა და ხარის გამოსახულებანი, რომლებიც სხვას არაფერს ნიშნავს თუ არა იმას, რომ ხელოვანს უნდოდა შეკვეთისამებრ გადმოეცა ძლიერება და სიმდიდრე ამენხოტეპ III-სა.

ასევე უნდა იქნეს გავებული პტახოტეპ I-ის (ძველი სამეფო—5 დინასტია) აკლდამის კედლის რელიეფის ნაწილი, სადაც ცენტრალური ადგილი ხარების გამოსახულებებს უკავიათ. ანალოგიური მაგალითების დასახელება შეიძლება თითქმის ყველა ძველი ქვეყნის სინამდვილიდან (მიკენის აკროპოლის ალაყაფის კარებთან დადგმული ლომის ქანდაკებანი და სხ.).

„ცხოველური სტილის“ საწყისები ხეთებში უნდა ვეძებოთ. ეს სტილი ქართველ ტომებში უხსოვარი დროიდან არსებულა და ხანგრძლივად ყოფილა

დამკვიდრებული. სხვა უამრავ არქეოლოგიურ აღმოჩენებთან ერთად ამ აზრს ერთხელ კიდევ ამტკიცებს შოშეთის სასაფლაოს გათხრის დროს ნაპოვნი ქამრის ბალთები სტილიზებულ ცხოველთა გამოსახულებებით, წვრილფეხა ცხოველთა ბრინჯაოს ქანდაკებანი და ხარისა და კრავის (თუ ძაღლის) თავის გამოსახულებანი, რომელნიც ზემოთ მოვიხსენიეთ. შოშეთს აღმოჩენილი ხარის თავი განხილული უნდა იქნეს იმავე თვალსაზრისით, როგორითაც ძველი ქვეყნების მატერიალური კულტურის ნაშთებზე მოცემულ გამოსახულებებს მიუღიქვით. ერთნაირად სწორი უნდა იყოს მისი როგორც საკულტო, ძლიერების ან მატერიალური სიმდიდრის გამომხატველ ნივთად მიჩნევა; შესაძლებელია აგრეთვე, რომ ყველა ეს მხარე გაერთიანებული იყო მასში და კლასობრივად უკვე დანაწილებულ საზოგადოებაში მისი მატარებელი სხვებისაგან გაირჩეოდა სიმდიდრით (ჰყავდა ბევრი საქონელი და სხ.). ეს აზრი სიმართლეს მოკლებული არ უნდა იყოს თუ გავითვალისწინებთ, რომ შოშეთის № 5 სამარე, რომელშიაც ხარის თავი (ვერცხლის) იქნა აღმოჩენილი, სხვა სამარეებზე უფრო მდიდარი იყო.

გარეგანი სახის მიხედვით ჩვენ მიერ დასახელებული ხარისთავი ერთადერთია ყველა აქამდე აღმოჩენილთა შორის (ხარისთავის გამოსახულებანი აგრეთვე აღმოჩენილია კუნძულ მაიორკაზე და სხ.). რქების დასაწყისში მას ეტყობა წრედ შემოვლებული თითო ზოლი, რაც ალბათ ე. წ. „ნაზარდის“, იმ „ნაზარდის“ წარმოდგენას იძლევა, რომლის მიხედვითაც, ჩვეულებრივ, საქონლის წლოვანებას ანგარიშობენ. თუ აღნიშნული ზოლები ამ აზრით არის გაკეთებული, რასაკვირველია, მათ მხოლოდ პირობითი მნიშვნელობა ექნებოდათ, რადგან თვით რქების ზომა (სიგრძე—1,1 სანტ.) ადასტურებს, რომ ჩვენ საქმე საქმაოდ მოზრდილ საქონელთან გვაქვს. გამოირიცხული არ არის შესაძლებლობა რომ „ნაზარდი“, რომელიც ახლახან განვიხილეთ როგორც საქონლის წლოვანების აღმნიშვნელი სქემატური გამოსახულება, სრულებით სხვა მოვლენასთან არის დაკავშირებული: საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში (კერძოდ ზემო რაჭაში) დღემდე ფართოდ იყო გავრცელებული წესი, რომლის მიხედვითაც გაზაფხულზე, ხვნის დაწყების პირველ დღეს, პირველი კვალის გავლებამდე ხარებს რქებზე ჩამოაცვამდნენ სპეციალურად ამ მიზნისათვის გამომცხვარ მრგვალი ფორმის პურს. პურს ცენტრში მრგვლად ამოსჭირდნენ ისე, რომ იგი ხარს რქაზე ჩამოცმოდა, ხოლო ამონაჭერს კვალში ჩაადგებდნენ იმ რწმენით, რომ ყანა ბარაქიან მოსავალს მოიტანდა.

ადვილი საფიქრებელია, რომ შოშეთს აღმოჩენილი ვერცხლის ხარისთავის რქებზე გამოსახული „ნაზარდები“ ამ მოვლენის სქემატურ გადმოცემას ისახედეს მიზნად.

ასეა თუ ისე, ერთი რამ მაინც ცხადი ხდება არქეოლოგიური მასალების (ყაზბეგი, რაჭა და სხ.) მიხედვით: ხარის კულტი ჩვენში საკმაოდ გავრცელებული ყოფილა და ის ხალხურ ფოლკლორსაც შემოუნახავს.

ცხოველის თავის მეორე გამოსახულების (ძაღლი თუ ბატკანი) შესახებ აქ სიტყვას არ გავაგრძელებ, რადგან მისი სახეობა ჯერ კიდევ დადგენილი არ არის. აღვნიშნავ მხოლოდ იმას, რომ ის უნდა წარმოადგენდეს ამულეტს, რა-

საც მასზე არსებული პატარა ნახვრეტი და „ენაც“ გვაფიქრებინებს. ცნობილია, რომ ცხვრის გამოსახულებებს ადამიანები ატარებდნენ, როგორც „აეი თვალის“ საწინააღმდეგო ამულეტებს.

შოშეთის არქეოლოგიურმა გათხრებმა აგრეთვე დიდი რაოდენობით მოგვცა ვერცხლისა და ბრინჯაოს ფიბულები, რომელიც დიდად განსხვავდება ყობანისა და საერთოდ ჩრდილო კავკასიის ფიბულათა ტიპებისაგან. შოშეთის თითოეული ფიბულა ლითონის ორი ნაჭერისაგან არის გაკეთებული და ფორმით იგი შეილდს ემსგავსება. „შვილდის“ ანუ რკალის ერთ ბოლოზე 3—4 სპირალად შემოხვეული აქვს და შემდეგ შვილდის ბაწრის მსგავსად გადაღებული ბრინჯაოს ნემსი, რომლის თავიც, საჭიროების მიხედვით, ჩაიკეტება შვილდის მეორე მოკაუჭებულ ბოლოში. შოშეთის ყველა ფიბულის რკალები მრგვალი ან ოთხწახნაგოვანებია. „შვილდებზე“ უმრავლეს შემთხვევაში მოცემულია წიწვოვანი ორნამენტი. ამ სახის ფიბულები ნაპოვნია დას. საქართველოში (სოფ. ბორი), ჩრდ. კავკასიაში (რუხტა) და სხ. ფიბულები შოშეთის სამარებში მიცვალებულებს კისერთან ჰქონდათ. თითო სამარეში მხოლოდ თითო ფიბულა იყო.

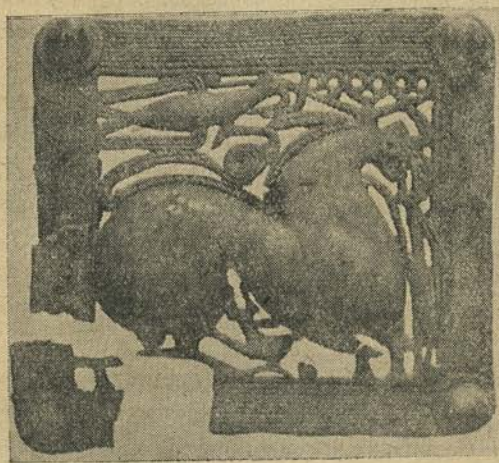
ჩვენ აქ არ შეგუდებით შოშეთის ყველა ნივთის ცალკეულ განხილვას. ეს უფრო სპეციალური გამოკვლევის საგანია. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ შოშეთის არქეოლოგიურმა გათხრებმა საკმაო რაოდენობით მოგვცა სარდიონის, შუშის, ქვისა და პასტის მძივები, კერამიკული ნაწარმი, ჩამოსაკიდებლები, ოქროს ნივთები (ერთი თვლიანი ბეჭედი და ერთიც საყურე). გარდა ამისა № 12 სამარეში ნაპოვნია იმავე ფორმის (ოთხკუთხედი) ბალთა (იხ. სურ. 9), როგორც აღმოჩენილ იქნა № 5 სამარეში. № 12 სამარის ბალთა შედარებით მომცროა (სიგრძე—12,4 სანტ., სიგანე—11,3 სანტ.), ფიგურალური გამოსახულებითაც თვალსაჩინოდ განსხვავდება № 5 სამარის ბალთისაგან. ცხოველთა გამოსახულებანი მასზე რიცხვით მართალია იმდენივეა, რამდენიც წინათ განხილულ ბალთაზე იყო, მაგრამ აქ ხარის ნაცვლად წარმოდგენილია ფრინველის ან თევზის ფიგურა, ცენტრალური ფიგურა კი აღჭურვილია სამად განშტოებული ირმის მაგვარი სტილიზებული რქებით. პირველსა და მეორე ბალთას შორის აგრეთვე საკმაო ზღვარის გავლება შეიძლება ორნამენტის მხრივ. № 5 სამარის ბალთის ორნამენტი წარმოადგენს „S“ სპირალს, № 12-ისა კი უმთავრესად ნაწნავისებური ორნამენტი.

როგორ უნდა იქნეს დათარიღებული შოშეთის ნივთები?

ცნობილია, რომ ღღემდებ ბრინჯაოს ბალთების დათარიღება ჰიპოთეზებზე იყო დამყარებული. არქეოლოგი პ. ს. უვაროვა ამ სახის ბალთებს მიაკუთვნებს ყობანის უძველესი პერიოდის ნივთებს (IX—VII საუკ. ჩვ. წელთაღრიცხვამდე — МАК VIII, გვ. 361—363). აი რას ამბობს იგი: „К древнейшему периоду причитаю также рог для питья и поясные пряжки, отнесенные мною к отделу случайных находок, которые по составу бронзы и оригинальности рисунка и форм не могут по моему крайнему убеждению принадлежать к более позднему времени“ (იხ. МАК, VIII, 367). უვაროვას აზრით, ბრინჯაოს

ბალთების წარმოების გავრცელება მანამდე იყო, სანამ რკინა შემოვიდოდა ხმარებაში. ეს დებულება რომ სიმართლეს მოკლებულია—ყოველგვარ ეჭვს გარეშეა შოშეთის არქეოლოგიური გათხრების შემდეგ, იქ ბრინჯაოს ბალთებთან ერთად საკმაო რაოდენობით არის ნაპოვნი რკინის ნივთები (აბზინდი) და ნატეხები.

სურ. 9. ბალთა სტილიზებული ცხოველებით მე-12
სამარტიდან

უფრო მეტიც, № 7 სამარეში ნახევრად რკინის ფიბულასთან ერთად აღმოჩენილ იქნა ალექსანდრე მაკედონელის ფულის მიმბაძველობით მოჭრილი ოქროს მონეტა, რომელიც საუკეთესოდ ათარიღებს არა მარტო ბალთებს, არამედ შოშეთის მთელ სასაფლაოსაც.

შოშეთს აღმოჩენილი მონეტა ერთადერთი არ არის თავისთავად. მსგავსი მონეტები აღმოჩენილია სოფ. ბორში (იხ. E. M. Придик, დასახელებული შრომა, გვ. 95) და საქართველოს მთელ რიგ სხვა ადგილებში. ეს მონეტები აღწერილი აქვს ა. ნ. ზოგრაფს („Античные золотые монеты Кавказа“, Археологические работы на новостройках, ტ. II, 1935 წ.).

მკვლევართა აზრით, ასეთი მონეტები იჭრებოდა თვით საქართველოში და წარმოადგენდა ალ. მაკედონელის ფულის დამახინჯებულ მიმბაძველობას. მონეტის ავერსზე გამოხატულია ქალ-ღმერთის ათინას დამახინჯებული თავი, ხოლო რევერსზე—ასევე დამახინჯებული ქალ-ღმერთი ნიკა.

ალ. მაკედონელის ფულის მიმბაძველობით მოჭრილი მონეტები მიეკუთვნება III—I საუკუნეებს ჩვენს წელთაღრიცხვამდე და, ეჭვს გარეშეა, ასევე უნდა იქნეს დათარიღებული შოშეთის სასაფლაოც, სადაც ეს მონეტა იქნა აღმოჩენილი. ყოველ შემთხვევაში ეს თარიღი ბევრით არ უნდა იქნეს გადატანილი III საუკუნის იქით ჩვენს წელთაღრიცხვამდე.

ორიოდე სიტყვა მიცვალებულისათვის სამარეში ფულის ჩატანების შესახებ. ეს ჩვეულება უძველეს დროში ფართოდ გავრცელებული ყოფილა და გადმონაშთის სახით ზოგიერთ ხალხებში დღესაცა გვხვდება. მიცვალებულისათვის ფულის ჩატანება დაკავშირებული იყო რწმენასთან, რომ მიცვალებულის სულმა უნდა გაიაროს საიქიოს მდინარე, რომელზედაც უსასყიდლოდ არაფერ გადაიყვანს. ასეთი რწმენის ანალოგიას ჩვენ ვიპოვებთ აპულეის ზემოთ დასახელებულ „ამურსა და ფსიქეაში“ (მნათობი № 7, 1938 წ.).

მოკვდავ ქალზე ლამაზ ფსიქეაზე განრისხებულია ქალ-ღმერთი ვენერა და ცდილობს მის დაღუპვას. რადგან ფსიქეამ ვენერას მიერ დაგებულ ყველა მახეს თავი დააღწია, ამ უკანასკნელმა ისეთი სასჯელი მოიგონა, რომ ფსიქეას ის

უთუოდ დაღუპავდა. ვენერა ავალებს ფსიქეას წავიდეს და სულთა სამეფოდან მოუტანოს პროზერპინას სილამაზის ნაწილი. მოკვდავი ქალი კარვად გრძობს ამ სასჯელის სიმწვავეს, მაგრამ მას დამრიგებლად გრძნეული კოშკი მოეველინება: ის ასწავლის თუ რა გზით უნდა წავიდეს სულთა სამეფოში, რა უნდა წაიღოს თან და როგორ უნდა დაბრუნდეს უკან. სხვათა შორის კოშკი ეუბნება ფსიქეას: „პირით სპილენძის ორი ფული წაიღე...“ (გვ. 84—85) „მალე მიცვალებულთა მდინარეს მიაღწევ, რომლის უფროსად ქარონია დაყენებული. იგი გასამრჯელოს მოითხოვს და მხოლოდ მაშინ გადაგიყვანს პატარა ნავით მეორე მხარეს. როგორც ხედავ, გარდაცვლილთა შორისაც ანგაარებაა. არც ქარონი და არც თვით დიდი ღმერთი დიტი უსასყიდლოდ არაფერს არ აკეთებენ და ღარიბმა მოკვდავმა გზისათვის ფული უნდა მოიმარაგოს...“ (გვ. 85). „გადაყვანისათვის ერთ ფულს მისცემ იმ ბინძურ მოხუცს“ (იქვე). უკან დაბრუნებისას „ძუნწ მოხუცს გადმოსაყვანად შენახული სპილენძის ფული მიეცი“ (იქვე).

აპულების რომანი სატირულია, მაგრამ იქ გამოხატულება ჰპოვა ძველი რომაელების სარწმუნოებრივმა შეხედულებებმაც.

უნდა ვიფიქროთ, რომ შოშეთს აღმოჩენილი მონეტაც მსგავს სარწმუნოებრივ ფაქტზე მიგვითითებს. შოშეთის არქეოლოგიური გათხრების გაგრძელება მეტ ნათელს მოჰყენს, როგორც ამას, ისე საქართველოს ისტორიის მთელ რიგ მნიშვნელოვან საკითხებს.

აღ. კალანდაძე

მეოლითურ და ნეოლითურ კულტურათა ნაშთები საქართველოში¹

(ოდიშის განათხარი მასალებით)

1937 წლის ნოემბერში მეცნიერებათა საკავშირო აკადემიის საქ. ფილიალის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის აკად. ნ. მარის ინსტიტუტის საწ. გეგმის თანახმად გაგზავნილ იქნა არქეოლოგიური ექსპედიცია ზუგდიდის რაიონში, ქვის ხანის ნივთიერი კულტურის ძეგლების გათხრების ჩასატარებლად სოფ. ოდიშის პლატოზე. ექსპედიციის შემადგენლობაში შედიოდნენ ამავე ინსტიტუტის მეცნიერი თანამშრომლები ნ. ზ. კილაძე და აღ. ნ. კალანდაძე, რომელთა სპეციალობის ინტერესი ძირითადად ნივთიერი კულტურის ამ რიგის ძეგლების შესწავლის სფეროში ძვეს.

ექსპედიციის მიზანი იყო, საერთოდ, გაეგრძელებინა ა. კალანდაძის მიერ 1936 წელს დაწყებული მუშაობა ზუგდიდის რაიონში ძველი და ახალი ქვის ხანის მატერიალური კულტურის ნაშთების შესწავლის დარგში, ხოლო კონკრეტულად, — ნაჩვენები წლის განმავლობაში ჩატარებულ არქეოლოგიურ დაზვერვათა შედეგების და ახლად წარმოებული გათხრების საფუძველზე დაედარებინა ანდა უარეყო ნეოლითის დროის პირველყოფილი ადამიანის სადგომის არსებობა ამავე რაიონის სოფ. ოდიშში.

აქ მოხსენებული პიროვნება მეცნ. აკად. ანთროპოლოგიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის, აგრეთვე ნ. მარის სახ. მატერიალური კულტურის ისტორიის სახელმწიფო აკადემიის მიერ (რომლის ასპირანტადაც ის ითვლებოდა), 1936 წლის ზაფხულში მივლინებული იყო გურია-სამეგრელოში პალეოლითის დაზვერვითი სამუშაოების განხორციელების თაობაზე.

როგორც ჩანს, მივლინება თემატურად ვიწრო სპეციალური იყო; მისი მოქმედების არე საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროებით იყო განსაზღვრული და თავისი ძიების გზაზე ემყარებოდა აწ უკვე ფაქტად ქცეულ, ხოლო მაშინ ჯერ კიდევ საეგებისო, მოსაზრებას გურია-სამეგრელოში პალეოლითური ნაშთების გავრცელების შესახებ. აფხაზეთში ის-ის იყო 2-3 წლის მუშაობის შედეგად დადებითად გადაწყდა პალეოლითში აფხაზეთის ტერიტორიის დასახლებულობის საკითხი². ბუნებრივია, დაისვა საკითხი ანალოგიური მუშაობის

¹ ტექნიკური მიზეზების გამო ეს ანგარიში ვერ დაიბეჭდა ენიმკი-ს „მომამის“ II ტომის 3-ე ნაკვეთში.

² იხ. С. Н. Замятнин, Палеолит Абхазии, Труды Института Абхазской культуры, выпуск X. Сухуми, 1937.

В. И. Громов, Некоторые итоги полевых исследований по палеолиту СССР в 1935 г. Сов. археол. № 2, М. Л. 1936. 189—199.

ჩატარების შესახებ უფრო სამხრეთ რაიონებში. ასეთი მუშაობა, როგორც ითქვა, ჩატარდა ნაწილობრივ გურიაში, უმეტესად კი სამეგრელოში, მდ. ენგურის მარცხენა მხარეზე.

მდ. ენგურის მარცხენა ნაპირის უძველეს და იმავე დროს უმაღლეს ტერასაზე, რომელიც, გეოლოგების დასკვნით, მინდელის გამყინვარების დროს ეკუთვნის¹, სოფ. ენწერის ძველ ალუვიონურ ნარიყში საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ზემოპალეოლითური ნაშთები იქნა აღმოჩენილ-შეგროვებული ადამიანთა სამუშაო იარაღების სახით.

ასეთივე შედეგები გვაქვს სოფ. ლიის, რუხის (ნიკოსია), თვით ზუგდიდის და ოდიშის (ლედეგების) მავალითზე, სადაც იმავე დროის (ზემო პალეოლითის) ნივთიერი კულტურის ნაშთები იქნა აღმოჩენილი.

გარდა ამისა ოდიშის ადგილსამყოფი (местонахождение), პალეოლითის გარდა, კარგად გამოსახული ნეოლითის ნაშთებსაც იძლევა.

ამგვარად, 1936 წელს ჩატარებული მუშაობის წყალობით მარტო ზუგდიდის რაიონში გვაქვს 5 ადგილსამყოფი პალეოლითის დროისა მდ. ენგურის სხვადასხვა დროის ტერასებზე² და ერთიც მდიდარი და მრავალ-კომპლექსიანი ადგილსამყოფი ახალი ქვის ხანისა ოდიშში. აქ, აღნიშნულ წელს, პირველყოფილი ადამიანის მრავალრიცხოვანი იარაღები და საყოფაცხოვრებო ნივთები იქნა შეგროვებული³, რომელთა შორის დავასახელებ I პალეოლითიდან: ა) ტრაპეციის მაგვარ, კაჟის მიკროლითური ორფერდობა ლამელების განივ კვეთილებს რეტუშირებული არაპარალელური მხარეებით, რომლებიც, უქვე-ლია, გარკვეული სახის იარაღის (მაგ. ნამგლის და მისთანათა) ცალკეულ დეტალებს წარმოადგენს; ბ) კაჟისავე ხერხებს მოგრძო ლამელების მკრელ გვერდებზე გაფორმებულს; გ) თავისებურ საჭრისებს მოგრძო ტრაპეციის მოყვანილობისა, დამახასიათებელი სასაჭრისო ნახეთქით და დამაჩლუნგებელი რეტუშით ერთ კუთხეში; დ) საჭრისებს, შუალა, ხიწვიანი და სხვადასხვა ტიპისას; ე) საფხეკებს სხვადასხვა ტიპისას; ვ) ნუკლეუსის მაგვარ მასიურ მკრელ იარაღებს; ზ) კომპრესორებს რეტუშისათვის; თ) ნუკლეუსებს; ი) უამრავ რეტუშირებულ ლამელებს და ანატეკებს და სხვ. II ნეოლითიდან: ა) გახეხილ (отшлифованные) ნაჯახებს; ბ) ხელნაჯახებს; გ) ხელჩაქურჩებს; დ) სატეხებს; ე) თოხ-წერაქვის მაგვარ მიწის სამუშაო იარაღებს (мотыгообразные); ვ) დიდი ზომის მაკროლითურ იარაღებს; ზ) იარაღების სახეხ და სალეს ინსტრუმენტებს; თ) ფილთაქვებს (пестики); ი) ხელწისკვილის ქვებს (жернова); კ) გრდემლებს, დამტვრეულ იარაღთა უამრავ ნაწილებს, წარმოების ნარჩენს და სხვა მრავალს⁴.

¹ Б. Ф. Мефферт, Геологические исследования в Мингрелии, Труды Гл. Геолого-Разведочного Управл. ВСНХ СССР, вып. 64, М.-Лнгрл., 1931 г.

² ენწერის ადგილსამყოფი, როგორც ითქვა, მოთავსებულია მინდელის ტერასაზე, ლიისა და ზუგდიდის—რისისაზე, ხოლო რუხი კი—ეჯურმის ტერასაზე.

³ ხაზს ვუსვამ ამ სიტყვას იმიტომ, რომ ყველა ეს ნივთები დედამიწის ზედაპირიდან ანაკრეფით და შეგროვდნა და არა საჭირო გათხრების შედეგად მოპოვებული.

⁴ ჩამოთვლილი ნივთები ინახება МАЭ-ს (ლენინგრადში) წინანისტორიული არქეოლოგიის განყოფილების კოლექციების სარეზერვო ფონდში 5491, 5492 და 5493 ნომრებს ქვეშ.

ცხადია, უბრალო ჩამოთვლაც კი ამ იარაღებისა გარკვევით მიგვითითებს ოდიშის ადგილსამყოფის განსაკუთრებულ მნიშვნელობაზე, მით უმეტეს ჩვენი ტერიტორიისათვის.

საჭირო იყო გარკვეულიყო საკითხი, თუ რამდენ კულტურულ ფენასთან გვაქვს აქ საქმე და აღნიშნული ნაშთები როგორი მორიგეობით განლაგდება არსებული ფენებისა მიხედვით; უფრო მოკლედ, აუცილებელი იყო ამ ადგილსამყოფის არქეოლოგიური სტრატეგრაფიის დადგენა.

ამ ამოცანის გადაჭრა თავისთავზე აიღო ჩვენი ინსტიტუტის ექსპედიციამ, რომელსაც, უნდა ხაზგასმით აღინიშნოს, არაერთიანი მემკვიდრეობა ქვის ხანის კლევვაძეებისა ამ ტერიტორიაზე, გარდა 1936 წელს წარმოებულ დაზვერვითი სამუშაოსი, არ გააჩნდა.

ზუგდიდის არქეოლოგიური ექსპედიცია შეუდგა გათხრით სამუშაოებს ოდიშის ზეგანზე 1937 წლის 24 ნოემბერს.

სოფ. ოდიში, რომელსაც ძველად ლედგებობას ანუ დგებუაძეების სოფელს ეძახდნენ, საკმაოდ დიდი და ამდენადვე ლამაზი სოფელია. სახელწოდება ოდიში მას მიეცა საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ. ის მდებარეობს ქ. ზუგდიდიდან 6 კილომეტრის მანძილზე ჩრდ.-აღმოსავლეთით, მდ. ჯუმის მარჯვენა ნაპირის შემადგენლობაზე. თვით ადგილი, სადაც გათხრები იქნა წარმოებულნი, ამ სოფლის ბოლოზეა, ესაზღვრება სოფ. კორცხელს, და წარმოადგენს სავსებით თავსწორ მთაგანს თუ ზეგანს („პლატო“), რომელიც აღმოსავლეთ და სამხ.-აღმოსავლ. მხრით დიდი დაცემის კუთხით მსწრაფლ ეშვება მდ. ჯუმის დაბლობისაკენ, ჩრდილო დასავლეთი მხრიდან იკრავს ყრუ ხევს, ხოლო დასავლეთისა და სამხრეთ დასავლეთის მიმართულებით (ზუგდიდისაკენ) თანდათანობით, დახრის უმნიშვნელო კუთხით, ეშვება და ბოლოს ერწყმის მდ. ენგურის მარცხენა ნაპირის რისის ტერასას. ზეგანის სიმაღლე შ. ზღვის დონედან 273 მეტრს აღწევს; ჩრდილოეთის განივი 59° 30'-ია, ხოლო აღმოსავლეთის სიგრძედი 42° 30'¹. ფლორა კოლხიდის ზეგნების ლანდშაფტის დამახასიათებელია და მისგან არაფრით არ განსხვავდება. თვით ადგილი ყოველმხრივ გაშლილია, ახლავს კარგი სასმელი მთის წყაროები, ნიადაგი არცთუ მწირია, ხოლო ჰავა ზღვისა და ალპიური მთების ნორმალურ რბილ შეზავებას წარმოადგენს. ყველა ეს ბუნებრივ-კლიმატური მონაცემი ადგილს ათვისებისათვის იმ თავითვე ზედმიწევნით სასარგებლოდ ხდიდა.

ზეგანის მთელი ვარგისი ფართობი დღეს ოდიშის კოლმეურნეობის ჩაისა და თამბაქოს პლანტაციებისთვისაა გამოყენებული. დარჩენილი იყო დაუმუშავებლად მხოლოდ პლატოს აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდობის გასწვრივ არსებული ვიწრო ზოლი (დაახლოებით ზომით 100,0×8,0 მეტრზე), რომელიც ღრმა მოხუცების გადმოცემით აგრეთვე იხვნებოდა ამ 40—50 წლის წინათ.

¹ იხ. საქ. 5. ვერსიანი რუკა Г 6, აგრეთვე Б. Ф. Мещеряков-ის დასახელებულ შრომასთან თანდართული სამეგრელოს გეოლოგიური რუკა.

ექსპედიციის 15 დღის მუშაობის შედეგად აქ გათხრილ იქნა 150 კვად. მეტრამდე ფართობი; აგრეთვე ნაშთების გავრცელების საზღვრების გამოსარკვევად გათხრების მთავარი კერის ირგვლივ გათხრილ იქნა 4 შურფი, რის შედეგად აღვილი წარმოსაღვენი შეიქნა ნაშთების განლაგების ლოკალური ხასიათი.

უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ადგილზე ტექნიკური კულტურების და ამისთვის საჭირო მიწის მძრალად მოხვნისა გამო, მთავარი კერა, სადაც, ბუნებრივია, უნდა ვიგულისხმოთ ნაპოვნთა ცოტად თუ ბევრად კონცენტრირებული კომპლექსი და შეიძლება საცხოვრებელიც, უკვე განადგურებული და მეცნიერებისათვის საბოლოოდ დაკარგულია. ამიტომ ჩვენ იძულებული ვაგვხდით დავკმაყოფილებულიყავით მისი (მთავარი კერის) მხოლოდ პერიფერიით, რომლისგან წარმოშობილი კულტურული ნაშთების მთავარი მანკი, საქმის ასეთი ვითარებისა გამო, მათ ცალმხრივობაში მდგომარეობს; ასე, მაგალითად, ჩვენ არა ვვაქვს მონაცემები ანთროპოლოგიური, არც პალეონთოლოგიური ხასიათისა, არაფერი შემონახულა აგრეთვე ნეოლითის დროის თავისებური საცხოვრებელი კომპლექსიდან, რის გამოც ჩვენ ძალიან შებოჭილი ვართ ცოტად თუ ბევრად თავისუფალ მსჯელობაში და იძულებული ვართ პირველყოფილ ოდიშელთა მატერიალური ცხოვრების განსაზღვრულ მხარეებზე მათი წარმოების იარაღთა და ზოგიერთ საყოფაცხოვრებო მნიშვნელობის დანაშთის მიხედვით ვიმსჯელოთ.

1937 წლის გათხრების საშუალებით მოპოვებულ მასალებს, 1936 წლის მასალებთან ერთად (ესენი მნიშვნელოვნად ავსებენ ერთიმეორეს), ჩვენ ქვის საუკუნის ორ სხვადასხვა, მაგრამ ერთიმეორის მომდევნო პერიოდებს ვაკუთვნებთ, რომლებიც, ტექნიკის პროგრესის თვალსაზრისით, ავტოხთონური მოსახლეობის მატერიალურ ცხოვრებაში მწარმოებელი ძალების იმანენტური განვითარების ორ სხვადასხვა სტადიას შეესაბამება. ეს პერიოდები გახლავთ პალეოლითი (ამ შემთხვევაში ჩვენ ვვაქვს მისი დასასრული, ე.წ. ტარდენუაზის ეპოქა) და ნეოლითი.

უფრო სწორედ, ოდიშის სადგომის სახით, ერთი მხრით, ჩვენ საქმე ვვაქვს ე. წ. მეზოლითურ (კავკასიაში პირველად აღმოჩენილ) კულტურასთან, რომელიც მოასწავებს პლეისტოცენის (ძვ. მეოთხეულის) დასასრულს და თავისი მიკროლითური ინვენტარის გაბატონებული მდგომარეობით წარმოადგენს ძველიდან ახალი ქვის ხანაში კანონზომიერ გარდამავალ საფეხურს¹; ხოლო მეორეს

¹ იხ. П. П. Ефименко, Дородовое общество, изв. ГАИМК, вып. 79, 1934 წ. М.-Лен-град.

Г. Обермайер, Доисторический человек, т. I, СПб, 1913 წ. გვ. 242—253.

Г. и А. де Мортилье, Доисторическая жизнь, СПб, 1903 წ.

H. Breuil, Les subdivisions paleolithique supérieur et leur signification; Congr. Intern. prehist., Geneve, 1912, გვ. 165—238

R. Schmidt, Die Grundlagen für die Diluvialchronologie und paläoethnologie Westeuropas, Z. F. Ethn. 1911 წ. გვ. 945 და შემდეგი.

Déchelette, J. Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et galloromaine, Archéologie préhistorique, Paris, 1925 წ.

В. А. Городцов, Археология, т. I, Каменный период, Госуд. изд-ство, М.—Лен-град, 1923 წ. გვ. 303—396.

მზრით— ახალი ქვის ხანის ნაშთებთან სამუშაო იარაღთა განვითარებული ფორმებით, რომელთა ფიქსირება აგრეთვე პირველად ხდება ამიერ-კავკასიის მატერიალური კულტურის განვითარების ისტორიაში.

მეზოლითის განეკუთვნება აქ მოპოვებული კაყის ინვენტარის უმრავლესობა, რომელთა შორის დომინირებულ მნიშვნელობას იძენს გეომეტრიული მოხაზულობის მიკროლითური იარაღები და მათი ცალკეული ნაწილები¹.

არ შეეჩერდებით აქ წარმოდგენილ ზოგიერთ იარაღთა დახასიათებაზე; რამდენიმე სიტყვას ვიტყვით მხოლოდ მოპოვებული კომპლექსის წამყვან ფორმებზე, რომელთა შორის პირველი ადგილი ტრაპეციის მავგარ მიკროლითებს უჭირავთ; ესენი წარმოადგენენ მიკროლითური ლამელების განივ კვეთილებს (сечения микролитических пластинок) ტრაპეციის ან ქვეტრაპეციის, იშვიათად კი სამკუთხედის ფორმისა; მათი უმეტესობა გაფორმებულია ორფერდა (двускатное) ლამელების განივ კვეთილზე; იშვიათად გვხვდება სამ, და მით უმეტეს, ოთხფერდობიანი კვეთილები ლამელებისა. ტრაპეციის არაპარალელური მხარეები (გვერდები), გამონაკლისის გარეშე, როგორც წესი, ატარებს სუფთა ბეჯით რეტუმს, რომელიც უფრო მაღალი და შეწეულია ლამელის წიბოს დასწვრივ. ამიტომ ეს არაპარალელური გვერდები იშვიათად წარმოადგენენ სწორ ხაზს—ისინი შუა ნაწილით დროდადრო შესამჩნევად არიან შეწეული ტრაპეციის შიგნით; მათ არ გააჩნიათ ამონატკეციები (выщербины), რომ ვევბოვნა კვალი იარაღის ამ ნაწილით გამოყენებისა; დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ეს მხარეები სავანგებოდ არის დაჩლუნგებული; ისინი უფრო გრძელია, ვიდრე პარალელურნი; ეს უკანასკნელნი ძალიან გათხლებულნი და ამიტომ საკმაოდ მჭრელნი არიან; რეტუში მათ არა აქვთ; სამაგიეროდ მათზე შესამჩნევია ადგილ-ადგილ ამონატკეციები, რომლებიც, ყოველ გვეს გარეშეა. მიღებულია მათი მავარ მასალაზე ხმარება-გამოყენების შედეგად. ასევე მზრუნველობითაა დამუშავებული სეგმენტის მავგარი მიკროლითებიც, რომელთა რკალი დამაჩლუნგებელი რეტუშითაა დამუშავებული, ხოლო ქორდა ძალიან გათხლებულ, მკვეთავ სამუშაო პირს წარმოადგენს. ეს საგნები წარმოადგენენ არა დამოუკიდებელ იარაღებს (ამისთვის ისინი ძალიან მინიატურულნი არიან), არამედ უკანასკნელთა ცალკეულ დეტალებს, ნაწილებს, მათ აღკაზმულობას (оснащение); ასე მაგ., იმათ თავბოლოშექცევით და რეტუშირებული ნაწილების ერთიმეორეზე თანმიყოლებით ჩასდებდნენ ხოლმე ხის, ძვლის ან სხვა რაიმე მასალის საამისოდ გვერდებ ამოღარულ ჩარჩოში, გაამაგრებდნენ მასში ფისით, კუბრით. ან სხვა რომელიმე შემაკავშირებელი მასალით და ასე ამგვარად აღწევდნენ მშვილდისრის წვერის, დანის ხერხის და სხვა მსგავსი იარაღების სრული სახის მიღებას². სწორედ ამის გამო სათანადო ლიტერატურაში მათ აღსა-

¹ იხ. A. de Mortillet, Les petites silex taillés à contours géométrique, trouvés en Europe, Asie et Afrique, Revue mensuelle de L'école d'anthropologie de Paris, sixième année, XI—15/XI, 1896 წ.

² იხ. С. Н. Биби́ков, Предварительный отчет о работе Крымской экспедиции 1935 г., Советская археология, № 1, изд. АН СССР, М.-Ленинград. 1936. стр. 195—212 აგრეთვე Leakey L. S. B. The Stone Age Cultures of Kenya Colony, Cambridge Univ. Press. 1931 წ. XIII.

ნიშნავად განმტკიცდა სახელწოდება: იარაღის აღსაკაზმავი საღებო ანუ ჩასართო (вкладыши для оснащения орудий).

ამავე სერიას მიეკუთვნება tranchet-ის ტიპის მინიატურული ეგზემპლარები, შავი გამჭვირვალე ობსიდიანისაგან გაკეთებულნი, რომელთაც ერთი (ზურგის) მხარე თანამიმდევრობითი მცოცავი რეტუშით (ползучая ретушь) აქვთ გაფორმებული; თეორეტულად ეს სახეებიც იარაღთა დეტალებს უნდა წარმოადგენდნენ, ხოლო თუ როგორი იყო მათი პრაქტიკული გამოყენება, ეს ჯერჯერობით გაურკვეველი რჩება.

გარდა ამისა, ჩვენ გვაქვს საკმაოდ მრავალრიცხოვანი სერია მეზოლითისათვის ფრიად დამახასიათებელი საჭრისებისა, რომლებიც ფორმით იმავე, მხოლოდ მოგრძო ტრაპეციებს მოგვავაგონებს; ლამელას ორივე ბოლოს, უფრო ხშირად ერთს, აქვს განივი წმინდა რეტუში, ხოლო გვერდზე კი ჩვეულებრივი სიგრძივი სასაჭრისო ნახეთქი (резновый скот). საჭრისების გაფორმების ასეთი ხერხი ყველაზე მეტად ამ პერიოდში იყო გავრცელებული.

ოდიშის მეზოლითისავე კოლექციას ეკუთვნის პატარა ზომის საგულდაგულოდ შესრულებული სხვადასხვა ტიპის საფხეკები, კაყისა და ობსიდიანისა. ამავე მასალის წვრილი სახვრეტები, კომპრესორები, ნუკლეუსები, როგორც პრიზმისებური, ისე კონუსისებური, უამრავი წვეტანები, ლამელები თავგვერდებრეტუშირებული, როგორც მიკროლითური, ისე დიდი ზომისა და მრავალი სხვა სახეები, რომელთა ადგილობრივი წარმოება არავითარ დავას არ იწვევს. ყველა ეს ერთად აღებული წარმოადგენს ერთიან, მონოლითურ კომპლექსს— შინაგანი კავშირით ურთიერთზე მჭიდროდ დამოკიდებულს—სამეურნეო შეიარაღებას იმდროინდელი ადამიანისა.

ამ მხრივ ოდიშის მეზოლითური სადგომი ენათესავება ხმელთაშუაზღვის პროვინციის¹, მცირე აზიის და აგრეთვე ყირიმის ანალოგიურ სადგომებს (შან-კობა, ფატმაკობა და სხვა). მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენი სადგომი უკანასკნელებზე გაცილებით ღარიბია (მას არ გააჩნია არავითარი პალეო-ანთროპოლოგიური, პალეონთოლოგიური, ყოფაცხოვრების, ხელოვნების და სხვა მონაცემები), ეს ნათესაობა და კულტურის ერთიანობა მაინც საკმაოდ მტკიცეა ისეთი დიდი და მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივი ფაქტორის ერთგვარობის წყალობით, როგორსაც წარმოების საშუალებათა წარმოება შეადგენს.

ოდიშის ნეოლითური მოსახლეობის იარაღებიდან დავასახელებთ: ა) ქვის ბეჯითად გახეხილ-გაპრიალეზულ ნაჯახებს, როგორც მასივური, ოდნავ მომრგვალებული ყუით, ისე ვიწრო ყუით და ფართო, ნახევრად ოვალური ფორმის სამუშაო პირით; მათ შორის განსაკუთრებული ადგილი უკავია ქარბი მუქი მწვანე ფერის რიყის ქვის მასალისაგან გაკეთებულ, შუაში ყუა-გახვრეტულ კომბინირებულ იარაღებს (გვაქვს მხოლოდ ორი იარაღის თითო ფრაგმენტი), რომლებზედაც დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ მათ ერთ ბოლოზე ნაჯახი უნდა ყოფილიყო გამოყვანილი (ეს უდავოდ), ხოლო მეორე მხარეზე შეიძლება ჩაქუჩი

¹ ხმელთაშუაზღვის და ატლანტიკის პროვინციის გამოყოფა-დადგენის შესახებ იხ. ჰ. ბროლის ზემოთდასახელებული შრომა.

ანდა წერაქვის მაგვარი პატარა იარაღი; ბ) ვიწრო ყუიან, ორ მხრივ ამობურთულ, მასივურ, კარგად გახეხილ სატენებს; აგრეთვე პატარა ზომის, მოგრძო ტრაპეციის მაგვარ სატენებს—მკვრივი ქვიშაქვისაგან გაკეთებულებს; გ) Pic-ის ტიპის იარაღებს, რომლებიც ფორმით წერაქვს მოგვაგონებს; დ) ხელჩაქურჩებს (отбойники), ე) სახნისის ფორმის მიწის სამუშაო იარაღებს დამახასიათებელი ფრთებით, ტანით და გრძელი ოვალური სამუშაო პირით; ვ) ხელნაჯახებს (ручные рубила) Coup de poing-ის ტიპისა, კაყისაგან გაკეთებულს; ზ) დიდი ზომის მაკროლოთურ იარაღებს; აგრეთვე ნაჯახებისა და სხვა იარაღების სამუშაო პირების ასალესად გამოყენებულ მკვრივ ქვიშაქვებს (песчаники), დიორიტის გრდემლებს, ფილთაქვებს (100-მდე ეგზემპ.), ხელის წისქვილის ქვებს და მრავალ სხვას, რომლებიც ესოდენ უხვად მოიპოვება ამ სადგომზე. ამას თუ დაეუმატებთ წარმოებაში გაფუჭებულს, აგრეთვე დაუმთავრებელ იარაღებს, ანატკეც-ანამტკრევეებსა და წარმოების უამრავ ნარჩენს, ჩვენს წინ წარმოსდგება საკმაო შესაძლებლობის მქონე სახელოსნო, რომელიც ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ასრულებდა თავის დანიშნულებას.

პირველყოფილი ოდიშის ნივთიერი კულტურის ნაშთებში განსაკუთრებული ადგილი უკავია ძველს, უდავოდ ნეოლითურ კერამიკას. მართალია, ასეთი რიგის ნაპოვნთა რიცხვი ძალიან მცირეა, და რაც არის, ისიც უკიდურეს ფრაგმენტულ მდგომარეობაშია, რის გამოც მისი რესტავრაცია თითქმის შეუძლებლად მიგვაჩნია, მაგრამ ცოტა რისიმე ვაგება მაინც შეიძლება; ასე, მაგ., ნაპოვნია ძირის ფრაგმენტები, რომლებიც ჭურჭლის ბრტყელ ფსკერზე მივითითებენ; თიხის ჭურჭელთა უმეტესობა, თუ მთლიანად არა, უყურო უნდა ყოფილიყო, რის მივივრად მათ ყურის მხოლოდ ჩანასახი (ოდნავ შესამჩნევი მორჩების სახით) გააჩნიათ. ჭურჭლის ფრაგმენტებს (და, მავსადამე, მთლიან ჭურჭელსაც) არა აქვთ გადმოკეცილი პირი (венчик) რის გამოც მათი კიდე არაფრით არ განსხვავდება გვერდის, კედლის ნაწილებისაგან. თიხა ზედმიწევნით სუსტი გამოწვის ნიშნებს ატარებს,—რაც მისი ცუდი შემონახულობის ერთ-ერთი მიზეზია; სიმაგრის გულისათვის თიხაში გარეულია რომელიღაც ბრჭყვიალა დაქუცმაცებული ნივთიერება (შეიძლება დანაყილი ობსიდიანი ან კიდევ ქარსი). ორნამენტი საკმაოდ პრიმიტიულია: ჭურჭლის კიდეზე აღმაცერად დასმული ხშირი კბილანები (зубчатый орнамент); გარეთა კედლებზე ექვატორს ზემოდან ურთიერთშორის პარალელური წყვეტილი ტეხილი ხაზები, ზოგჯერ ტალღისებური ხაზები, იშვიათად ზიგზაგი. უქვევლია, ორნამენტი დასმულია იმ წამსვე, ჭურჭლის გაფორმებისას, ვინემ თიხა გაშრებოდა.

ხსენებული სამუშაო იარაღების და საყოფაცხოვრებო ნივთების დაწვრილებითი დახასიათება და მათი ფუნქციის გამორკვევა რომ განზე დაეტოვოთ, მარტო მათი ჩამოთვლა არის საკმარისი დასკვნისათვის, რომ ოდიშის ნეოლითის დროის სადგომის მკვიდრთ საკმაოდ განვითარებული სამეურნეო კულტურა ჰქონიათ, რომელშიაც პირველ ადგილზე უცილობლად მიწათმოქმედება ყოფილა დაყენებული (ფილთაქვების, ხელის წისქვილის ქვების, მიწის სამუშაო

იარაღების და სხვათა პოვნის ფაქტი). გარდა ამისა კერამიკული ნაწარმის პირველი ნიშნები მეჯოგეობაზეც შეიძლება მიგვიითიებდეს.

ჩვენ ზევით მკაცრად გავმიჯნეთ ერთიმეორისაგან ოდიშის ერთი და იმავე სადგომის მეზოლითური და ნეოლითური კულტურები, რისთვისაც დავკმაყოფილდით იარაღის მორფოლოგიისა და ტიპოლოგიის თვალსაზრისზე დადგომით. დასკვნების მეტი სიმტკიცისათვის, გარდა ამ ცალმხრივი და მითმანკიერი თვალსაზრისისა, საჭირო იყო დამაჯერებელი სტრატეგრაფიული მომენტის მოშველება. მაგრამ, სამწუხაროდ, ასეთი აბსოლუტურად დამაჯერებელი სტრატეგრაფიული საბუთების უქონლობა ჩვენ რამდენიმედ გვბოკავს ძეგლის შედარებითი დათარიღების საკითხში. მიუხედავად ამისა, საქმის ფაქტიური ვითარების სწორად გაშუქების მიზნით, ჩვენ ვალდებული ვართ აღვნიშნოთ შემდეგი:

თუ ვათხრების ქრილებს (პროფილებს) დავაკვირდებით, დავინახავთ, რომ პირველი ფენა, კორდიანი შრე (Дерновий слой) 4-5 სანტიმეტრის სიმძლავრით, კულტურულ ნაშთებს თითქმის არ შეიცავს;

მეორე ფენა—მსხვილმარცვლოვანი შავნიადავიანი ფენა, დამუშავებული (მძრალად ხენის შედეგად) ნაშალი მიწა 0,40-0,45 მეტრის სიმძლ., შეიცავს ნაპოვნთა უმეტესობას, როგორც მეზოლითის, ისე ნეოლითის ნაშთებისას, ერთიმეორეში არეულს, ისე რომ მათი გამყოფი, გამაცალკევებელი შრე (თუ ოდესმე ასეთი არსებობდა) არ იყო შესამჩნევი.

ამის შემდეგ, უფრო ღრმად მიდის კულტურული ნაშთებისაგან თავისუფალი, დიდი სიმძლავრის ფენა წითელი თიხისა (ლატერიტი?). ზოგიერთი ნაშთები თუ ეხება მხოლოდ ამ უკანასკნელი ფენის ზემო ნაწილს, მაშასადამე, რიგით მეორე ფენა იძლევა ძირითადად ორივე კულტურის ნაშთებს; მაგრამ მაშინ, როდესაც ნეოლითური ნაშთები ვრცელდება მის ცენტრალურ და ზემო ნაწილში, მეზოლითის მიკროლითური ინვენტარი იჭერს ამ ფენის ქვედა ჰორიზონტს და ადვილად აღწევს ლატერიტის ზემო ჰორიზონტამდეც კი. მართლაც ძნელი დასაჯერებელია ტიპური მიკროლითური იარაღებისა და შედარებით განვითარებული კერამიკული ნაწარმის თანარსებობა. ამ მოსაზრების დასარღვევად არ კმარა იმის აღნიშვნა, რომ ამ, უქველად სხვადასხვა დროის კულტურის ნაშთებს, არ ჰყოფს ერთიმეორისაგან ცოტად თუ ბევრად მძლავრი შრე. ეს გარემოება უწინარეს ყოვლისა მიგვითითებს იმაზე, რომ აქ პლეისტოცენის გოლოცენით შეცვლა ალბათ არ იყო დაკავშირებული ღრმა ტექტონიკურ და დენუდაციურ მოვლენებთან. ალბათ ჩვენთვის საინტერესო სამეგრელოს გეოგრაფიულ ფაციას არ განუცდია კავკასიის ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყნებისთვის ჩვეული გამყინვარების პერიოდების მძაფრი მოქმედება. მით უფრო საეჭვოა ვაჭრის გამყინვარების ვავლენის ვარაუდი, რომელიც თავისი სუსტი დიაპაზონით გაცილებით ჩამორჩება წინამოვალ გამყინვარებათა პერიოდებს. ამიტომაც, რომ ხელსაყრელ გეოგრაფიულ ზონაში მოქცეულ, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ბუნების მიერ განებივრებულ ამიერ-კავკასიის „წინა ისტორიულ“ მატერიალურ კულტურას, ჩრდილოეთის

ქვეყნების მატერიალური კულტურისაგან განსხვავებით, წინსვლის გაცილებით სწრაფი ნაბიჯები ახასიათებს, ანუ, სხვანაირად, ერთი და იმავე კულტურის წარმოშობა-განვითარებისათვის ამიერ-კავკასიას გაცილებით ნაკლები დრო სჭირდებოდა, ვიდრე ზემოხსენებულ ქვეყნებს. შეიძლება ამით აიხსნებოდეს საქართველოს პალეოლითის შედარებით მოკლე გზა დას. ევროპისა და საბჭოთა კავშირის ჩრდილოეთი რაიონების სინქრონული მოვლენების ხანგრძლივი განვითარების ფონზე. ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს, რამდენადაც შეიძლება მსჯელობა ერთი სადგომის მიხედვით, სამეგრელოს ნეოლითის მაგალითზე, სადაც ჩვენ მოწმე ვართ ერთ ფენაში, ერთი მეორის გვერდით, ამ კულტურის პირვანდელი და განვითარებული ფორმებისა.

25.III.38 წ.

ტფილისი.

პლ. კალანდიაძე

არმაზის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1938 წელს

(ინფორმაციული ცნობა)

1937 წელს ჩატარებულმა გათხრებმა არმაზში ფართო საწყისი მისცა შთელი მცხეთის რაიონის—საქართველოს უძველესი კულტურული ცენტრის, მისი დედაქალაქის—არქეოლოგიურად შესწავლის მეტად საჭირო და საპატიო საქმეს. საკმარისია მოვიგონოთ ჩვენი ინსტიტუტის იმავე არმაზის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1938 წლის კამპანია და მცხეთა-სამთავროს სამარხების გათხრები, რომელსაც ესოდენ დიდი დიაპაზონი მიეცა მეცნიერებაში ჩვენი კულტურული წარსულის შესახებ.

არმაზის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1937 წლის მოღვაწეობაზე თავის დროზე ნათქვამი იყო ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის ბექდვიტის ორგანოში¹; ამ ჯერად ჩვენს მიზანს შეადგენს დაინტერესებულთა ყურადღება შევაჩეროთ ხსენებული ექსპედიციის მიერ 1938 წელს ჩატარებულ მუშაობაზე.

არმაზის მიდამოებში დაწყებულ კვლევა-ძიებას, უნდა ითქვას, კარგი ბედი ერგო, რაც, სამწუხაროდ, არ სწყალობს ჩვენში არსებულ არქეოლოგიურ ობიექტებს. ხშირად გვაქვს ისეთი მდგომარეობა, როდესაც ერთდროულად ხელს ვკიდებთ რამდენიმე ობიექტის შესწავლას, რის გამოც გვიხდება ყურადღების გაფანტვა, რიცხვობრივი მაჩვენებლებისათვის გამოკიდება, მატერიალური და სულიერი ძალების დაქსაქსვა და სხვ. ამის შედეგია ის რომ ღლეისთვის ჩვენს რესპუბლიკაში რამდენიმე არქეოლოგიური ობიექტის გათხრა დაწყებული, მხოლოდ არც ერთი კი დამთავრებული არ არის.

რომ არაფერი ვთქვათ იმაზე, რომ საქმის ასეთი დაყენება ინტერესს უკარგავს, სიახლეს და სრულყოფილობას ართმევს წიალში არსებულ და საკვლევად გამიზნულ ნივთიერ ძეგლებს, ამავე დროს ის ჩვენს მცირე ძალებს საკვლევნი საგნისადმი არასერიოზულ მიდგომას, საკითხების ბოლომდე მოუფიქრებლობას და ნაადრევ დასკვნებს აჩვენებს და, მაშასადამე, საბჭოთა მეცნიერისათვის შეუფერებელ, მაინც ტრადიციას უნერგავს.

უთუოდ ფრიად კარგი საქმე გააკეთა ინსტიტუტმა, როდესაც ის ასე გულმოდგინედ შეუდგა მცხეთის რაიონის ისტორიამდელი და ისტორიული წარსულის შესწავლას.

¹ იხ. აკად. ნ. მარის სახ. ენიმეკის მოამბე, ტფ., 1937 წ. ტ. II, ნაკვ. 3, გვ. 365—400.

მთელი ამ მუშაობის ფონზე რელიეფურად ინაკვეთება არმაზის ორი არქეოლოგიური კამპანია (1937 და 1938 წწ.) და მათი მეტად ხელშესახები შედეგები.

არმაზის არქეოლოგიური ექსპედიციის შემადგენლობა 1938 წელს ასეთი იყო:

1. აღ. კალანდაძე, ენიმკი-ს მეც. თანამშრ., ექსპედ. ხელმძღვანელი;
 2. გ. ლომთათიძე—ამავე ინსტიტუტის ასპირანტი;
 3. ირ. ქავთარაძე—ხელშეკრულებით მომუშავე არქიტექტორი;
 4. ი. პახომოვი—ხელშეკრულებით მომუშავე ფოტოგრაფი, აწ უკვე ენიმკი-ს თანამშრომელი და
 5. ნ. ღამბაშიძე—ტოპოგრაფი, გარიგებით მომუშავე.
- გარდა ამისა ინსტიტუტის მიერ ექსპედიციაში მოკლე ვადით მივლინებული იყო ნ. ხოშტარია.

ექსპედიცია გაემგზავრა სამუშაოთა ადგილზე 1938 წლის 15 ივლისს და დაჰყო იქ იმავე წლის 21 სექტემბრამდე.

თავისი მუშაობის მიზანს ექსპედიცია შემდეგნაირად განსაზღვრავდა:

1. სააბაზანო ნაგებობის გათხრების დასრულება;
2. იმ სამარხი-ქვაყუთების გათხრა, რომლებიც აბანოს გათხრების რაიონში გვხვდება და

3. სარეკონსტრუქციო სამუშაოების წარმოება მცხეთა-არმაზის რაიონში ნივთიერი კულტურის ჯერ უცნობი ძეგლების რეგისტრაციისა და წინასწარი აღწერის მიზნით.

როგორც უწინ გვქონდა აღნიშნული (იხ. იგივე მოამბე, გვ. 371) 1937 წ. აღნიშნული ნაგებობის მხოლოდ ნაწილის, დაახლ. ნახევარზე ცოტა მეტის, გათხრა მოესწრო; მისი მეორე ნახევარი (აღმოსავლეთი ნაწილი)—არა ნაკლებ საინტერესო თავისი გეგმით და დანიშნულებით, წელს გაითხარა.

ვინაიდან არმაზის აბანოს შესახებ 1937 და 1938 წლ. გათხრების მიხედვით ჩვენ მიერ სპეციალური შრომა მზადდება, ამიტომ მის შესახებ აქ სიტყვას აღარ განვევრცობთ; გაკვრით აღვნიშნავთ მხოლოდ შემდეგს.

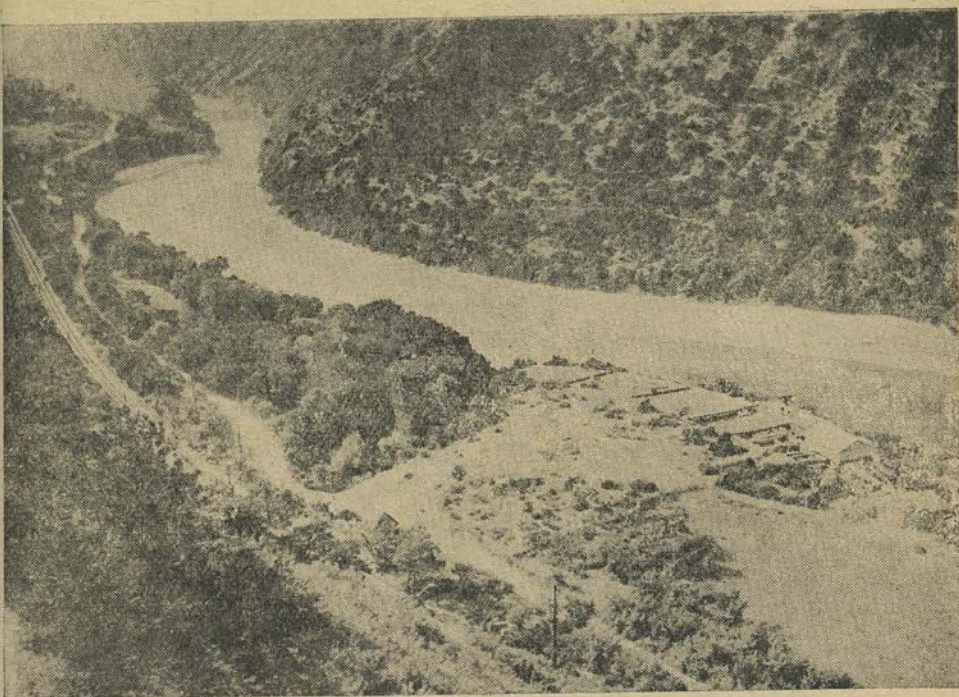
წელს დავასრულეთ:

1. იატაკქვეშა გათხრების მეორე განყოფილების სათავსოს (помещение подпольного отопления, კალორიფერის),
 2. აუზიანი (საკუთრივ აბაზანიანი) სათავსოს,
 3. ერთერთი დამხმარე ხასიათის სათავსოს და
 4. ნაგებობის აღმოსავლეთი საზღვრითი კედლების გათხრა-გამოვლინება.
- ამით დასრულდა შენობის გათხრა; მას სჭირდება მხოლოდ გადახურვა და შეძლებისდაგვარი ფრთხილი რესტავრაცია იმ დეტალებისა, რომლებიც მეტად არის დაზიანებული და რომელთა აღდგენაც არსებული კონსტრუქციის დაცვით დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენს.

აბანოს საველე არქეოლოგიური შესწავლა რომ დასრულდეს, საჭიროა წყალმომყვანი მილგაყვანილობის მიმართულების, მისი სათავისა და წყაროს ძიება და შესწავლა.

რამდენიმე სიტყვა თვით სათავსოების შესახებ.

1. დამხმარე სათავსოდან შემონახულია მხოლოდ დასავლეთი და სამხრეთი კედლები და აღმოს. კედლის ნაწილი; უკანასკნელის ნაწილი და ჩრდილო კედელი კი დანგრეულია ნაგებობის ჩრდილო აღმოს. ნაწილის ნამეტნავად დაზიანებისა გამო. შემონახული კედლების სიმაღლე გვიჩვენებს, რომ ეს ოთახი ზემო იარუსს ეკუთვნოდა და აუზიან სათავსოს ესაზღვრებოდა აღმოსავლეთიდან. მის

გათხრების საერთო ხედი მაღლობიდან

სამხრეთ დასავლ. კუთხეში კედლებზე ფერადი ლესილის ცალკეული კერებია შენარჩუნებული; მისი დანიშნულების გარკვევა შედარებითი შესწავლის მეოხებით იქნება შესაძლებელი. სხვათა შორის ამ ოთახის საგულგებელი იატაკის ქვეშ SW კუთხეში აუზიდან გამომავალი წყალსავდები მილების სათვალთვალ არის მოწყობილი; ეს გარემოებაც ამტკიცებს რომ მას ქვედა იარუსი არ ჰქონია.

2. კალორიფერის მეორე განყოფილება სწორედ ისეთივეა, როგორც პირველი, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ის ძალიან დაზიანებულია; იატაკი, ცხელი ჰაერის სამოდრაო არხები, ჩრდილო კედლის აფსიდა და სხვა, ყველა დანგრეული იყო, არც ლესილი იყო შემონახული. მხოლოდ მრგვალი და უფრო მეტად ოთხკუთხი აგურებისაგან შემდგარი სვეტები თავიანთ ნახევარ სიმაღლით იყვნენ დაცულნი. მათი განწყობა აქაც ისეთივეა, როგორც პირველ განყოფილებაში. იატაკი აქაც მზრუნველობით დატკეპნილი კირნარევი მიწის მთლიანი

მასისაგან შესდგება. SO და NO კუთხეებში ოთახს საკვამლე სავენტილაციო თიხის მილები აქვთ დატანებული.

3. ეხლახან მოხსენებული სათავსო აღმოსავლეთის მხრით ჩვეულებრივი გასავლით უერთდება საკმაოდ მოზრდილ სათავსოს, რომლის სამხრეთ ნაწილში ფერადი ჰიდრაულიკური ხსნარით შეღესილი მოზრდილი აუზია გამართული.

აუზის იატაკი, ასეთივე ჰიდრაულიკური ხსნარით მოსხმული, ოდნავ ეშვება აღმოსავლეთისკენ, სადაც NO და SO კუთხეებში წყალსადგები თიხის მილებია ჩართული; უკანასკნელნი, ვაივლიან რა 1,25 მეტრის სისქის კედელს, ჩაღიან ღარისებრი კრამიტებისაგან გამართულ არხში, რომელიც თავის მხრივ, გასდევს რა ამ სათავსოს აღმოს. კედლის ფუნდამენტს, ეშვება ფერდში. აუზს სამი მხრიდან დაჰყურებს ნიშნები: O და W მხრიდან ნახევარწრიული, ხოლო S მხრიდან სწორკუთხოვანი ფორმისა; მას შიგ ჩასავალი საფეხურებიც აქვს.

ამ სათავსოს ჩრდილო ნაწილი ღორღითა და დატეხილ-დამტვრეული ქვებით იყო ავსებული. საფიქრებელია, რომ ეს ღონისძიება მიწისქვეშა სინესტის გადასალახავად იყო მიღებული.

ამ უკანასკნელი სათავსოს აღმოჩენამ გადამწყვეტი როლი შეასრულა მთელი ნაგებობის დანიშნულების გარკვევის საკითხში.

უნდა ვიქონიოთ მხედველობაში, რომ ნაგებობის გათხრისას ვხვდებოდით თიხის სუსტად გამომწვარ გორახებს (жужелицы) და იშვიათად კერამიკული წარმოების წუნსაც; ზოგჯერ წიდაც გვხვდებოდა.

ეს გარემოება საკმარისი შეიქნა იმისათვის, რომ ექვი შეეტანათ ნაგებობის, როგორც აბანოს ფუნქციაში, და მიეღოთ ის როგორც, ვთქვათ, კერამიკული წარმოების სახელოსნო¹. მაგრამ შენობის საერთო გეგმარებამ, მისმა სახუროთმოძღვრო გამიზნულობამ, აგრეთვე მისი ცალკეული ნაწილების ფუნქციის სიცხადემ აშკარად და საბოლოოდ განსაზღვრა არმაზის ნაგებობის დანიშნულება და პროფილი, როგორც სააბაზანე ნაგებობისა. კიდევ მეტი; ჩვენი შენობა მსგავს შენობათა იმ რიცხვს უნდა ეკუთვნოდეს (მოსაზრება ჯერჯერობით პრობლემატურია), რომლებიც სამკურნალო აბანოების სახელით არის ცნობილი. მართალია, ამ უკანასკნელი მოსაზრების გასამაგრებლად ჩვენ ჯერჯერობით უცილობელი, ხელშესახები საბუთი არ გვაქვს; მაგრამ სამაგიეროდ აქ არსებული მილგაყვანილობის სისტემაში ერთი ისეთი ხასიათის ტექნიკური მონაცემი გვაქვს, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ აბანო იკვებებოდა არა მარტო უბრალო წყლით, არამედ სამკურნალო თვისებით აღჭურვილი რომელიმე მინერალური

¹ თიხის ჭურჭლეულობის წარმოებასთან დაკავშირებული ზემოხსენებული დანაშთები, მართალია, სრულებით არ რიცხავს ასეთი წარმოების არსებობას ახლომანლო მიდამოებში; საუბრებით შესაძლებელია, რომ ისტორიულ ხანაში აქ, სადმე, ახლოს იყო ასეთი ხასიათის ქარხანა, მით უმეტეს, რომ ამისთვის ადგილზე მოიპოვება საჭირო მონაცემები, როგორიცაა კარგი ხარისხის თიხა, ქვიშა, წყალი და სხვ. წინააღმდეგ შემთხვევაში აუხსნელი დარჩებოდა, როგორც შენობის გათხრის დროს კულტურულ ფენებში აღმოჩენილი, ისე მთელ მიდამოში გავრცელებულ კერამიკულ ნაწარმთა წარმოშობა. მაგრამ დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ყველაფერ ამას არმაზის აბანოსთან არავითარი პირდაპირი დამოკიდებულება არა აქვს. უნდა ვიგულისხმოდ, რომ მომავალი არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი ამ მიმართულებით უშედეგოდ არ დარჩებიან.

წყლითაც; ეს საყურადღებო ტექნიკური დეტალი შემდეგში მდგომარეობს: შენობის იმ ნაწილთან, რომელიც სხვა ნაწილებთან შედარებით პირველად იღებდა წყალს, დროთა განმავლობაში დანგრევას გადაურჩა მილგაყვანილობის ორი სხვადასხვა არტერიის, ორი სხვადასხვა ტრასის ნაშთი, რომლის მიხედვით ამ-

ძვ. სასაფლაო აბანოს გვერდით აღმოს. მხრიდან

კარად ჩანს, რომ თავის დროზე ერთ-ერთ გაყვანილობას უნდა ჰქონოდა მიმართულება სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ (ის თითქმის პერპენდიკულარულად მიედგმის შენობის სამხრეთ კედელს), ე. ი. არმაზის წყლის ხევიდან ნაგებობის მიმართულებით. რაც შეეხება მეორე ტრასას, რომელსაც შენობასთან შერწყმის დამოუკიდებელი წერტილი აქვს და რომელიც წყალს (როგორს?) მიაწოდებდა ზემო იარუსს, მისი მიმართულება რამდენადმე სხვაგვარია, სახელდობრ სამხრეთ აღმოსავლეთიდან—ნაგებობისკენ. ამ მიმართულებას მიყვავართ მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე ამართული არმაზ-კარსნის პატარა მთაგრეხილის ჩრდილო კალთებისაკენ. მაგრამ ვერც ადგილობრივ მცხოვრებთა და ვერც თვით ექსპედიციის კვლევამთხევების მეოხებით, სამწუხაროდ, არმაზის მიდამოებში რაიმეგვარი თვისების მქონე მინერალური წყლის აღმოჩენა ვერ მოხერხდა. შეიძლება ეს გარემოება იმით აიხსნებოდეს რომ არც ადგილობრივი (მცხეთის) მოსახლეობა იცნობდეს ამ ადგილს ამ მხრივ და არც ექსპედიციის კვლევა-ძიება იყოს სრული, მაგრამ ასევე შესაძლებელია, რომ ასეთი თვისების წყალი, უბრალოდ რომ ვთქვათ, სრულებითაც არ იყოს ამ ადგილებში.

ყოველ შემთხვევაში ერთი ცხადია, რომ ეს ორი მილგაყვანილობა ორი სხვადასხვა თვისების თუ ხარისხის წყლისთვის იყო დანიშნული.

უშუალოდ აბანოს სამხრეთით ეკერის ძველი სასაფლაო საკმაოდ მრავალრიცხოვანი სამარხებით. წელს ექსპედიციის მიერ გათხრილ იქნა 32 სამარხ—ქვაყუთი. საერთო დაცულობა ქვაყუთებისა დამაკმაყოფილებელია. როგორც წესი, ისინი მოთავსებული არიან მიწაში თანამედროვე ნიადაგის ფენის ქვეშ 0,15—0,75 მეტრის სიღრმეზე. მათი აგებულობა საკმაოდ მარტივია; ერთნი ოთხი მთლიანი ფლაქებისაგან ცოტად თუ ბევრად მტკიცედ შეკრულ ოთხკუთხ ნაგებობას წარმოადგენენ, გადახურულს ასეთივე ბრტყელი, მასიური ფილაქებით, რიცხვით 2-დან 4-მდე; მეორეთა კედლები კი ჩვეულებრივი ნაგლეჯი ქვიშა ქვების წყობას, ყორეს წარმოადგენს; სახურავი კი პირველთა სახურავებისაგან არაფრით განსხვავდება. ზოგჯერ შერეული ტიპიც გვაქვს: სიგრძივი კედლები ამოყორილია, ხოლო განივი კი (O და W კედლები) მთლიან ფილაქვებს შეადგენენ. ადვილი გასარჩევია, რომ ამოყორილი კედლების შემადგენელი ქვები თიხანარევი მიწის (აღიზა მიწის?) ხსნარით არის შეკავშირებული. გარდა ამისა ჩანს, რომ სახურავ ფილაქნებს შორის დარჩენილი გადაულახავი სივრცე-ნაპრალეები თავის დროზე კირით იყო ამოგობილი; ამას სამარხში ჩაბნეული კირის ნაწილები და ნაპრალეებზე დარჩენილი კირის ხსნარის კვალი ამტკიცებს. არც ერთ ქვაყუთს არმაზიდან ფილაქნიანი საფუძველი არ აღმოსჩენია¹; სამაგიეროდ ქვაყუთთა უმრავლესობის ფსკერი მოფენილია სუფთა, ფხვიერი თიხნარი მიწის თხელი შრით, რომელიც ჰფარავს ქვალორიანი მიწის უსწორმასწორო ზედაპირს. ეს გარემოებაც მიცვალებულზე ზრუნვის ერთ-ერთ მომენტს შეადგენს².

უმეტესობა ქვაყუთებისა ორიენტირებულია დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ (W—O); მხოლოდ იშვიათი შემთხვევები გვაქვს ხსენებული ჩვეული ორიენტაციისაგან გადახვევისა; მაგ., გვაქვს ქვაყუთები, ორიენტირებულნი ჩრდილო დასავლეთ დასავლეთიდან სამხრეთ აღმოსავლეთ-აღმოსავლეთისაკენ (NWW—SOO).

ძალიან ხშირად ქვაყუთების შინაგანი სივრცე წყლის მიერ გარედან შემოტანილი ფხვიერი მიწითაა მეტნაკლებად სავსე; გამონაკლისი იშვიათია.

სამარხ-ქვაყუთების უმრავლესობის შინაგანი სივრცის საშუალო სიღრმე (1,75×0,80×0,85 მეტრი) თანამედროვე საშუალო სიღრმის მქონე ადამიანთათვის არის გამიზნული. არანაკლებ ხშირია ბავშვთა საფლავები (9), რომელთა კონსტრუქცია არაფრით არ განსხვავდება დიდებისაგან.

თუმცა იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება გაძარცვული ქვაყუთები; მათი რიცხვი სულ სამი-ოთხია.

¹ როგორც, მაგალითად, ზაპისისა და სამთავროს ზოგიერთ ქვაყუთებს, რომელთა შორის პირველთ თხელი ფილაქნის საფუძველი აქვთ, მეორეთ კი ბრტყელი კრამიტები ან კიდევ თიხის კვადრატული ფორმის, თხელი, დაჩრვტილი და დაუჩრვტიავი ფილაქნები.

² ხშირად ქვაყუთების საშენებელ მასალად გამოყენებულია ქვები, რომლებიც დაგროვდა ადგილზე დროთა განმავლობაში, აბანოს დანგრევის შემდეგ. ეს გარემოება მეტად საყურადღებოა შენობის შედარებითი დათარიღებისათვის. თუ სასაფლაოს დაფუძნება ამ ადგილზე ჩვეულებრივად, V—VI საუკ. მაინც ეკუთვნის, დროს ინტერვალად აბანოს გაუქმებასა და სასაფლაოს წარმოშობას შორის ორი-სამი საუკუნე მაინც უნდა მივიღოთ, რის წყალობით ნაგებობის თარიღი იმავე წელთაღრიცხვის I, II საუკუნეებზე მოდის.

ქვაყუთები საოჯახო საფლავებს წარმოადგენს; ასე, მაგ., 32-დან 13 ქვაყუთში სამ-სამი და მეტი ჩონჩხია მოთავსებული, 12 ქვაყუთში—ორ-ორი, ხოლო 7 ქვაყუთი თითოსთვის არის განკუთვნილი.

როგორც წესი, მიცვალებულნი ორიენტირებულნი არიან დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ, ე. ი. თავით დასავლეთისაკენ არიან მიქცეულნი. მართალია,

სასაფლაო და სააბაზანო შენობის ნაწილი გათხრების შემდეგ

ასეთი ორიენტაცია წინაისტორიული დროის სამარხებმაც იცის, მაგრამ, როგორც წესი, ის ქრისტიანულ ხანაში იქცა ასეთად. მხოლოდ იშვიათ შემთხვევაში გვაქვს გამონაკლისი არმაზის საფლავებში, და ისიც მაშინ, როდესაც ერთსადაიმევე ქვაყუთში შეუძლებელი იყო ოჯახის ყველა წევრისთვის დასავლეთით თავის მიქცევა; ასეთ შემთხვევაში ზოგიერთთ, ამკარაა გვიან დასაფლავებულთ, შებრუნებული ორიენტაცია აქვთ. უეჭველია, დამარხვის ასეთი წესი ქრისტიანული სარწმუნოების მიერ გაბატონებული მდგომარეობის მოპოვების შედეგია ძველი საქართველოს იმ კულტურულ-ისტორიულ გარემოში, რომელსაც ქართლი შეიცავდა და რომლის მოსახლეობამ ქართლის უზენაეს ხელისუფლებასთან ერთად ყველაზე ადრე აღიარა აღნიშნული სარწმუნოება. და პოზაც—მიცვალებულთა გაჭიმული მდგომარეობა, გულალმა, ზურგზე, ხელები ხშირად გულზე, მუცელზე—დღემდე შემონახული ქრისტიანული წესის მაჩვენებელია¹.

¹ მიცვალებულთა კიდურების პოზაში ერთი შტრიხი ძალიან სიმბოლამატურია, ზოგიერთებს მარჯვენა ან მარცხენა ხელი, ერთადერთ შემთხვევაში კი ორივე, მენჯის არეში, თითქოს სასქესო ასოზე აქვს მოთავსებული.

მართალია, ჯერჯერობით ანთროპოლოგიური მასალა და ინდივიდთა სქესი განსაზღვრული არ არის, მაგრამ საფიქრებელია, რომ წყვილჩონჩხიანი ქვაყუთები ცოლქმართა საფლავებს წარმოადგენს, ხოლო რაც შეეხება უფრო მეტ ჩონჩხიან საფლავებს, აქ, ცოლქმრის გარდა, მათი ოჯახის წევრები იქნებიან დასაფლავებულნი. მიუხედავად იმისა, რომ ქვაყუთების უმრავლესობაში 2 და მეტი ჩონჩხია, კარგად შენახული და დაცული ხშირად ერთია, ან უკეთეს შემთხვევაში ორი.

საქმის გარემოება დაახლოებით ასე უნდა წარმოვიდგინოთ: პირველ ცხედარს ახალ საფლავში ჩაასვენებდნენ და მოათავსებდნენ ჩვეულებრივ თავით დასავლეთისაკენ, ზურგზე გაჭიმულს, პირაღმა. იმისათვის რომ ოჯახის მეორე გარდაცვალებული წევრი დაესაფლავებინათ, საჭირო იყო ცოტად თუ ბევრად თავისუფალი ადგილი პირველი გვამის გვერდით; თუ ასეთი იყო ხომ კარგი, თუ არა და მაშინ ახალი გვამისათვის ადგილის უზრუნველსაყოფად უწინდელ დასაფლავებულს გვერდით მისწევდნენ ხოლმე, რომელიმე კედლის გასწვრივ.

ამიტომაც რომ ის ჩონჩხები, რომლებიც გვერდზე მიწეული და კედლებზე მჭიდროდ მიტმასნილია, ცუდად არის შენახული: ძვლები მეტად დაზიანებულია ხანდაზმულობის გამო, ხოლო პირვანდელი პოხაც—გამოცვლილი გადაადგილების შედეგად¹. ზოგჯერ ისეთი სურათიც გვაქვს, როდესაც არათუ ქვაყუთში არსებულ ჩონჩხთა პირვანდელი განლაგება, არამედ მათი რაოდენობის გამორკვევაც ძნელია—ძვალთა სიჭარბისა და მათი ცუდი შემონახულობის გამო; მაგ., № 11 ქვაყუთში ორ ჩონჩხს გარდა, რომლებიც კარგად განირჩეოდა, ცხრამდე დამტვრეული თავის ქალა იყო, თუმცა არც ერთს შესაბამისი ჩონჩხები უნაკლოდ არ გააჩნდა; უკანასკნელთა ცალკეული ნაწილები სამარის კუთხეებში იყო უწყსრიგოდ მიმოხეული.

ეს გარემოება იმაზე მიგვითითებს, რომ სამარხი-ქვაყუთის აშენება ოჯახის თითოეული წევრისათვის, საგრძნობი სიძვირის გამო, საკმაოდ მძიმე ყოფილა, რის გამოც ერთიდაიგივე ქვაყუთი მთელი ოჯახის წევრთა განსასვენებლად ყოფილა განკუთვნილი.

არმაზის სამარხებში ზოგიერთ ჩონჩხს ხელოვნურად უკან წაგრძელებული, დეფორმირებული თავის ქალა აქვს. ითვლებოდა რა განსაკუთრებულ წასაბამოდ, ეს ჩვეულება გვიანი საშუალო საუკუნეების ხანამდეც კი შემოინახა.

საფლავის ინვენტარი, რომელიც ახლავს მიცვალებულთ, არ განირჩევა თავისი სიმდიდრით.

მიუხედავად ამისა, მისი საფუძვლიანი შესწავლა გარკვეულ არქეოლოგიურ ინტერესს იწვევს და ამდენად მისი გათვალისწინება მიუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს ძველი საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებული სამარხი-ქვაყუთების ინვენტარის შესაცნობად.

პირველ ყოვლისა, ხაზგასმით უნდა იქნას აღნიშნული რომ ინვენტარი წარმოდგენილია მხოლოდ და მხოლოდ სამკაულებით; არც ჭურჭლეულობა (ერთად-

¹ ეს არც თუ ძალიან გულისხმიერ დამოკიდებულება ჭირისუფლებისა თავიანთი ოჯახის გარდაცვალებული წევრების მიმართ, ალბათ, საკმაო ხანდაზმულობით აიხსნება, რომლის განმავლობაში უკანასკნელთა ხსოვნა პირველთა მახსოვრობაში შერყეული იყო.

ერთი გამონაკლისის გარდა), არც საბრძოლო თუ სამუშაო იარაღები, რა სახის მასალისაც არ უნდა იყოს ის, არმაზის ქვაყუთებმა არ იცის.

სამკაულებს შორის ძლიერ გავრცელებულ სახედ ლატენის ტიპის რამდენიმე სახეცვლილი ბრინჯაოს ზამბარაკიანი თიბულები უნდა ჩაითვალოს; ისინი თითქმის უსახონი არიან; ზოგიერთი მთვანის რკალა (მშვილდი) მხოლოდ ბრინჯაოსი, ღერაკი კი, უკანასკნელის სიძვირის გამო, რკინის აქვთ, რის გამოც მთფრაგმენტულ მდგომარეობაში მოაღწიეს ჩვენს დრომდე. რკინისაც, როგორც მასალას დიდი წარმატება ჰქონია ასეთი თიბულებისათვის, რომელთაგანაც მთელი ეკზემპლარები იშვიათად გადარჩენილა.

ყველაზე მრავალრიცხოვანია ქინძისთავეები, რომელნიც, უეჭველია, თავსაბურავთათვის იყენებდნენ განკუთვნილი. მასალა-ბრინჯაო და რკინაა; (მხოლოდ ერთ შემთხვევაში ვვაქვს შუბლის ოქროს ჩარჩოიანი ქინძისთავი). ისინი წარმოადგენენ ბრინჯაოს ან რკინის ჩვეულებრივ მრგვალ ღერებს ერთ ბოლოზე წაწვეტებულს, ხოლო მეორე მხარეზე კარგად გაჩაღებული აყიყის, სეილანის, აქატის ან უფრო ხშირად, ბროწეულის ყვავილისებურად გაფორმებული მარჯნის თავებით შემკულს. დავასახელებთ აგრეთვე ვერცხლის, ბრინჯაოს, რკინის უსახობეჭედებს თითებისას, რკინისა და ბრინჯაოს მარტივ სამაჯურებს, სარტყლისა თუ ფეხსაცმლის პატარა ბალთებს, აბზინდებს; ოქროს, ვერცხლისა და ბრინჯაოს საყურეებს და სხვა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია 1. ოქროს ფირფიტებისაგან ნაკეთები ბეჭედი თითისა, პატარა პალმეტებითა და განივი პარალელური ხაზებით შემკული, მინისებური მასის თვალით და 2. ქალის ქამრის ბალთისებური ოქროს სამკაული ფირფიტოვანი ოქროთი ნაკეთები, ყვავილისებურად ორნამენტებული, — ფორმით ბრტყელი და მრგვალი; შუაში აყიყის ნახევარსფერული თვალი უზის.

ძლიერ იშვიათია ძვლის სამკაულები, რომელთა შორის აღსანიშნავია რამდენიმე ქინძისთავი და ქამრის ბალთის მაგვარი ნივთი. ასევე იშვიათია ბალცამონები — შუშის საბალზამე და სანელსაცხებლე ჭურჭლები.

სამაგიეროდ ექსპედიციამ უამრავი მძივები, „კაურის“ ნიჭარები და საკიდარები შეაგროვა. პირველთა მასალად გამოყენებულია გიშერი, აყიყი, აქატი, ქარვა, მინა, სხვადასხვა ჯიშისა და ფერის პასტა, ძვალი და სხვა.

დაბოლოს, როგორც მეტად საყურადღებო მოვლენას, აღვნიშნავთ № 12 ქვაყუთში ფულის პოვნის ფაქტს. ფული სპილენძისა გამოდგა. წარმოადგენს არაბული ფულის უკნინეს ერთეულს, ფელსიას და ეკუთვნის ჩვენი წელთაღრიცხვის VIII საუკუნეს¹.

ზემოთმოყვანილი ფაქტები: არმაზის სამარხების ჩონჩხთა ორიენტაციის, ქვაყუთების შენებისას დანგრეული აბანოს ქვის მასალის გამოყენების, თვით სამარეთა შენების ყოველი წესისა და საფლავის ინვენტარის, განსაკუთრებით კი ფაქტი ფულის პოვნის შესახებ, გვგონია, აღნიშნულ სამარხებს ჩვენი წელთაღრიცხვის VI—IX საუკუნეების ფარგლებით ათარიღებს.

¹ მისი განსაზღვრისათვის უღრმეს მადლობას მოვასწავებთ საქ. მუზეუმის ნუმისმატიკური კაბინეტის თანამშრომლებს — თ. ლომოურს და დ. კაპანაძეს.

330. იოსელიანი

1938 წლის საზაფხულო მივლინების შემოკლებული ანგარიში¹

1938 წ. ზაფხულს ენიმკი-ს მიერ მივლინებული ვიყავი აღბულაღ-მანგლის რაიონსა და ტფილისის გარეუბნის ზოგიერთ სოფლებში.

ჩვენი მასწავლებლის აკადემიკოს ივ. ჯავახიშვილის უშუალო ხელმძღვანელობით და მითითებით გამომუშავებულ იქნა სამივლინებო გეგმა და მიზანდასახულობა, რომლის საფუძველზედაც მივლინების მთელ პერიოდში მუშაობა უნდა მეწარმოებინა.

მიზანი მივლინებისა შემოიფარგლებოდა ჩემ მიერ აღებული სადისერტაციო თემისთვის საჭირო დღესღღობით ჯერ კიდევ ხელმისაწვდომ ისტორიულ-ეკონომიური ხასიათის გადმონაშთ ფაქტიურ მასალების შეგროვებით, რადგან ჩემი სადისერტაციო თემა არსებითად ისტორიულ-ეკონომიური ხასიათისაა, აღებული საქართველოს მე-18 საუკუნის მეორე ნახევრის სოციალ-ეკონომიური ცხოვრებიდან და ემყარება ისეთს დამახასიათებელსა და ორიგინალურ ძეგლს, როგორცაა „თავგადასავალი იესე ოსეს-შვილისა“². „თავგადასავალი“ მრავალმხრივია საინტერესო ქართული კულტურის ისტორიისათვის საერთოდ, და კერძოდ კი, საქართველოს მე-18 საუკუნის მეორე ნახევრის სოციალ-ეკონომიური ისტორიის შესასწავლად; შეიძლება ითქვას, რომ იგი ჯერ კიდევ ვერაა მეცნიერულად შესწავლილი და სათანადოდ გამოყენებული ჩვენს მწერლობაში. ჩვენი დისერტაცია მიზნად ისახავს „თავგადასავლის“ ერთი წამყვანი საკითხის: „მოხელის ყოფაცხოვრება, ეკონომიკა და მეურნეობა“ (იგულისხმება—მსაჯული იესე ოსეს-შვილისა) გარკვევას. მივლინება მიზნად ისახავდა დასახელებულ თემის, წარმატებით დამუშავებისათვის, ცოცხალ მასალებით გამდიდრებას; რასაკვირველია ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ ჩვენ სამივლინებო პერიოდში ყურადღება არ უნდა მიგვექცია სხვაგვარ ხასიათის მასალებისათვის, რომლებიც კი რომელიმე ძაფით დაკავშირებულია იესე ოსესძის ცხოვრებასა და მოღვაწეობასთან. ჩვენ ასეც მოვიქცეთ. საჭირო იყო ადგილობრივ შემესწავლა „თავგადასავალში“

¹ უფრო ვრცელი ანგარიში მოხსენდა ენიმკი-ს ისტორიის განყოფილების სხდომაზე 1939 წ. იანვარში.

² ტექსტი „თავგადასავლისა“ პირველად ჟურნალ „ცისკარში“ დაიბეჭდა 1871 წ. 11—12, 1872 წ. 1, 2, 4, 10, 11, 12 ნომრებში ნაწყვეტებად, ხოლო ცალკე წიგნად 1913 წ. ს. კაკაბაძემ გამოსცა. გამოცემა, როგორც პირველ, ისე მეორე შემთხვევაში, არა კრიტიკულია.

აწერილი, იესეს მიერ შენაძენი. ადგილები: შემემოწმებინა გეოგრაფიული სახე-
ლების სისწორე, გამომერკვია საზღვრებიც კი ცალკეულ ადგილ-მამულისა, რო-
მელიც იესე ოსესშვილს შეუსყიდნია, შემოუსაზღვრავს, ქვები ჩაუყრია და დაწე-
რილებით აუწერია (მაგ. სოფ. ბორბალოსა და მუხათში¹), გამორკვეული ყოფი-
ლიყო იესეს სამფლობელო მიწა-წყალი ნაყოფიერება-მდებარეობის თვალსაზ-
რისითაც, რომ ერთგვარი დახმარება გაეწია ყოველივე ამას ამ მოხელის დამა-
ხასიათებელ მეურნეობისა და ეკონომიკის მთლიან სურათის წარმოდგენისათვის;
მოგვეხდინა შემოწმება, შეინარჩუნა არსებობა დღემდე თუ არა ადგილობრივი,
იესე ოსესშვილის მიერ შესყიდულ სოფლებში, იესეს მიერვე ნასყიდი და დასა-
ხლებული ყმების, რომელთაც იესე იხსენიებს თავის თავგადასავალში, შთამომავ-
ლობამ. ამასთან დაკავშირებით გამორკვევა იესეს პირადი საცხოვრებელი და
სამფლობელო ადგილების, როგორც ქალაქ ტფილისში, ისე მის ესოდენ მრავალ-
რიცხოვან, ტფილისის გარეშე არსებულ, ცალკეულ სოფლებში, და ასევე
გამორკვევა იესეს შთამომავლობისა, რათა შესაძლებლობა გვექონდეს შთამომავ-
ლობითი შტოს დაახლოებით მაინც დადგენისა. „თავგადასავლიდან“ ვიცით,
რომ იესეს მრავალი შვილი ჰყავდა (9—10), რომელთაგანაც რამდენიმე ბავშვო-
ბაში გარდაიცვალა. მაგრამ უმრავლესობა ამათგან გადარჩა, და გადარჩენილთა
შორის 5 თუ 6 ვაჟი ითვლებოდა. ამიტომ ძნელად დასაჯერებელი იყო, რომ
იესეს შთამომავლობიდან დღევანდელ საქართველოში იესეს მემკვიდრეობის
გამგრძობ რომელიმე პირს მაინც არ მოეღწია. ჩვენ შევეუდექით ასეთის ძიება-
საც, ტექსტის შესწავლის საფუძველზე (რადგან ტექსტის საფუძვლიანი შესწავ-
ლა გვაძლევს ერთგვარ მითითებას იმისას, თუ სად ჩაუყარა იესე ოსესშვილმა
საფუძველი თავის პირადს საოჯახო და სამემკვიდრეო საცხოვრებელ რეზი-
დენციას).

ამ მიზნით აგვისტოს პირველ რიცხვებში გამოვცხადდი აღბუღალის რაი-
ონულ ორგანიზაციებში და ჭავჭავანი ჩემი მიზანდასახულობა. ადგილობრივმა
ორგანიზაციებმა აღმითქვეს ყოველგვარი დახმარება. მეორე დღეს დილით გა-
ვემგზავრე სამშვილდეში, დავათვალაიერე ციხექალაქის ნანგრევები და იმავე
დღეს საღამოთი აღბუღალში დავბრუნდი. 3 აგვისტოდან ცენტრი ჩემი მუშაო-
ბისა გადატანილ იქნა კოდასა და ბორბალოს სასოფლო საბჭოში შემავალ სოფ-
ლებში, რადგან აღნიშნულ სასოფლო საბჭოებში შემავალ სოფლების დიდი უმ-
რავლესობა ეკუთვნოდა იესე ოსესშვილს, ამ მიდამოებში ეწეოდა იგი მეურნეო-
ბას და აქ ასახლებდა მის მიერ შესყიდულ ყმებს. დავბინავდი კოდაში, საიდა-
ნაც ვავშალე მუშაობა მუხათის, მარაბდის, დურნუჯის, კუმისის და თელეთის
სოფლებში, მაგრამ რაიმე ხელშესახები მასალა იესე ოსესშვილის შთამომავლო-
ბისა, თუ მის პირადი ცხოვრების შესახებ მოგონებად, ან თქმულებად ხალხში
შემონარჩუნებული, ვერ ვიპოვე. სამაგიეროდ შევისწავლე აღნიშნული სოფლე-
ბის ეკონომიკა დღევანდელი და ისტორიული თვალსაზრისით, რამდენადაც კი
უქანასკნელი შეიძლებოდა მოხუცთა გადმოცემით; შევამოწმე „თავგადასავალში“

¹ იხ. თავგადასავალი იესე ოსესშვილისა, ს. კაკაბაძის გამოც. გვ. 106—107, სადაც იესე
დაწერილებით ასწერს თავის სამფლობელოს სოფ. ბორბალოსა და მუხათში.

აწერილი გეოგრაფიული სახელები და ადგილობრივ შვეიცანე „თავგადასავლის“ ტექსტში ზოგი ანგარიშგასაწევი შესწორება. კოდადან გადავედი და დავბინავდი ბორბალოში, ხოლო აქედან (ბორბალოდან) შევუდექი მუშაობას ბორბალოს სასოფლო საბჭოში შემავალ სოფლებში, როგორცაა: ლოუბანი, ვაშლოვანი, ერტისი, (ტავნაგეთი) და თვით ბორბალო.

ჩემი ყურადღება იმ თავითვე სოფ. ბორბალომ მიიქცია, ვინაიდან სწორედ ამ სოფელში აღმოჩნდნენ ვარსიმაშვილები, ირემაშვილები და სხვა გვარები, როგორც უძველესი მკვიდრნი ამ სოფლისა; იესე ოსესშვილი თავის „თავგადასავალში“ კი წერს, რომ მან იყიდა ყმები ვარსიმაშვილები, ირემაშვილები, მურადაშვილები და დასახლა ბორბალოში. ასევე იესე, თავის „თავგადასავალს“ დასასრულს, თუმცა გაკვირით, მაგრამ მაინც გარკვევით ამბობს, რომ იგი შეუღდა ამ სოფელში თავის ოჯახის საცხოვრებელ ბინის საფუძვლის ჩაყრას¹ და სხვა. ზოგი რამ მოსაზრებანი, რომლებიც აღმოძრავდა ეჭვებს და დაფიქრებინებდა, რომ იესეს შთამომავლობას შეიძლება ბორბალოში შეეფარებინა დღევანდლამდე თავი, ჩემთვის (იესე როგორც საზოგადოდ), რამდენად იგი არავითარ კონკრეტულ და ფაქტიურ მასალას არ ემყარებოდა, არ იყო გარკვეული; საქმეს ისიც აძნელებდა, რომ ჩვენ არ ვიცოდით, თუ რა გვარით შეიძლებოდა წოდებულიყო იესე ოსესშვილის შთამომავლობა დღეს. ჩვენ ვიცოდით, რომ იესეს ნამდვილი გვარი მიქაძე იყო². ვიცოდით ისიც, რომ ერეკლე მეფემ თავადობა უბოძა იესეს³, მაგრამ იქ არაა აღნიშნული თუ რა გვარს აძლევს ერეკლე მე-2 იესეს. პლატონ იოსელიანი თავის ნაშრომში „ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა“—ში ყოველგვარ წყაროზე მითითების გარეშე იესე ოსესშვილს გვარად ბართაშვილად მიიჩნევს⁴. ამავე შეხედულებას იზიარებს ს. კაკაბაძე⁵, მაგრამ დასაბუთება ამ შემთხვევაშიც ვერაა დამაჯერებელი. ცნობილია, რომ საქართველოში 1832 წელს მოწყობილი შეთქმულება გასცა იასე ფალავანდიშვილმა; არსებობს მოსაზრება, რომ გამცემი იასე ფალავანდიშვილი არის შთამომავალი იესე ოსესშვილისა. ზემოაღნიშნული გარემოებანი აძნელებდნენ საკითხს.

როცა მე შევეკითხე მოხუც კოლმეურნე ვარსიმაშვილს, თუ ვის ყმებად ითვლებოდნენ მათი წინაპრები, მან მიპასუხა: „ჩვენ ყმები ვიყავით დივნიშვილების“—ო, რამდენჯერაც კი ვკითხე, ყოველთვის „დივნიშვილზე“ ვიმითითებდა. ასეთსავე პასუხს გვაძლევდნენ ირემაშვილებიც. ჩემი ყურადღება მიიქცია სახელმა „დივნიშვილმა“. ტექსტით დასტურდება რომ იესეს „მდივანს“ ეძახდნენ. მაგ.: „რომ მეფის ბაქარის შვილი ალექსანდრე ამბობდაო, იესე მდივანი წიგნებსა მწერსო“⁶; აგრეთვე: „ვიყავ ტფილისს, ვსამართლობდი, ზოგი მდივანბეგს მეძახდა, ზოგი მსაჯულს, ზოგი მდივანს, სამსავე ვითვისებდი და განეგე-

¹ იხ. ტექსტი თავგადასავლისა, გვ. 138.

² იხ. „საისტორიო მონაბე“, წიგ. II, ს. კაკაბაძე „მასალები მსაჯულის იესე ოსესის შესახებ“.

³ Д. П. Пурцеладзе, „Грузинские дворянские грамоты“, стр. 19.

⁴ პლატონ იოსელიანი, „ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა“ გვ. 255.

⁵ იხ. დასახელებულ მონაბეში კაკაბაძის, მითითებული სტატია და იესე ოსესშვილის თავგადასავლის წინასიტყვაობა ს. კაკაბაძისა.

⁶ იხ. იესე ოსესშვილის თავგადასავალი, გვ. 95.

ბოდა ჩემგან ყოველი სამართალი ქართლის და კახეთის¹. როცა მე ამ მიხვედრით დავეწყე ლაპარაკი „მდიენიშვილების“ ვინაობაზე, მაშინ ერთმა იქ დამსწრე მოხუცთაგანმა მიპასუხა: „აგერ, სოფლის თავში ცხოვრობს დიენიშვილი კოლა, წადი და ის გეტყვის, რაც გინდაო“, და მიმითითა სოფ. ბორბალოს თავში დიდ ორსართულიან ქვის სახლზე. თან გამყვა კომკავშირელი ირემაშვილი, რომელიც ბორბალოს კოლმეურნეობის მონაგარიშედ ითვლებოდა, ხოლო კოლმეურნეობის კონტორა კი მოთავსებულია სწორედ „მდიენიშვილი“ კოლას სახლში.

დავაკებულ გორაკიდან სოფ. ბორბალოს თავში (დასავლეთიდან) მთელ სოფელს გადმოჰყურებს ამ გორაკზე ამართული დიდი ორსართულიანი, ლურჯი თლილი ქვით აგებული სახლი. ვანიერ გრძელ აივანზე შემოგვეგება ხანში შესული, ლაზათიანი გამომეტყველების, დარბაისელი და სტუმართმოყვარე მასპინძელი, — კოლა „მდიენიშვილი“, როგორც მას ამ სოფელში ეძახიან. გამოირკვა რომ კოლა „მდიენიშვილის“ ნამდვილი გვარი ბარათაშვილია. „მდიენიშვილს“ მას ეძახიან მეტსახელად — გვარის მაგიერ. ეს მეტსახელი იმდენადაა გავრცელებული და გამჟღადარი ბორბალოელ კოლმეურნეების ცნობიერებაში, რომ იშვიათია იქ იმათგან გაიგონოთ მიმართვაში ან საუბარში ბარათაშვილი. ისინი ჩვეულებრივ „დიენიშვილს“ ამბობენ.

წინასწარი მოსაზრებანი და ეჭვები იესე ოსესშვილის ბორბალოში დამკვიდრებისა და მისი შთამომავლობის არსებობის შესახებ დღევანდლამდე თანდათან მტკიცდებოდა ჩემში.

კოლა ბარათაშვილთან შეხვედრამ, მასთან ორი კვირით გულდასმითმა და შემაჯერებელმა საუბარმა, მოგონებებმა, ტექსტთან დაპირისპირებასა და მიმართებაში, საბოლოოდ დაგვარწმუნა მასში, რომ კოლა („მდიენიშვილი“) ბარათაშვილი არის შთამომავალი იესე ოსესშვილისა² (იესე მდიენისა). ამ მიკვლევამ (იესეს შთამომავლობის აღმოჩენამ) ჩვენ გავვიწია დიდი დახმარება შემდგომი საკვლევო მუშაობის სწორად წარმართვაში და ფაქტიურ კონკრეტულ მასალის, ოსესშვილის სამფლობელო მიწა-წყლის, სახლ-კარისა და სხვათა შესახებ, დაზუსტებაში.

ზეპირი ცნობების შეკრებისას, ჩვეულებრივად მე არ ვეყრდნობოდი ცალკე მთხრობელთ ჩემთვის საინტერესო საკითხის საფუძვლიანად გამოსარკვევად, არამედ თითოეულ თხრობის, მოგონების თუ გადმოცემის ჩაწერას ჩემ მიერ, წინ უძღოდა მსჯელობა და აზრთა გაცვლა-გამოცვლა, ხშირად 20—25 მოხუც და ახალგაზრდა ადგილობრივ კოლმეურნე გლეხებს შორის. განსაკუთრებით ეს იტქმის ბორბალოსა და ბორბალოს სასოფლო საბჭოში შემავალ (ერთისი, ლოუბანი, ვაშლოვანი) სოფლებზე. ადგილობრივი გლეხობა დიდად დააინტერესა იესე ოსესშვილის თავგადასავალის ტექსტმა. ამიტომ ბუნებრივია, რომ სწორედ ბორბალოსა და მის სასოფლო საბჭოში შემავალ სოფლებში მომიხდა დაყოვნება შედარებით ესოდენ ხანგრძლივად.

¹ იხ. იესე ოსესშვილის თავგადასავალი გვ. 121.

² კოლა (ნიკოლოზ) ბარათაშვილი იყო იესეს უკანასკნელი და ერთადერთი შთამომავალი. იგი მიმდინარე წლის მარტის 10-ს მოულოდნელად გარდაიცვალა. ჩვენ იმით ვართ მხოლოდდა კმაყოფილი, რომ ზოგი რამ მასალები ჩავიწერეთ მოხუც კოლასაგან მოგონების სახით.

უკანასკნელად ორ-ორი-სამი დღით მიხდებოდა მუშაობის წარმოება შემდეგ ადგილებში: საღორისი, წვერი (პრიუტთან), ბეთანია, ასურეთი, კოჟორი, შინდისი, ტაბახმელა, წყნეთი, ლისი, თხინვალი, დილომი, ხოლო უფრო გულდასმითი და ხანგრძლივი მუშაობა ჩავატარე ქალაქ თელავისა და მის რაიონში შემავალ რიგ სოფლებში¹.

საჭირო იყო მუშაობის კიდევ რამდენიმე დღით გაგრძელება, რომ მივლინება მიჩნეული ყოფილიყო სრულიად დამთავრებულად². მაგრამ მოულოდნელი სახიფათო შემთხვევა, ტყიან ადგილებში ცხენით მოგზაურობის დროს, ბეთანის მთაგორიან ადგილებში, იქცა დროებით შემაფერხებელ მიზეზად.

ჩვენმა მივლინებამ ინსტიტუტისაგან, საჭირო მასალების შეგროვების თვალსაზრისით ჩემ მიერ აღებულ სადისერტაციო თემასთვის შეიძლება ითქვას რომ გაამართლა თავისი დანიშნულება და სამივლინებო პერიოდის განმავლობაში მოპოებულ იქნა ძვირფასი მასალები, რომელიც შექს მოყენს და ნაწილობრივ მაინც შეავსებს საქ. ისტორიის XVIII საუკუნის ერთ-ერთ უძვირფასეს ძეგლს— მსაჯულ იესე ისესშვილის თავგადასავალს.

¹ თელავს საქართველოს ისტორიის XVIII საუკუნის სურათის ნათლად აღდგენისათვის დღესაც დიდი მნიშვნელობა ენიჭება. თელავის რაიონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი ფლობს ხელთნაწერების საბუთების საკმაო რაოდენობას, რომელთა შორის დიდი უმრავლესობა ერეკლე II-ს ეკუთვნის. საბუთებში აღმოჩნდა იესე ისესშვილის მანუსკრიპტები (ორი საბუთი), რომელსაც თვით იესე მისგან „მოწონებულ ბეჭდით“ ამოწმებს. აღნიშნული საბუთის ბეჭდის წარწერა გვეჩვენებს „თავგადასავლის“ დამახინჯებულ ტექსტის გასამართავად. თელავის რაიონში დავყავი ორ კვირას. ამ ხნის განმავლობაში თელავის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის დირექტორის ს. მამულაშვილის გულთბილ შეხვედრით და ხელის შეწყობით შევსძელი თელავის მუზეუმის (რომელიც სამეფო სასახლის შენობის სამ ოთახში იმყოფებოდა) საფუძვლიანად შესწავლა. შევისწავლე ყველა ხელთნაწერი და გადმოვიწერე 15-მდე ჩემთვის საჭირო ხელთნაწერი. აღვრიცხე მასალები, რომელიც უნდა გადადებულ იქნას ფოტო სურათებით ამ უახლოეს პერიოდში (დაახლოებით 50 ობიექტამდე). აღნიშნული დრო რომლის განმავლობაშიც მე მიხდებოდა მუშაობა თელავის რაიონში, გამოვიყენე რაიონის ისტორიულად დამახასიათებელ და საინტერესო მატერიალურ კულტურის ძეგლების დასათვალისწინებლად და ჩემთვის საინტერესო თვალსაზრისით ზოგი რამ მასალების ჩასაწერად. ამ მიზნით ვიყავი გრემში, შუამთის მონასტერში, იყალთოში, ბახტრაონში, ახმეტაში, მატაანში, საბუესა და ალავერდში. დასახელებულ ადგილების ზოგად გეოგრაფიულ-ეკონომიური გაცნობის გარდა, ჩვენ იქ შევკრიბეთ ზოგი რამ, ჩვენთვის საინტერესო ფოლკლორული და მეტროლოგიური მასალები.

² აქვე უნდა აღვნიშნოთ ისიც, რომ ამ მუშაობის ჩატარება ვერ მოესწრა სამივლინებოდ გათვალისწინებულ დროის განმავლობაში. (გათვალისწინებული იყო 1 თვე, საჭირო შეიქნა და-მატებით 10 დღე).

ტექნიკური რედაქტორი შ. ჭუმბურიძე

გადაცემულია ასაწყობად 3.4.1939
ქაღალდის ზომა $70 \times 105 \frac{1}{16}$
მთავლიტი № 2135
შეკვეთა № 315

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 7.7.1939
საავტ. სააღრიცხვო ფორმა 17
ბეჭდვური ფორმა 12 $\frac{3}{4}$
ტირაჟი 1000

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის სტამბა. ტფილისი, წერეთლის ქ. 7

იბეჭდება და ახლო მომავალში გამოვა

1. გიორგი წერეთელი, საქართველოს მუზეუმის ურარტული ძეგლები, პროფ. ს. ჯანაშიას რედაქციით.
 2. ვ. ბარდაველიძე და გ. ჩიტაია, ქართული ხალხური ორნამენტი, ნეგურული, I, პროფ. ს. ჯანაშიას რედაქციით.
 3. ნ. ხიზანიშვილი (ურბნელი), ეთნოგრაფიული ნაწერები, დოც. გ. ჩიტაიას რედაქციით.
 4. „ვაჰანის ქვაბთა განგება“, ლ. მუსხელიშვილის გამოცემა, პროფ. ს. ჯანაშიას რედაქციით.
 5. პ. გუგუშვილი, მახალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1938 წ. ნაკვ. III, პროფ. ს. ჯანაშიას რედაქციით.
 6. ბერი ეგნატაშვილი, „ახალი ქართლის ცხოვრება“, აკად. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით.
 7. „სვანური ხალხური პოეზია“, აკად. წევრ-კორესპ. ა. შანიძისა და პროფ. ვ. თოფურის რედაქციით.
 8. „სვანური ხალხური პროზა“, აკად. წევრ-კორესპ. ა. შანიძისა და პროფ. ვ. თოფურის რედაქციით.
 9. საგლეხო საბუთები, დოც. ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით.
-

3360 7 806.